

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER BİLİM DALI

**JOHN STUART MILL'DE İFADE ÖZGÜRLÜĞÜ
VE SİYASİ SİSTEM TARTIŞMASI**

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Yılmaz BAYRAM

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Hamit Emrah BERİŞ

ANKARA - 2013

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER BİLİM DALI

**JOHN STUART MILL'DE İFADE ÖZGÜRLÜĞÜ
VE SİYASİ SİSTEM TARTIŞMASI**

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Yılmaz BAYRAM

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Hamit Emrah BERİŞ

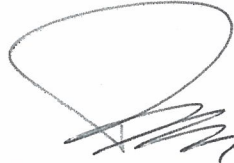
ANKARA - 2013

ONAY

Yılmaz BAYRAM tarafından hazırlanan “John Stuart Mill’de İfade Özgürlüğü ve Siyasi Sistem Tartışması” başlıklı bu çalışma, 22.11.2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset Ve Sosyal Bilimler Bilim Dalında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Levent KÖKER (Başkan)

Prof. Dr. Erdal ONAR

Prof. Dr. Kemal GÖRMEZ

Prof. Dr. Tefik ERDEM

Doç. Dr. Hamit Emrah BERİŞ

ÖZET

BAYRAM Yılmaz, John Stuart Mill'de İfade Özgürlüğü ve Siyasi Sistem Tartışması Doktora Tezi, Ankara, 2013.

John Stuart Mill klasik liberal düşüncenin ve faydacı felsefenin temel ilkeleri çerçevesinde yetişmiş olmasına rağmen, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda yaşanan gelişmelerden etkilenecek çok farklı bir felsefi düşünceye ulaşmıştır. Çeşitli düşünce eğilimlerinden beslenerek kendine özgü bir sentez oluşturmaya çalışmışsa da, bıraktığı felsefi miras son derece çelişkili ve bütünlükten uzak olarak görülmektedir.

Mill'in kalıcı ününü sağlayan Hürriyet Üstüne eseridir. Gelişmenin ve ilerlemenin özgürlüğe, bireyselliğe ve çeşitliliğe bağlı olduğunu düşünür. Farklılığa ve çoğulculuğa beslediği güçlü inançla, tercih özgürlüğünün ahlâki eylemde bulunma açısından değerine vurgu yapar. Özgürlüğü bir yandan faydacı temelde, kendini gerçekleştirme ve en büyük mutluluk ilkesine ulaşmadaki araçsal rolüyle ele alırken, diğer yandan ahlâki temelde kendinde bir değer olarak kabul etmektedir. Özgürlüğün sınırlarını da kendisiyle özdeşleştirilen zarar ilkesine göre belirlemektedir.

Mill, esas itibarıyla klasik liberal geleneğin ve negatif özgürlük anlayışının bir temsilcisi olarak görülmekle beraber, hem bireye hem de topluma ahlâki sorumluluk yükleyerek pozitif özgürlük anlayışına doğru kaymıştır. Esas itibarıyla bireyci olarak görülen Mill, devletin pozitif müdahalelerine kapı açarak bir tür kolektivist dönüşmekte, bu nedenle de sosyal demokrasi anlayışının öncüsü ve sosyal liberal olarak tanımlanmaktadır.

Mill, kendini radikal bir demokrat olarak tanımlamaktadır. Ancak var olan yanlış demokrasi anlayışının çoğulculuğa dayandığını ve toplumun birey

zerindeki tahakkümüne neden olduğunu söyler. Hazlar arasında niteliksel farklılıkların bulunduğunu düşünen Mill, kendi doğru demokrasi anlayışında şekli siyasi eşitliği kabul etmeyerek eğitime dayalı çoğul oy fikrini benimsemekte, bu nedenle de liberal elitist olarak görülmektedir.

Anahtar Kelimeler

1. John Stuart Mill
2. İfade zgrlğ
3. Bireysel zerklik ve eşitlilik
4. Zarar İlkesi
5. Faydacılık
6. Sosyal Liberalizm
7. Entelektüel Elitizm

ABSTRACT

BAYRAM Yılmaz, PhD Thesis on John Stuart Mill's Freedom of Expression and Political System Discussion, Ankara, 2013.

John Stuart Mill reached to a very different philosophical thought, influenced by developments in eighteenth and nineteenth centuries although he has risen within the framework of Fundamentals of classical liberal thought and utilitarian philosophy. Even though he tried to create a synthesis special to himself, nourishing from various ideologies, philosophic heritage of him seems quite contradictory and far from coherence.

The work giving him permanent reputation was "On Liberty". He thinks that development and progression depend on liberty, individualism and diversity. With his strong faith in diversity and pluralism, he highlights value of freewill from the moral action aspect. While discussing freedom with its instrumental role in self-realization and principle of achieving the greatest happiness principle on utilitarian basis; on the other hand, he also deems it as a value on moral basis. He also determines limits of freedom according to Harm Principle which is also identified with him.

Mill is deemed mainly as a representative of classical liberal tradition and negative freedom comprehension, but he shifted to positive freedom comprehension, giving moral responsibility to both individual and community. Mill typically seems as individualist but he turns into a kind of collectivist by being open to positive interventions of the government thus he is identified as the leader of social democracy comprehension and a social liberalist.

Mill identifies himself as a radical democrat. However, he states that existing misunderstood democracy comprehension is based on the majority assertion and leads dominance of community on individual. Believing that there are qualitative differences between pleasures; Mill adopts plural voting based on education, declining formal political equality in his correct democracy comprehension thus he is deemed as a liberalist elitist.

Keywords

1. John Stuart Mill
2. Freedom of Expression
3. Self Determination and Diversity
4. Harm Principle
5. Utilitarianism
6. Social Liberalism
7. Intellectual Elitism

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	v
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

JOHN STUART MILL'İN SİYASET FELSEFESİ

1.1. JOHN STUART MILL	8
1.2. JOHN STUART MILL'İN SİYASET FELSEFESİ	24
1.2.1. Faydacılık	24
1.2.2. Jeremy Bentham'ın Faydacı Felsefesi.....	26
1.2.3. John Stuart Mill'in Faydacı Felsefesi	34
1.2.3.1. Niceliksel Hazlar Aritmetiği'nin Reddi.....	39
1.2.3.2. Determinizmin Reddi.....	44
1.2.3.3. Bireysel Çıkar İle Toplumsal Çıkarın Uyumlaştırılması	48
1.2.4. Faydacı Felsefenin Dönüşümü Açısından Mill.....	54

İKİNCİ BÖLÜM

JOHN STUART MILL'DE İFADE ÖZGÜRLÜĞÜ

2.1. JOHN STUART MILL'İN ÖZGÜRLÜK ANLAYIŞI	57
2.1.1. Bireysel Özerklik ve Çeşitlilik Düşüncesi	64
2.1.2. Özgürlüklerin Sınırı ve Zarar İlkesi	76
2.1.3. İktisadi Özgürlük Anlayışı	81
2.1.3.1. Mülkiyet Anlayışı	89
2.1.3.2. Sosyalist Uygulamalar Anlamında Kooperatif Birlikler	94
2.1.3.3. Devlet Faaliyetlerinin Sınırları	97
2.1.4. Mill'in Eğitim Anlayışı	102
2.1.5. Kadınların İkincilliği Sorunu	106
2.1.6. Mill'de Paternalizm	110
2.2. JOHN STUART MILL'DE İFADE ÖZGÜRLÜĞÜ	114
2.2.1. İfade Özgürlüğü: Kavramsal Çerçeve	114
2.2.1.1. Kendini Gerçekleştirme Argümanı	120
2.2.1.2. Demokrasiye Dayanan Argüman	122
2.2.1.3. Gerçekliğin Keşfedilmesi Argümanı	126
2.2.1.4. İfade Özgürlüğünün Felsefi Savunmasında Diğer Argümanlar	128
2.2.2. John Stuart Mill'de İfade Özgürlüğü	130
2.2.2.1. İfade Özgürlüğü Tezinin Temel Gerekçeleri	136
2.2.2.2. Mill'de Gerçekliğin Keşfedilmesi Argümanı	141
2.2.2.3. İfade Özgürlüğünün Sınırları	149

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

JOHN STUART MILL’DE SİYASİ SİSTEM TARTIŞMASI

3.1. MILL’İN DEMOKRASİ ANLAYIŞI	157
3.1.1. Toplumun Birey Üzerindeki İktidarının Doğası	170
3.1.2. Çoğunluğun Birey Üzerindeki Tahakkümü	173
3.1.3. Birey Üzerindeki Toplumsal İktidarın Sınırları.....	184
3.2. DOĞRU VE YANLIŞ DEMOKRASİ	192
3.2.1. Siyasal Katılma.....	194
3.2.1.1. Demokrasi ve Siyasal Katılma	194
3.2.1.2. Oy Verme Hakkı ve Seçim Sistemleri	197
3.2.2. Hükümetin Yapısı	202
3.2.2.1. Temsili Hükümet	202
3.2.2.2. Sınırlı Hükümet	208
3.2.2.3. Yerel Yönetimler ve Demokrasi.....	217
3.3. JOHN STUART MILL’DE ELİTİZM	220
3.3.1. Entelektüel Aydın Sınıfın Rolü.....	220
3.3.2. Geri Toplamlar ve Demokrasi.....	226
SONUÇ	231
KAYNAKÇA	255

GİRİŞ

Özgürlük kavramı düşünce tarihinin en tılsımlı ve bir o kadar da tartışmalı konularından biridir. İfade özgürlüğü de temel hak ve özgürlükler ile demokratikleşme sorunu ile birlikte sıkça karşımıza çıkan meselelerden biridir. Gerek ulusal gerekse uluslararası düzenlemelerle güvence altına alınmaya çalışılmışsa da, ifade özgürlüğüne yönelik talepler sürekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna bağlı olarak da bu alanda yapılan gerek teorik gerekse ampirik çalışmalar literatürde yoğun olarak görülmektedir. İfade özgürlüğünün temel hak ve özgürlükler içinde en temel olanlardan biri olduğuna dair genel bir konsensüsün varlığından bahsedilebilir. Öyle ki, ifade özgürlüğü medeni bir toplum olmanın olmazsa olmaz şartlarından biri olarak kabul edilmektedir. Çünkü ifade özgürlüğü diğer hak ve özgürlüklerin kullanılabilmesine vesile olması çerçevesinde düşünülmekte ve bu nedenle de bir “kavşak özgürlük” olarak ele alınmaktadır. İfade özgürlüğüne atfedilen temel değer bir başka yansıması da siyasal yapıların demokratik niteliğinin ve toplumların gelişmişlik seviyelerinin test edilmesinde kullanılan önemli bir kriter rolü oynamasıdır. İnsanlığın ve medeniyetin ulaştığı nokta dikkate alındığında, demokratik bir toplumda çoğulculuğun korunması ve hoşgörü çerçevesinde bir arada yaşama iradesinin gösterilebilmesi açısından ifade özgürlüğünün temel değeri yadsınamaz bir gerçek olarak kabul edilmektedir.

İfade özgürlüğüne yönelik ilk ve en önemli felsefi savunmalarından birini de on dokuzuncu yüzyılın en önemli toplumsal ve siyasal düşünürlerinden biri olan John Stuart Mill yapmıştır. Bireysellik, çeşitlilik ve özgürlük müdafaası yaptığı Hürriyet Üstüne eseri bugün dahi literatürün en önemli başyapıtlarından biri olarak kabul edilmektedir. Tüm insanlık bir araya

gelse bile onların tek bir bireyi susturmaya hakları olmadığını söyleyen Mill, ifade özgürlüğüne yönelik çok güçlü ve hararetli bir müdafaa yapmaktadır. Mill'in Hürriyet Üstüne eseri bu anlamda bir özgürlük manifestosu olarak ele alınmaktadır. Çalışmamızın amacı da John Stuart Mill'in ifade özgürlüğü ve siyasal sistem analizine ilişkin düşüncelerinin incelenmesidir. Bu amaçla birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanılmış ve teorik bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Mill felsefesinin oluşmasında önemli ölçüde etkisi bulunan noktalar incelenerek, temsilcilerinden biri olduğu faydacı felsefeyi ve Mill'in bu felsefi düşünce içindeki yeri irdelenmeye çalışılmıştır. Mill, çevreden soyutlanış bir şekilde oldukça otoriter bir babanın (James Mill) gözetiminde oldukça yoğun bir eğitim görmüş ve bir anlamda tasarlanmış bir proje gibi faydacı felsefenin bir temsilcisi olarak hazırlanmıştır. Buna rağmen faydacı felsefenin sınırlarını oldukça aşan bir felsefi düşünce sistemi ortaya koymuştur. İlk dönemlerinde faydacı felsefeye bağlılığını sürdürmesine rağmen, yaşadığı ruhsal ve entelektüel bunalımın ardından faydacı felsefeyi yeniden ele almaya ve onu dönüştürmeye başlamıştır. Bu aşamada bir yandan romantik ve muhafazakar felsefeyle ilişkide bulunmuş, diğer yandan da Auguste Comte, Saint-Simon ve ütopycı sosyalistlerin etkisinde kalmıştır. Aldığı felsefi miras üzerine toplumsalacı bir bakış açısı eklemleyen Mill, buna bağlı olarak bireyi merkeze alan klasik liberal felsefeyi aşarak, "sosyal liberal" olarak nitelendirilmesine neden olacak şekilde, hem bireye hem de sosyal organizasyonlara (ve bu arada devlete) ahlâki sorumluluklar yüklemiştir. Her ne kadar birbirinden farklı düşünce akımlarından beslenmişse de kendine özgü tutarlı ve bütüncül bir felsefe ortaya koymaya çalışmıştır. Böyle olmakla beraber ona karşı getirilen en büyük eleştirilerden biri de düşüncelerinin bireysel özgürlük ile toplumsal sorumluluk arasında denge kurmaya çalışmanın çelişkileriyle dolu olduğu yönündedir.

İkinci bölümde Mill'in özgürlük anlayışı ile ifade özgürlüğünün felsefi savunusuna ilişkin temel argümanları ortaya konmaya çalışılmıştır. Onun en önemli öngörülerinden biri de, Hürriyet Üstüne eserinde belirttiği şekliyle, bireysel özgürlük ve çeşitlilik meselesinin geleceğin hayati meselelerinden biri olacağına yöneliktir. Özgürlüğü salt faydacı mülahazalarla ele almayan Mill için düşünce ve ifade özgürlüğü düşünsel mutluluğun, bireyselliğin, kendini gerçekleştirmenin ve gelişmenin temeli olduğu gibi aynı zamanda ahlâki bir meseledir. Bireysellik ve çeşitlilik onun özgürlüğe dair düşüncelerinin temelinde yer alır. Küçük adamlarla büyük işlerin başaramayacağını söyleyen Mill, gelişme ve ilerlemenin bireyselliğine vurgu yaparak, bunun da en geniş anlamda çeşitliliğin var olduğu ortamda mümkün olabileceğine inanır. Sosyal veya bireysel hayatı belirlediğini iddia eden determinist düşünceleri reddeden Mill, her türlü gelişmenin ve ilerlemenin kaynağını bireyde görmektedir.

Mill için özgürlük başkasına yönelik müdahalenin ancak kendini koruma ilkesince haklılaştırılabileceğine yönelik “negatif özgürlük” çerçevesinde ele alınmaktadır. Ona göre uygar bir toplumda toplumun herhangi bir üyesine yönelik güç kullanmayı meşru kılacak yegâne şey budur. Böyle olmakla beraber bireylerin mutluluklarını elde edebilecekleri imkânların hazırlanmasında devlete ve topluma sorumluluklar yüklemek suretiyle pozitif özgürlük anlayışına doğru kaymakla eleştirilmiştir. Bu anlamda bireyleri özgürleştirme amacına matuf devlet faaliyetlerini haklılaştırma çabası içine girmiştir.

Mill, ifade özgürlüğünün sınırlandırılmasında kullanılan ve kendisiyle özdeşleştirilen “zarar ilkesi” açısından bakıldığında, kendisine yönelik ve başkasına yönelik eylemler şeklinde bir ayırıma gitmiştir. Yalnızca kendisini

ilgilendiren eylemler konusunda bireylerin özgürlüğü mutlaklıdır. Başkalarına yönelik eylemler açısından ise bir bireyin iradesine rağmen müdahaleye maruz kalması ancak başkasına gelebilecek zararın engellenmesi amacıyla matuf olabilir. Böyle olmakla beraber insanı toplumsal bir varlık olarak ele alan Mill, birey hayatının ne kadarının bireyin kendisine ne kadarının topluma ayrılması gerektiğini belirlemeye çalışırken, bu sorunun mutlak anlamda çözülemeyeceğini düşünür. Devletin toplumsal alandan çekilmesini talep eden klasik liberal kuramın temsilcilerinden sayılan Mill özgürlük savunusunda bireyi merkeze alan bir tavır sergilemektedir. Ancak yaşadığı dönemin sosyo-ekonomik gelişmelerinde oldukça etkilenecek, sosyalist düşüncelerin de etkisiyle, devletin toplum lehine düzenleyici müdahalelerini olumlayan bir çizgiye kaymıştır. Bu noktada eğitime özel bir önem atfeden Mill için devlet zorunlu eğitim yoluyla kitlelerin entelektüel seviyelerini yükseltmek mecburiyetindedir.

Düşünce ve ifade özgürlüğü birbirinden ayrı düşünülmesi mümkün olmayan kavramlardır. Mill, toplumsal ve yasal otoritenin insanın bilinç alanına müdahale etmesi mümkün olamayacağından hareketle, düşünce özgürlüğüne mutlak bir hak niteliği atfeder. İfade özgürlüğü lehindeki argümanlarını ise usavurma yoluyla ele alan Mill, yeni ve farklı fikirlerin kendilerini ifade edebilmelerini toplumun gelişme ve ilerlemesi adına taşıdığı önem çerçevesinde değerlendirmiştir. Mill için ifade özgürlüğü gerçekliğin keşfedilmesi sürecindeki temel önemi nedeniyle özellikle değerlidir. İfade özgürlüğünü tartışma özgürlüğüyle bağlantılı ele alarak, tartışma ve gerçekliğe ulaşmayı insan zihninin bir ürünü olarak kabul etmektedir. Düşünce, ifade ve tartışma özgürlüğüne yönelik felsefi argümanlarının bir diğer önemli yönü de, insan zihninin yanılabilirliğine yaptığı güçlü vurgudur. Bu bağlamda her düşüncenin ve hatta her inancın hatalı olabileceğinden yola çıkarak, azınlıkta kalan düşünce ve inançların bastırılmasına yaptığı ahlâki ve faydacı reddiye önemlidir.

Mill'in özgürlük anlayışında bireyi temel aldığı ve liberal bir bakışla gelişmenin ve ilerlemenin bireyselliğine vurgu yaptığı görülmektedir. Ona göre özgürlük adını hak eden tek özgürlük, başkalarının mutlu olma gayretlerine engel olmadan herkesin kendi iyiliğini kendi bildiği yoldan aramasıdır. Tam da bu noktada dikkatimizi çekmeye çalıştığı nokta, toplumun birey üzerindeki tahakkümünün kamuoyu baskısı ve yasalar aracılığıyla giderek arttığıdır. Üstelik bu eğilim giderek artmaktadır. Ona göre özgürlük sorunu geleceğin de en önemli meselelerinden biri olacaktır. Bu nedenle de “toplum tarafından birey üzerinde kullanılabilecek iktidarın niteliği ve sınırları” konusuna eğilmekte ve ahlâki bir varlık olan bireyin özgürlüğü ve kendini gerçekleştirme adına düşünce, ifade ve tartışma özgürlüğünün temel rolüne vurgu yapmaktadır.

Üçüncü bölümde Mill'in düşüncelerinde ortaya konmaya çalışılan siyasal sisteme ilişkin analizler yapılmaya çalışılmıştır. Mill, özgürlüğe en yatkın yönetim biçiminin demokrasi olduğunu kabul etmekle beraber, demokrasinin de kendi içinde özgürlüğü yok edebilecek potansiyel tehlikeleri barındırdığını ileri sürmektedir. Demokrasinin doğru ve yanlış uygulamaları olarak ifade ettiği şekliyle Mill, demokratik siyasal yapılarda toplumun kamuoyu adı altında birey üzerindeki tahakkümüne dikkati çekmeye çalışmaktadır. Yanlış demokrasinin bir uygulaması olarak kabul ettiği ve çoğunluğun azınlık üzerindeki tahakkümü veya baskısı olarak ifade ettiği şekliyle, demokratik çoğunlukların kamuoyu baskısını kullanarak azınlıkların haklarını ihlal ettiği ve bu durumun gittikçe olağan hale geldiği uyarısında bulunmaktadır.

Diğer önemli nokta da liberal geleneğin yerel yönetimlere yönelik bakış açısını oluşturan temel argümanların Mill'in düşüncelerinde bulunduğudır.

Yerel yönetimleri birer demokrasi okulu olarak gören ve bir anlamda demokrasiyle özdeşleştiren Mill, yerel nitelikli hizmetlerin yerel yönetimlerce görülmesi gerektiği üzerinde durmakta ve yerel yönetimlerin önemine vurgu yapmaktadır. Yerel yönetimler siyasal katılımın gelişmesine olduğu kadar, vatandaşlık bilincinin gelişmesini de sağlayarak özgürlük ve demokrasi arayışına hizmet etmektedir. Ona göre insanlığın gelişmesi ve ilerlemesinin önündeki en önemli engellerden biri güç ve zekânın merkezileşmesidir.

Mill her ne kadar kendini radikal bir demokrat olarak tanımlasa ve geliştirdiği sistemin temsili demokrasi olduğunu söylese de, ortaya koyduğu çerçevede bir anlamda siyasal eşitliği yadsıyan bir görünüm arzeder. Bir yandan dönemine göre oldukça radikal sayılabilecek ve bir feminist olarak nitelendirilmesine sebep olacak şekilde kadınların her alanda erkeklerle eşit olmasını ve oy kullanma hakkının kadınlara kadar genişletilmesi gerektiğini savunurken, diğer yandan okuryazar olmayanlara yönelik sınırlandırmalara mantıklı gerekçeler ortaya koymaya çalışarak “elitist” bir tavır sergilemektedir. Ona göre niteliği göz ardı eden genel oy hakkı yanlış demokrasi uygulamalarından biridir. Bir anlamda herkese niteliğine göre oy hakkının tanınması gerektiğini savunan Mill’in amacı entelektüel sınıfa sıradan halk katmanına göre daha belirleyici olabilecekleri bir statü sağlamaktır. Bu yönüyle de ahlâki olarak eşit kabul edilen bireyleri siyasal katılım noktasında eşit kabul etmeyen bir çizgiye kaymıştır. Çoğunluk yerine niteliği ön plana alan yönüyle Mill’in demokrasi anlayışı daha çok bir “elit demokrasisi” olarak ele alınmaktadır. Onun özgürlük savunusuna gölge düşüren bir diğer önemli nokta da toplumları “medeni ve barbar” şeklinde kategorileştirerek, medeni olmayan toplumlar adına baskıcı veya zorba yönetimleri onaylamasıdır. Bu kategorileştirmenin bir diğer yönü de, medeni olmayan toplumların özgürleştirilmesi adına müdahaleciliğe kapı aralamasıdır.

Mill, birbirinden çok farklı felsefi düşüncelerden beslendiği gibi, yaşadığı dönemin sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel gelişmelerden de etkilenmiş ve buna bağlı olarak da birçok alanda önemli eserler ortaya koymuştur. Klasik liberal düşünce geleneği içinde yetişmiş, başta Saint-Simon olmak üzere sosyalist geleneğin etkisinde kalmış, bunun yanı sıra romantik ve muhafazakâr düşünce gelenekleriyle temaslarda bulunmuştur. Bunun yanı sıra var olan sorunlara çözüm arayışında olan reformcu Felsefi Radikal deneyimin içinde yetişmiştir. Son derece farklı düşünce geleneklerinden beslenen Mill, devletin pozitif müdahalelerine kapı aralayan bir çizgiye kayarak klasik liberal çizgi ile yirminci yüzyıl sosyal devlet anlayışı arasında bir köprü oluşturmakla, hem liberal hem de sosyalist ve bir noktada sosyal liberalizmin kurucusu olmakla itham edilmiştir. Buna bağlı olarak da oluşturduğu düşünce sistematığının tutarsız, çelişkili ve bütünlükten uzak olduğuna yönelik önemli eleştirilere maruz kalmıştır. Bütün bu eleştiriler çerçevesinde çalışmamızda Mill felsefesine yönelik teorik bir analizin yapılması amaçlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

JOHN STUART MILL'İN SİYASET FELSEFESİ

1.1. JOHN STUART MILL

19. yüzyıl Britanya'sının yetiştirdiği en önemli filozoflardan biri, özellikle yüzyılın ikinci yarısı dikkate alındığında belki de en önemlisi olan İskoç asıllı John Stuart Mill, 20 Mayıs 1806'da Londra yakınlarındaki Pentonville'de doğmuştur. Hemen hemen her anlamda hayatına yön veren kişi, son derece otoriter ve sert bir karaktere sahip olan ve aynı zamanda da döneminin önemli entelektüellerinden olan babası James Mill olmuştur.¹ İnsanlığın ahlaki ve entelektüel durumunun sınırsızca geliştirilebileceği koşulların biçimlendirilmesi anlamında eğitimin mutlak kudretine inanan² James Mill'in otoritesi altında yoğun bir eğitimden geçmişti. James Mill, uyguladığı eğitim programını şekillendiren, çocuk eğitiminde yozlaştırıcı etkisi bulunan çevrenin kontrol altında tutulması gerektiğine dayanan çağrışım ilkesiyle Stuart Mill'i tam bir "harika çocuk"³ olarak yetiştirmişti. Buna bağlı olarak da sosyal

¹ Mill, *Autobiography*'sinde babasından çok korktuğunu ifade eder. Bentham bile James Mill'in karakterini eleştirmiş, onu "herkesin boyun eğmesini bekleyen, konuşma tarzı baskıcı ve dayatmacı" biri olarak tarif etmişti (Courtney, W. L.; **Life of Mill**, Londra, 1889, s. 16'dan aktaran Capaldi, Nicholas; **John Stuart Mill**, çev. İsmail Hakkı Yılmaz, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 27).

² Mill, John Stuart; "Autobiography and Literary Essays", **Collected Works of John Stuart Mill**, ed. J. M. Robson and others, Vol. I, 1812-1848, Toronto and London, University of Toronto Press, 1962, s. 109-11. Mill'in bütün eserleri *Collected Works of John Stuart Mill* adı altında J. M. Robson tarafından derlenmiştir. Çalışmamızın bundan sonraki bölümlerinde söz konusu derlemeye yapılacak olan atıflar literatürde yaygın olarak kullanıldığı şekilde CW, cilt ve sayfa numarası belirtilmek suretiyle kısaltılarak verilecektir.

³ Tunçay, Mete; **Batı'da Siyasi Düşünceler Tarihi: Yakınçağ**, yay. haz. Işıl Baysal, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 77. Mill, bir filozofun oğlu olmanın kolaylıkları ve güçlükleriyle yetişmiş, zaman yitirmeyi en büyük saçmalık sayan, iyi bir eğitimciden çok hırslı bir

çevresinden ve arkadaşlık ortamından soyutlanarak yoğun bir eğitime tabi tutulmak suretiyle erken olgunlaşan biriydi. Mill, başarısını önemli ölçüde babasının eğitime borçlu olduğunu kabul etmiştir.⁴ Başarısının arkasında yatan şeyin aldığı eğitim olduğuna inanan Mill, olağanüstü bir zekâyâ sahip olmadığını, hatta vasat zihinsel yetenekte biri olduğunu ve başarabildiği her şeyin ortalama bir insanın elverişli koşullarda yapabilecekleri şeyler olduğunu düşünüyordu.⁵ Hiçbir hataya yer bırakmayan tahammülsüzlüğü ve kendisinden çok şey bekleyen bir babanın sert mizacı karşısında Mill, babasının eğitim anlayışını aşırı sert, fazla kuramsal ve uygulamayla sınırlanmayan⁶ bir eğitim olmakla eleştirmekte, diğer yandan da “kendisinden yapamayacağı bir şey istenmeyen bir öğrenci asla elinden geleni yapamaz” düşüncesiyle de onaylamaktadır.⁷

Üç yaşında Yunanca çalışmaya başlayan Mill, sekiz yaşında Latince, on iki yaşında da klasik literatürü önemli ölçüde özümsemişti. Süreç içinde cebir, aritmetik, mantık, iktisat, tarih ve hukuku da kapsayan bir eğitime tabi tutulmuştu. James Mill her türlü tutkulu duygu ve hazları birer çılgınlık olarak görmekte ve bunlar için söylenenleri veya yazılanları aşağılamaktaydı.⁸ Bu nedenle de akademik ve entelektüel ağırlıklı olan Mill’in ilk eğitiminde ahlak felsefesi ve teoloji yer almıyordu.⁹ Bu hassasiyet nedeniyle de babasının

aydın gibi görünen bir babanın elinde erkenden olgunlaşmak durumunda kalmıştı (Timuçin, Afşar; **Düşünce Tarihi**, İstanbul, Bulut Yayınları, 2008, s. 631).

⁴ Gerçekte babası olmasaydı 19. yüzyılın en büyük İngiliz zekası olarak değerlendirilemeyeceği ve bu anlamda her şeyi babasına borçlu olduğu ifade edilir (Capaldi, **a.g.e.**, s. 35).

⁵ Mill, ilk dönemde kendisini pek de özgün bir düşünür olarak görmemektedir. Sadece diğerlerine göre daha açık fikirli olduğunu ve diğerlerinden daha fazla olarak, herkesten bir şeyler öğrenmeye istekli ve niyetli olduğunu düşünür (CW I, s. 71-2). Mill herkesten bir şeyler öğrenme irade ve yeteneği bakımından kendisini çağdaşlarından üstün gördüğünü de söyler (CW I, s. 251-253).

⁶ Çağla, Cengiz; “Ada’nın Harika Çocuğu”, **Mill**, yay. haz. Cengiz Çağla, İstanbul, Say Yayınları, 2007, ss. 11-39, s. 14.

⁷ Capaldi, **a.g.e.**, s. 9. Yakın dostu ve biyografi yazarı olan Bain, eğitimi “aşırı” olarak nitelendirmekte ve “yeteneklerini daha az zorlayarak da bu zihinsel gelişimi sağlayabilirdi” demektedir (Bain, Alexander; **John Stuart Mill, A Criticism: With Personal Recollections**, Londra, Longmans, Green, 1882, s. 23’ten aktaran Capaldi, **a.g.e.**, s. 24).

⁸ CW I, s. 49-51.

⁹ Mill, dinsel inançlardan uzak tutulması dolayısıyla kendisini dönemin İngiltere’inde büyük bir istisna olarak görür (CW I, s. 32-3). Erken yaşlardaki eğitimi onu tamamen Aydınlanma Projesi’nin

gözetiminde aldığı özel eğitimin haricinde okula gönderilmemişti. Aynı gerekçelerle kilisenin kontrolünde bulunan ve öğrencilerini genellikle dinsel kariyer odaklı hazırlayan üniversitelere de gönderilmemişti.

Mill'in eğitiminde babası James Mill'in yakın aile dostları olan dönemin önde gelen düşünürlerinin de önemli bir katkısı vardı. Kendisi de önemli bir düşünür olan babası James Mill, Jeremy Bentham ve David Ricardo'nun yakın arkadaşıydı. James Mill, Bentham ve Ricardo Felsefi Radikaller'in¹⁰ en önemli kanaat önderleriydi. Babasının Jeremy Bentham ile olan yakın dostluğu Mill'in yaşamını şekillendiren en önemli etkenlerden biridir. Mill ailesi 1818 yılına kadar yılın yarısını aristokratik bir yaşam tarzı olarak ifade edilebilecek şekilde Bentham'la beraber geçirmekteydi. Bentham'larla geçirilen zamanın kendi eğitimi açısından önemine işaret eden Mill, yaşadığı bu yerin kendi özgür karakterine olan katkısının önemine dikkat çekmektedir.¹¹

On iki yaşında Bentham'ın yardımıyla felsefeye başlamış olan Mill'in ilk eğitimi bir bakıma Benthamcılık kursu gibi olmuştu.¹² Bu eğitime, babasının da şekillenmesine yardım etmiş olduğu felsefi yaklaşım olan faydacılık rehberlik etmişti. Mill, on beş yaşındayken faydacılığın öğretilerinden ve aşırı rasyonel yaklaşımdan o kadar etkilenmişti ki, formel eğitimini tamamladığında faydacı felsefeye tamamen bağlanmıştı.¹³ Bir anlamda faydacı felsefenin halefi olarak görülmekteydi.

somutlaşmış haline dönüştürmüştü (Capaldi, **a.g.e.**, s. 62). Diğer yandan aldığı bu ilk eğitim sürecinin kendisine analitik düşünme yetisi kazandırdığını düşünür.

¹⁰ 18. yüzyıl Britanya'sında yaşanan Sanayi Devrimi'nin yol açtığı ekonomik dönüşümün sosyal, siyasal, ahlaki ve dini sorunlara yol açmasına paralel olarak her temel kurumun ve inancın reforme edilmesi inancına bağlı olarak ortaya çıkan Radikaller, toplumsal reform amaçlayan bir grup düşünürdü. Mill'in yaşamöyküsü bu reformlarla ve liberal kültürün yeniden ele alınışıyla yakından ilişkilidir (Capaldi, **a.g.e.**, s. 1).

¹¹ CW I, s. 57.

¹² CW I, s. 69.

¹³ Tannenbaum, Donald G.; Schultz, David; **Siyasi Düşünce Tarihi: Filozoflar ve Fikirleri**, çev. Fatih Demirci, Ankara, Adres Yayınları, 2007, s. 358.

Mill, on iki yaşında önemli bir kırılma yaşadığını ifade eder. Yaşamının bu döneminden itibaren eğitim sürecinin bilgi edinme aşamasını geride bıraktığını, eleştirel düşünme ve üretim aşamasına geçtiğini söyler. Bu gelişmeyi, babasının History of British India eserini yayımlamasına verdiği destek sırasında öğrendiklerine ve babasının yakın dostu David Ricardo'nun etkisine bağlamaktadır.¹⁴ Bu dönemde babasının ve Ricardo'nun gözetiminde aldığı eğitimle klasik iktisatçıları okumuş, çeşitli siyasi ve felsefi konularda denemeler yazmış ve radikalizmin yayın organı olan Westminster Review'da yayınlamıştır.

Mill, babasının etkisiyle 1823 yılında Doğu Hindistan Şirketi'ne (India House-East India Company) girmiş ve bu şirketin kapanmasına kadar otuz beş yıl orada çalışmıştır. Gençlik yıllarında henüz babasının, Bentham'ın ve Ricardo'nun yolunda olan Mill, 1822 yılında "Utilitarian Society"yi kurmuş hatta faydacı felsefe adına propaganda çalışmaları yapmıştır.¹⁵

1826 yılında entelektüel anlamda sorunlar yaşayan Mill, hayatının en büyük bunalımına girdi. Yaşadığı bu ruhsal çöküntünün en önemli nedeni aldığı eğitimin ağırlığıyla bağlantılı olan entelektüel bunalımdır. Hatta Mill'in kendisi de düştüğü bunalımdan babasının eğitim anlayışını sorumlu tutmaktadır.¹⁶ Mill, herhangi bir mesele için yardımını isteyebileceği tek kişinin babası olduğunu ancak zaten eğitiminin eseri olan bu durum hakkında babasının da yardımcı olamayacağını düşünür.

¹⁴ CW I, s. 45.

¹⁵ 1820'li yıllarda Bentham'ın etkisinin ne kadar büyük olduğu konusunda Roebuck'un izlenimleri ilginçtir: "Oldukça bilgili olmasına, siyaset dünyasını çok iyi tanımaya rağmen, tahmin edilebileceği üzere, Mill'den başkalarının, yani babasıyla Bentham'ın düşüncelerini seslendirdiği, toplum denen şeyden, yani etrafında dönen dünyadan habersiz olduğu açıktı" (Leader, R. E.; **Life and Letters of John Arthur Roebuck: With Chapter of Autobiography**, Londra, 1897, s. 28'den aktaran Capaldi, **a.g.e.**, s. 45).

¹⁶ Mill'in eğitiminin en kötü sonucu, babasının etkisini, onun görüşünün darlığını fark ettiğinde bile silkip atamamasıydı (Russel, Bertrand; **Batı Felsefesi Tarihi III**, çev. Muammer Sencer, İstanbul, Say Yayınları, Beşinci Basım, 1996, s. 137).

Geçirdiği bunalımın kişisel-psikolojik ve entelektüel olmak üzere birbiriyle ilintili iki boyutu vardır. Kişisel bunalım babasından bağımsız olma ihtiyacından kaynaklanıyordu. Mill, babasına hayranlık ve minnettarlık duymakta ve onu takdir etmekle birlikte, sert mizaçlı bir babaya karşı koyamamanın verdiği korkuyla karışık bir saygı içerisindeydi. Entelektüel bunalımının kaynağında da felsefi radikalizmin babasında bulunduğu en tutarlı halinde bile eksikliklerinin farkına varması ve güvenini kaybetmesi vardır.¹⁷ Mill, Bentham'cı bir mutluluk anlayışıyla dünyayı değiştirmek gibi bir ideale sahip olduğunu, ancak 1826 yılı sonbaharında bu düştenden uyanmak zorunda kaldığını söyler.¹⁸ Dolayısıyla da babasının üzerindeki entelektüel vesayet ve Benthamcı faydacılığın aşılmasıyla içinde bulunduğu ruhsal ve entelektüel çöküşün üstesinden gelmeye çalışmıştır.¹⁹ Geçirdiği zihinsel kriz sayesinde görüşlerini gözden geçirmeye ve faydacı felsefeyi yeniden düşünmeye yönelmiştir. Bu anlamda yaşadığı buhran Mill'in giderek daha fazla bağımsızlaşması adına bir dönüm noktası olmuştur.²⁰ 1826 yılında Utilitarian Society ile de bağlarını koparan Mill, bu dönemle birlikte özgün ve bağımsız bir düşünür olmaya başladığını söyler.²¹

Mill buhran dönemi sonrasında farklı entelektüel arayışlara girmiştir. 1828 yılında tanıştığı ve yakın dostluk kurduğu John Sterling, Mill'i Goethe, Shelling ve Coleridge'in yapıtlarıyla, Gustave d'Eichtal ise Saint-Simon ve Auguste Comte'un eserleriyle tanıştırır. Bu yeni dostluklar Mill'in entelektüel

¹⁷ Capaldi, **a.g.e.**, s. 59.

¹⁸ CW I, s. 137.

¹⁹ Aslında bu gerilim babasının ölümüne kadar sürmüştü ve ancak ondan sonra tam bir bağımsızlığa kavuşmuştur (Hampsher-Monk, Iain; **Modern Siyasal Düşünce Tarihi**, yay. haz. Necla Arat, çev. Necla Arat, v.d., İstanbul, Say Yayınları, 2004, s. 420). Yaşadığı bunalım babasının düşüncelerinden bağımsızlığını ilan edip bunu başardığı bir ortam sağlamışsa da, babasına karşı sadık görünmek zorunda kalacaktır. Bu anlamda Mill, ikili bir yaşamı tercih etmiştir (Capaldi, **a.g.e.**, s. 59).

²⁰ Mill'in yaşadığı bunalımı olumlu bir olay olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bunalım, radikal Benthamcılık misyoneri Mill'den, romantik sentezci Mill'e geçmesinin simgesi olmuştur (Capaldi, **a.g.e.**, s.90).

²¹ CW I, s. 127.

formasyonunda önemli bir aşamayı, felsefi konumundaki köklü dönüşümü temsil edecektir.²²

Mill'in geçirdiği bunalımı aşmasındaki en önemli faktörlerden biri, romantik ve muhafazakâr felsefeyle olan ilişkisiydi. Ruhsal bunalımlarının ayrıntılarına inebilmek ve nihayet sorunlarına çözüm bulabilmek için romantizme başvurmuştu.²³ 1820 yılında Bentham'ın kardeşi Sir Samuel Bentham'ın yanında altı ay kadar Fransa'da kalan Mill, bu ziyaretinde duyguları dışa vurmanın önemi üzerine deneyimler kazandığını söyler. Edindiği tecrübeyle Kıta liberalizmine güçlü ve kalıcı ilgi duymaya başlayan Mill, bu durumun onu evrensel sorunları sadece İngiliz ölçülerıyla yorumlama eğiliminden uzak tuttuğunu ifade eder.²⁴ Ancak düşüncelerindeki romantik ve muhafazakâr boyutları 1830'lu yıllarda almıştır. Mill'in romantik felsefeyle ilişkisi Carlyle ile dostluğu sayesinde gerçekleşmiş, Wordsworth okumalarının önemli etkisi olmuş, Coleridge sayesinde de Alman idealizmi ile tanışmıştır. Wordsworth okumaları sayesinde dış koşulların ve insan zihninin kurgu ve eylem yeteneğini geliştirme eğitimi çok özel bir değer atfetmekten vazgeçtiğini, duyguların eğitiminin etik ve felsefi inançlarının esas noktalarından biri haline geldiğini söyler.²⁵

Romantik felsefeyle beraber, iç duygusal yapının evrensel gerçeklerin kaynağı olduğu, insana dair bilgilerin sadece çağrışımcı kuramdaki gibi dış koşullanmanın ürünü değil duygusal gerçekliklerin de ürünü olduğu düşüncesi kendini göstermişti. Ona göre "kişiliğin enerjisinin kaynağı her

²² Çağla, **Ada'nın Harika Çocuğu**, s. 27.

²³ Capaldi, **a.g.e.**, s. 61.

²⁴ CW I, s. 63.

²⁵ CW I, s. 147. Mill'in felsefi radikalizmden uzaklaşmasını sağlayan ve babasının görüşlerinin sıgılığını ilk gösteren ve bu anlamda romantizmi ilk keşfetmesini sağlayan Thomas Carlyle idi. Ancak romantizminin asıl kaynağı Samuel Taylor Coleridge idi (Capaldi, **a.g.e.**, s. 99-102). Mill'e göre çok az insan düşünceleri ve karakteri üzerinde Coleridge kadar etki yapmıştı (CW XII, s. 221).

zaman güçlü duygulardır.”²⁶ Depresyondan kurtulmasında aldığı faydacı eğitiminin görmezden geldiği şiir ve doğal güzelliklere olan ilgisi ona yardım etmiştir.

19. yüzyıl Aydınlanma Projesi’ne getirdiği eleştiriler sayesinde romantizme doğru kayan Mill, insanlığın kendisini kültür ve tarihten bağımsız olarak anlayamayacağını, toplumsal kurumları anlamak için de daha geniş tarihsel bağlam içinde bakmak gerektiğini, gerçek değişimin yeni yönetim tipleri oluşturmakla değil, insan bilincindeki değişimle mümkün olduğunu öğrenmişti. Diğer yandan muhafazakâr düşünceye olan ilgisi sayesinde de bireysel çıkarla ortak yararın gelenek ve görenekler aracılığıyla birleştirilebileceğini öğrenmişti.²⁷ İlerleme ideasının etkisi altında kalarak tarihin ancak evrimci bir süreçle ele alınabileceği ve bu anlamda ilerlemenin de ancak aşamalı bir gelişmeyle sağlanabileceğini düşünmeye başlar. 1830 ve 1840’da London and Westminster Review’da yayınladığı ve babasının etkisinden bağımsızlığının bir tür ilanı olan²⁸ Bentham ve Coleridge üzerine denemelerinde İngiliz deneyci geleneğinin muhafazakâr eleştirisini yapmıştı. Aslında Mill hiçbir zaman bir muhafazakâr olmamıştı, ancak muhafazakâr düşünürlerden etkilenmişti.²⁹

Romantik ve muhafazakâr düşüncelerin etkisinden kısa bir süre sonra Mill’in Felsefi Radikal düşünceleri aşmasında Saint-Simoncuların etkisi

²⁶ CW I, s. 364.

²⁷ Capaldi, **a.g.e.**, s. 96-104. Mill, İngiliz Aydınlanmacı gelenek ile Kıta romantizmini sentezleme görevini üstlenerek bu iki gelenek arasında bir köprü kurmaya çalışacaktır (Capaldi, **a.g.e.**, s. 32; Çağla, **Ada’nın Harika Çocuğu**, s. 19-20). Mill’in felsefesi, içinde büyüdüğü deneyciliği, Kantçı ve Kant sonrası Alman felsefesinin görüşünü göz önünde tutarak değiştirmeye yönelmiş bir çabaydı. Böyle olmakla beraber Mill’in aslında babasından ve Bentham’dan öğrendiği ve onlar tarafından savunucusu olmaya hazırlandığı felsefeye karşı aşırı bir bağlılığı sürdürdüğü ama aynı zamanda bunalım döneminden kurtulmasında faydalandığı Wordsworth’e ve Alman idealizmine karşı da büyük sevgi ve beğeni beslediği, böyle olmasına rağmen eleştirci bir anlayış geliştirmeye pek az çaba gösterdiği de söylenmektedir (Sabine, George; **Yakınçağ Siyasal Düşünceler Tarihi**, çev. Özer Ozankaya, İstanbul, Cem Yayınevi, Dördüncü Basım, 2000, s. 117-8).

²⁸ Sabine, **a.g.e.**, s. 117-8.

²⁹ Capaldi, **a.g.e.**, s. 123.

görülecekti. Mill, sosyalist düşüncelerden etkilenmiş ve eleştirilerinin dikkate alınması gerektiğini düşünmüştü. Sistemlerinin doğru, işleyebilir yahut faydalanılabilir olduğunu düşünmemekle birlikte, amaçları ona da akla yakın görünmüştü.³⁰ Mill, modern iktisat düzenini adaletsiz bulmakla beraber, Saint-Simon'un anladığı gibi, bireye hükmeden ve onu bir "sosyal makine" haline getiren sosyalizmden yana da olmadı.³¹ Mill'in düşüncelerindeki en belirgin yön bireyci bir yaklaşıma sahip olması ve siyasal özgürlüğe yaptığı vurgulardır. Demokrasi ve sosyalizm üzerine yazılarında bireysel özgürlüğü tehlikeye atabilecek yeni hareketlerle ilgili endişelerini dile getirmişti. Mill'in tezlerinin temelde iki alan üzerine yoğunlaşmış olduğu görülmektedir: işletmelerin mülkiyetinin ve denetimlerinin işçilerde olması ile gelir ve refahın yeniden bölüşümü.³² Mill, Saint-Simon'un tarih felsefesinden, feodalizm karşıtı tavrından, toplumsal evrimde entelektüellere atfettiği özgün rolden, kadın-erkek eşitliğini savunmasından kendi düşünceleriyle uyum içinde olduğunu düşündüğü için etkilenmiş ve yararlanmıştır.³³

Comte gibi bir pozitivist olan Mill'in toplumsal kurumlara bakan tarihselci bakışı ile Comte'un bilimin tarihsel gelişmesini anlatan Üç Hal Yasası birbiriyle önemli benzerlikler taşımaktadır. Mill, Comte'un pozitivist felsefesinden önemli ölçüde etkilenmiş olmakla birlikte, bu felsefeye de eleştiriler yöneltir. Mill'e göre Comte pozitivismi, sadece maddi olgular üzerinde durmakta, psikolojiyi yadsımakta ve bireyin manevi boyutunu ihmal etmektedir. Bu yönüyle de bireyi, dolayısıyla da toplumu tam manasıyla anlamamızı engellemektedir.³⁴ Diğer yandan Comte'un özel mülkiyet karşıtlığı, toplumsal reformu bireysel ahlak reformuna tercih edişi, kadına layık gördüğü ikincil konum, gelişme kuramının mekanikliği ve otoriter

³⁰ CW I, s. 175.

³¹ Gökberk, Macit; **Felsefe Tarihi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, On Sekizinci Basım, 2008, s. 423.

³² Gray, John; "John Stuart Mill: Liberalizmin Krizi", **Siyasi Düşüncenin Temelleri**, çev. Gonca Bayraktar, der. Brian Redhead, İstanbul, Alfa Yayınları, 2001, ss. 199-213, s. 206-7.

³³ Çağla, **Ada'nın Harika Çocuğu**, s. 27-8.

³⁴ Çaha, Ömer; "John Stuart Mill Üzerine Bir Değerlendirme", **Hürriyet Üstüne**, John Stuart Mill, çev. M. Osman Dostel, Ankara, Liberte Yayınları, Üçüncü Baskı, 2012, ss. 11-29, s. 15.

üslubu³⁵ ile birey-toplum ilişkisinin niteliğine dair bireyin toplumda erimesi anlamında alturizme³⁶ varan düşünceleri, bireysel özerklik vurgusunu felsefesinin temeline yerleştiren Mill'in düşünceleriyle çelişmektedir. Sonuç olarak Auguste Comte'un ve Saint-Simoncu düşünürlerin önemli etkileri olduysa da Mill, bu düşünceler ile kendi felsefesi arasında önemli bir mesafe koymuştur.

Mill'in bunalımın etkilerini üzerinden atmasında katalizör görevi gören diğer bir etmen de yaşamının en değerli arkadaşlığı olarak nitelediği ve kendi kafasında şekillendirdiği "kadın dahi" tipine uyduğunu söylediği Harriet Hardy Taylor ile 1830 yılında tanışmasıdır.³⁷ Mill'in dünyasını tanımlayan babası olmuşsa da, onun bu dünyayla barışıp onu aşmasına yardım eden de Harriet Taylor olmuştu.³⁸ Mill, insan yaşamının gerçekleştirilebilir yüksek ideallerini oluşturan nihai hedeflerle ilgili temel düşüncelerini Harriet'e borçlu olduğunu söyler. O'ndan bilgece kuşkuculuğu öğrendiğini ve zihnini açık tutmasını sağladığını vurgular.³⁹ Ancak Harriet ile olan ilişkisinin düşünce tarzını değiştirmede, 1840'tan sonra düşüncelerinde büyük bir değişiklik olmadığını söyler. Genel olarak Harriet'ten etkilendiği, bazı düşüncelerinden esinlendiği ancak onun etkisinde kalmadığı kabul edilir.

1830'lu yılların ilk döneminde artık geçirmiş olduğu bunalımı atlatmış ve Bentham faydacılığı ile Felsefi Radikaller'den ciddi bir kopuşu gerçekleştirmiş olan Mill için 1830-1840 arası dönem beslendiği farklı düşünceler olan faydacılık, liberalizm, romantizm ve muhafazakârlık arasında

³⁵ Çağla, **Ada'nın Harika Çocuğu**, s. 28.

³⁶ Gökberk, **a.g.e.**, s. 425.

³⁷ CW I, s. 193.

³⁸ Capaldi, **a.g.e.**, s. 138. Babası bir yana bırakılırsa, hiç kimse Mill'in hayatını Harriet Taylor kadar etkilememiştir (Capaldi, **a.g.e.**, s. x).

³⁹ CW I, s. 197. Mill'in düşüncelerinin temeli olan kişisel bağımsızlık kavramının yazılarının merkezinde yer almasına katkı sağlayan Harriet idi (Capaldi, **a.g.e.**, s. xiv). Sıkı bir feminist olan Harriet, Mill'i genel olarak eşitlik, özel olarak da kadın-erkek eşitliği konusunda da etkilemiştir (Çaha, **a.g.m.**, s. 12).

kendine özgü bir sentez arayışına girdiği ve düşüncelerinin olgunlaşmasının son aşaması olarak tanımladığı⁴⁰ dönem olmuştur. Mill bu dönemi reform çağrılarının ve değişim taleplerinin alt sınıflarca yüksek sesle dile getirildiği ve liberal değerlerin yükseldiği bir dönem olarak ele almaktadır.⁴¹ Yine bu dönem içinde, 1832 yılında Bentham ve 1836 yılında da James Mill ölmüştü. Hayatı boyunca babasıyla yakın olan ve ölümünden çok etkilenen Mill, her şeye rağmen düşüncelerine bağımlılık duyduğu başka düşünür veya siyasetçinin olmadığını ve ölümünden sonra babasının eşsiz yardımlarından mahrum kaldığını belirtir. Ancak nihai özgürlüğünün babasının ölümü sayesinde gerçekleştiğinin farkında olan Mill, “eski ve yeni felsefi radikalizm arasında uzlaşma”⁴² adını verdiği, Radikallerin değişim anlayışıyla muhafazakâr değişim anlayışı arasında bir sentez oluşturmaya çalışır.⁴³ Aslında ana hatlarıyla faydacı bir filozof olan Mill, Bentham’ın faydacılık düşüncesinden hareketle ulaştığı sosyal ve siyasal sonuçları kabul etmemektedir.⁴⁴ Kendi durumunun bilincinde olarak, olanaklı olduğu yerde ayarlama, gerekli olduğu yerde yadsıma yolu ile eski ve yeni görüşlerini tutarlı bir düşünce modeli içinde birleştirme arayışındadır.⁴⁵

1830’lu yıllarda Tocqueville’in Mill üzerindeki etkisi de önemlidir. 19. yüzyıl İngiltere’sinde feodalizmin ve aristokrasinin egemenliği en önemli tartışma konularından birini oluştururken, 1830’lu yıllarda Fransa’ya gerçekleştirdiği seyahatlerde Mill, Devrim adına orta sınıfın demokratik reform konusundaki başarısızlığını görmüştü.⁴⁶ Diğer yandan da devrimin aşırılıkları İngiliz muhafazakâr ve liberallerince de eleştirilmekteydi. 1835 yılında Tocqueville’in Amerika’da Demokrasi eserini okuyan Mill, demokrasi

⁴⁰ Çağla, *Ada’nın Harika Çocuğu*, s. 32; Capaldi, *a.g.e.*, s. 29.

⁴¹ CW I, s. 101-3.

⁴² CW I, s. 209.

⁴³ Capaldi, *a.g.e.*, s. 129-131.

⁴⁴ Çaha, *a.g.m.*, s. 20.

⁴⁵ Hampsher-Monk, *a.g.e.*, s. 424.

⁴⁶ Hatta onu düş kırıklığına uğratan bu başarısızlık neticesinde radikal değişime olan umudu kırılan Mill için Saint-Simoncu seçkincilik reform aracı olarak daha sıcak gelmeye başlamıştı (Capaldi, *a.g.e.*, s. 89).

üzerine düşünmeye başlamıştı. Mill, özellikle Tocqueville'in demokratik siyasal kültürün doğasına ilişkin kavrayışının etkisinde kalmıştı.⁴⁷ Fransa'daki merkezileşmeden rahatsızlık duyan Tocqueville gibi Mill de siyasal gücün dengeli dağılımının güçlüklerine vurgu yapmaktaydı.⁴⁸ Tocqueville sayesinde ilgi odağı ABD'ne kaymaya başlayan Mill, özellikle eşitlikçi, tektipleştirici ve bireyselliği reddedişi karşısında demokrasinin tehlikesini görmüş ve hem iç kültürü hem de toplumsal işbirliğini geliştirecek ara kurumlar oluşturulmasını savunmuştu.⁴⁹

Mill, London and Westminster Review'ın yanı sıra 1939 yılından sonra Edinburgh Review'da da yazmaya başlamıştı. Review'ı çıkarırken iki temel amacı olduğunu söyler. İlk olarak, felsefi radikalizmi bağnaz Benthamcı yaklaşımdan kurtararak Benthamcı felsefeden daha iyi ve daha eksiksiz olan, daimi değeri bulunan bir Radikal felsefenin var olduğunu göstermekti. Mill, bu amaçta bir ölçüye kadar da başarılı olduğunu söyler. İkinci olarak da Parlamento içindeki ve dışındaki yetişmiş radikalleri harekete geçirerek onları güçlü bir parti kurmaya ikna etmektir. Bu amacının ise sonuçsuz kaldığını ifade eder.⁵⁰

Sonunda Radikal bir seçmen tabanının olmadığını gören Mill, 1840 yılında sahibi ve başyazarı olduğu Review'ın yayınına son verdi.⁵¹ Mill, bu dönemden sonra hayatında söz etmeye değer zihinsel bir değişim olmadığını söyler.⁵² 1840 ile 1850 arası dönem Mill'in artık kendini kanıtladığı, James

⁴⁷ Mill'e yazdığı bir mektupta Tocqueville, Amerika'da Demokrasi'yi değerlendirenler arasında eserin anlamına en iyi ulaşabilenin kendisi olduğunu belirtir. Mill ve Tocqueville'in dostlukları 1835'te tanışmalarından 1859'da Tocqueville'in ölümüne kadar sürer (Ebenstein, William; **Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri**, çev. İsmet Özel, ed. A. Ali Ural, İstanbul, Şule Yayınları, Dördüncü Baskı, 2005, s. 308).

⁴⁸ Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 433.

⁴⁹ Capaldi, **a.g.e.**, s. 78-9.

⁵⁰ CW I, s. 221-3.

⁵¹ Capaldi, **a.g.e.**, s. 136.

⁵² CW I, s. 29.

Mill'in oğlu olarak anılmaktan kurtulduğu, bağımsız ve kendine özgü bir düşünür olarak⁵³ dünya çapında başarıya ulaştığı bir dönemdir. Bu başarının altında 1843 yılında yayımladığı *A System of Logic* ile 1848 yılında yayımladığı *The Principles of Political Economy* eserlerinin etkisi vardır.

1851 yılında Harriet ile evlenen Mill, yakın dostluklarında olduğu gibi ciddi bir tepkiyle karşılaşmış ve bu nedenle de sosyal hayatını sınırlandırmıştı. 1857 yılında da India House'tan emekli olmuştu. Ancak 1858'de eşinin ölümü üzerine çok etkilenen Mill, uzun bir süre hiçbir şey yazamamıştı. *The Principles of Political Economy*'nin 1848 yılı ilk yayımının gözden geçirilmesiyle 1850'lerin başında yeniden basılması ve 1859 tarihli *On Liberty* dışında önemli hiç bir şey yayımlamadı. Yayımlanan yapıtlara bakıldığında yaşamının en verimsiz dönemi olmasına karşın *Considerations on Representative Government* (1861), *Utilitarianism* (1863), *The Subjection of Women* (1869) ve *Autobiography*'nin (1873) taslakları da bu dönemde ortaya çıkmıştı.⁵⁴

Üniversite eğitim almamış olmasına rağmen Mill, 1866 yılında İskoçya'daki St. Andrews Üniversitesi rektörlüğüne seçilmişti. Entelektüel bir lider olma amacıyla olan ve kendini yüksek seçkinlerin lideri olarak gören Mill, parlamentoya ve kamusal hayata karşı da ilgisiz değildi. Mill için bu liderliğin yapılabileceği doğal yer parlamento idi.⁵⁵ Önceki dönemlerde de parlamentoya girmesi konusunda teklifler almış olmasına rağmen bu teklifleri reddeden Mill, 1865 yılında aldığı teklifi kabul ederek Westminster temsilcisi olarak parlamentoya girdi. 1968 seçimlerinde de yeniden aday oldu ancak seçilemedi.

⁵³ Çağla, *Ada'nın Harika Çocuğu*, s. 33.

⁵⁴ Capaldi, *a.g.e.*, s. 245-7.

⁵⁵ Capaldi, *a.g.e.*, s. 15. Parlamento'yu görüşlerini dile getireceği bir kürsü olarak kullanmak ve reform adına önemli bir rol oynamak isteyen Mill, diğer yandan da kendi liberali görüşünü de yansıtacak bir liberal parti kurma umudundaydı (Capaldi, *a.g.e.*, s. 338-41).

Parlamento kariyerinden sonra zamanının önemli bölümünü Avignon'da geçirmeye başlayan Mill, yeniden yazmaya başlamıştı. “Kadınların kurtuluşu ve ortak üretim ... toplumu yeniden üretecek iki önemli değişikliktir”⁵⁶ diyen Mill, hayatının sonlarında kadınların kurtuluşu ve işçi sınıfı içinde bağımsızlığın teşvik edilmesi konularına yoğunlaşmıştı. Yeniden sosyalizme ilgi duymaya başlayan Mill, bitiremediği ve ölümünden sonra 1879 yılında Helen Taylor tarafından yayınlanan (tamamlanmış ilk dört bölüm) Chapter on Socialism eserini yazmaya başlamıştı.⁵⁷ Kamusal hayattan çekilen ve hayatının son günlerini kendisini yalnız bırakmayan üvey kızı Helen Taylor ile Avignon'da geçiren⁵⁸ Mill, 7 Mayıs 1873 tarihinde yılanlık hastalığı nedeniyle öldü ve eşinin yanına gömüldü.

On sekizinci yüzyılın özellikle ikinci yarısında Britanya'da yaşanan dönüşümün ortaya çıkardığı sorunlar felsefi radikallerin ilgilendiği konulardı. Mill'in yaşam öyküsünün de büyük ölçüde bu toplumsal reform ortamı tarafından belirlendiğini söyleyebiliriz.⁵⁹ Yaşadığı dönemin sosyal sorunlarıyla yakından ilgilenen Mill, çalışmalarını bu sorunlarla ilişkili olarak ortaya koymuştur. Kendi çağına bakışı ve kendi toplumunun geleceğine ilişkin düşünceleri felsefesinin temelini oluşturur. Bu anlamda Mill'in düşünceleri ve eserleri çeşitli alanlardaki reformları etkilemiştir.

Mill'in düşüncelerinin merkezinde bireyin ahlaki ve siyasi talepleri yer alır. Kendi zamanının gözlemlediği eğilimlerinden geleceği tahmin etme eğiliminde olan⁶⁰ Mill, Victoria dönemi İngiltere'sinde var olduğunu düşündüğü ahlaki konformizme karşı çıkmış ve bireyselliğin taleplerini

⁵⁶ CW XVII, s. 1515.

⁵⁷ Capaldi, **a.g.e.**, s. 370.

⁵⁸ Çağla, **Ada'nın Harika Çocuğu**, s. 39.

⁵⁹ Çağla, **Ada'nın Harika Çocuğu**, s. 11.

⁶⁰ Gray, **John Stuart Mill: Liberalizmin Krizi**, s. 210.

savunmuştur.⁶¹ Mill, hayatı boyunca, özellikle de On Liberty’de tüm fikirlerin özeleştiril bir şekilde incelenmesine eşlik eden özgürleştirici etkileri ve ahlaki dönüşümü savunmuştur.⁶² On Liberty, Mill’in devraldığı görüşlerden önemli ölçüde ayrılışını göstermesi açısından önemlidir.⁶³ Mill, faydacılık ekolünün sıkı ilkeleri doğrultusunda eğitilmiş olmasına ve faydacı bir filozof olarak bilinmesine rağmen, Bentham faydacılığına eleştiriler getirmiş ve bu ekolün sınırlarını çok aşan bir felsefi miras bırakmıştır. Mill’in felsefesi bireysel özerklik ve çoğulculuk kavramlarına dayanmaktadır. Ona göre Benthamcılık özgürlük düşmanlığına ve kamuoyu tiranlığına kapı açmaktaydı.⁶⁴ “Demokrasiyi insanlığın yararına işleyen bir sistem haline nasıl getirebilirim” kaygısını taşıyan bir düşünür olarak Mill, Considerations on Representative Government eserinde bazı sakıncalarına rağmen demokratik sistemin önemini hararetle savunmaktadır.⁶⁵ The Subjection of Women eseri ise düşünce tarihi içinde kadın haklarını savunmak üzere bir erkek tarafından kaleme alınmış ilk çalışmadır.⁶⁶

Döneminin egemen düşüncelerini yakalayan bir düşünür olan Mill⁶⁷, faydacı felsefenin dışında çok çeşitli hatta birbiriyle çelişen kaynaklardan ve felsefi anlayışlardan da etkilenmiştir. Bu nedenle de tutarsız ve sistemsiz bir felsefe geliştirmekle suçlanmıştır.⁶⁸ Kıta Avrupa’sının ve özellikle de on

⁶¹ Gray, **John Stuart Mill: Liberalizmin Krizi**, s. 199-202. Mill’in değerlendirmelerinin biçimlendiği bu ortam hangi konulara önem verdiğini yeterince açıklamaktadır (Lipson, Leslie; **Demokratik Uygurlık**, çev. Haldun Güllalp, Türker Alkan, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984, s. 54).

⁶² Capaldi, **a.g.e.**, s. 9.

⁶³ Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 419.

⁶⁴ CW X, s. 108.

⁶⁵ Hürriyet Üstüne eseriyle özgürlük için eşsiz bir kariyere sahip olan Mill, ekonomi ve demokrasi konusundaki görüşleriyle bu kariyerine gölge düşürmektedir (Çaha, **a.g.m.**, s. 24-7).

⁶⁶ Çaha, **a.g.m.**, s. 13.

⁶⁷ Seçkin bir Victoryan olarak, yirminci yüzyıl tarihini şekillendiren büyük güçlerin bazılarını önceden tahmin etmiştir. (Gray, **John Stuart Mill: Liberalizmin Krizi**, s. 199-201).

⁶⁸ Örneğin, Hürriyet Üstüne’de ortaya koyduğu mutlak müdahalesizlik anlayışını Principles of Political Economy eserinde önemli ölçüde terk ettiğini söyleyebiliriz (Çaha, **a.g.e.**, s. 13). Birçok bakımdan Mill, trajik bir Yunan kahramanının kendisiydi. Klasik bir liberal, klasik iktisat okulunun belli başlı son temsilcisi, cesur bir öncü ve büyük bir beyindi. Ancak kariyeri şaşırtıcı bir talihsizlikle noktalanmış, tutarsızlıkları ve çelişkileriyle meşhurdur (Skousen, Mark; **Modern İktisadın İnşası**,

dokuzuncu yüzyılda on sekizinci yüzyıla karşı dile getirilen tepkilerin etkisi altında kaldığını söyleyen Mill⁶⁹, modern liberal kültürün kıta romantizmi düşüncesinin kaynakları olmadan yeterince açıklanıp yorumlanamayacağını düşünerek⁷⁰ 18. yüzyıl Aydınlanma Projesi ile 19. yüzyıl romantik tepkisini uzlaştırma çabası içindedir.

Sırrı bütünlüğünde ve çok yönlülüğünde saklı bir sentezci olan⁷¹ Mill'in tüm yaşamı boyunca taşıdığı ideallerden biri ikilemleri aşmak, uzlaşmaz gibi görünen düşünme biçimlerini uzlaştırmak olmuştur.⁷² Ne yazık ki böylesine geniş ayrılıklar gösteren felsefelerin tutarlı bir bileşimini yapabilmek için gerekli olan kavrama gücüne ya da özgünlüğe sahip, çığır açıcı ve yaratıcı yetenekte biri değildi.⁷³ Onunki farklı düşünce sistemleri arasında köprüler kurabilme yeteneği.⁷⁴

Düşünceleri içtenliğe ve dürüstlüğe sahip olan Mill, bu içtenlik ve dürüstlük nedeniyle kendisinininkine karşıt olan bir felsefeye bile haklı davranmak hususunda hastalık derecesini bulan bir titizliğe sahipti. Bu yüzden sonuçları onun görebildiğinden çok daha büyük çaplı ve eleştirici olmaktan çok eli açık ödünlere bulunmaya eğilimliydi.⁷⁵ Çağdaşları Mill'i "soğuk, kansız bir adam, fazla entelektüel, az cinsel, eşinin aşırı etkisi

çev. Mustafa Acar, Ekrem Erdem, Metin Toprak, ed. Mustafa Acar, Ömer Demir, Ankara, Liberte Yayınları, 2003, s. 126).

⁶⁹ CW I, s. 169.

⁷⁰ Capaldi, **a.g.e.**, s. 32. Mill birbirine uymayan düşünce sistemlerini birleştirme çabasıyla değerlendiriliyor olmasına rağmen, onun yaptığı şeyin babasından miras aldığı pratik liberal reform programına sadık kalarak onu 19. yüzyıl romantik felsefe ile savunma çabası olduğu ifade edilir. Bu anlamda Mill babasından devraldığı radikal programı romantik ve muhafazakâr bir çerçeveye içinde korumaya çalışmıştır (Capaldi, **a.g.e.**, s. xvi-xvii).

⁷¹ Skorupski, John; "Liberal Doğalcılığın Kaderi", **Mill**, yay. haz. Cengiz Çağla, çev. Selim Dingiloğlu, İstanbul, Say Yayınları, 2007, ss. 65-104, s. 92.

⁷² Çağla, **Ada'nın Harika Çocuğu**, s. 29.

⁷³ Sabine, **a.g.e.**, s. 118.

⁷⁴ Capaldi, **a.g.e.**, s. 25. Mill'in dehası kendinden öncekilerin görüşlerini ortaya çıkarıp kendine mal etmesinde yatmaktadır (Capaldi, **a.g.e.**, s. 305).

⁷⁵ Sabine, **a.g.e.**, s. 117.

altında, ahlaken kendini üstün gören ve mizahtan yoksun” biri olarak karakterize etmişlerdir.⁷⁶

Çalışmalarıyla özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısına damga vuran John Stuart Mill’in eserleri şunlardır: A System of Logic, Ratiocinative and Inductive (1843); Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy (1844); Principles of Political Economy (2 Cilt, 1844); On Liberty (1859); Thoughts on Parliamentary Reform (1859); Dissertations and Discussions, Political, Philosophical and Historical (4 Cilt, I-II: 1859, III: 1867, IV: 1875); Considerations on Representative Government (1861); Utilitarianism (1863); An Examination of Sir William Hamilton’s Philosophy (1865); Auguste Comte and Positivism (1865); Inaugural Address Delivered to the University of St. Andrews (1867); England and Ireland (1868); The Subjection of Women (1869); Chapters and Speeches on the Irish Land Question (1870).

Ölümünden sonra yayımlanan eserleri: Autobiography (Helen Taylor tarafından derlenmiştir, 1873); Nature, the Utility of Religion, Theism: Being Three Essays on Religion (1874); Socialism (W. D. P. Bliss tarafından derlenmiştir, 1891); Letters of John Stuart Mill (Hugh Elliott tarafından derlenmiştir, 2 Cilt, 1910); On Social Freedom (1941).

⁷⁶ Skousen, **a.g.e.**, s. 128.

1.2. JOHN STUART MILL'İN SİYASET FELSEFESİ

1.2.1. Faydacılık

İnsan eylemleri sahip olduğu arzularının gerçekleştirilmesine yöneliktir. Faydacılık bu eylemlere yön veren temel bir ahlâk ilkesi olma iddiasındadır. Bu ahlâki ilkeye göre bütün canlı varlıklar doğaları gereği hazzla yönelip acıdan kaçınmaktadır. Faydacılığa göre insan doğası da bundan ayrı düşünülemediği gibi psikolojik bir zorunluluk olarak hepimiz haz ve acı duyguları tarafından yönetiliriz. Doğrunun ve yanlışın standardı onlara bağlıdır. Faydacı felsefenin ahlâki anlamdaki öncülü en yüksek iynin haz olması ve insanın da eylemlerini buna göre gerçekleştirmesidir. Bu psikolojik zorunluluk bize ne yapıp ne yapmamamız gerektiğini söyler. Buradan hareketle Faydacılık, yapılan her eylemin kişinin mutluluğunu arttırması ya da azaltmasına göre değerlendirilmesi ilkesidir.

Ahlâk felsefesi olarak faydacılık, hazzı azamileştirme ve acıyı asgarileştirmeye bağlı olarak, en büyük mutluluğa ulaşma ilkesidir. Fayda ve en büyük mutluluk özdeşleşmiştir. Eylemler bireylere sağladıkları fayda veya vermiş oldukları mutluluk nispetinde iyi veya doğrudur. Bu anlamda haz iyi, acı ise kötüdür. Dolayısıyla da mutluluk nedir sorusuna faydacı ahlâkın verdiği yanıt, acı veya ıstırapın yokluğudur.⁷⁷ Mutluluğun olmazsa olmaz koşulu olarak hazzın varlığı ve acının yokluğu belirlendiğinde bireyler için arzuya değer biricik gaye hazzla ulaşma ve ıstıraptan kaçınma olacaktır.

⁷⁷ Tannenbaum, Schultz, **a.g.e.**, s. 359.

Faydacı felsefe her bireyin kendisi için neyin kendi çıkarlarına uygun olduğunu idrak edebileceğini kabul eder. Her birey, ona neyin haz verdiğinin yegâne yargıcıysa, o zaman bu birey tek başına ahlâki olarak neyin doğru olduğunu da tespit edebilir.⁷⁸ Rasyonel olarak hesap yaptığı varsayılan insan, eylemlerinde hedef olarak hazzı düşünmekle aynı zamanda akla göre eylemde bulunmuş olmaktadır. İnsan psikolojisi hakkındaki temel gerçek, doğası gereği her bireyin akılcı kişisel çıkar tarafından yönlendirildiğidir.⁷⁹

Faydacılık, bütün pratik muhakemenin “fayda” temelinde yapılması gerektiğini düşünür. Doğru davranış, doğru karakter ve doğru kanun faydayı azami seviyeye çıkarandır. Faydacılığın birinci ve biricik ilkesi “En Büyük Mutluluk” ilkesidir.⁸⁰ Faydacılık temelde bir “doğruluk ölçütü”dür, bir “karar alma süreci” değildir. Faydacılığı tanımlayan, doğru eylemin faydayı en üst düzeye çıkaran eylem olduğu iddiasıdır; bilinçli olarak faydayı en üst düzeye çıkarmaya çalışmamız gerektiği iddiası değil.⁸¹ Bir taraftan doğru ve yanlışın ölçütü diğer taraftan neden-sonuç zinciri acı ve hazza bağlıdır.⁸² İnsana haz veren şeyler ahlaki olarak iyi, haz vermeyen şeylerse kötüdür.

Bir ahlâk teorisi olarak faydacılık doğrunun ve yanlışın veya iyinin ve kötünün ne olduğunu bize anlatır. Siyasal anlamda ise, merkezi temalarıyla kamu hayatı arasında bir bağlantı kurmamızı sağlar. Bütüncül bir siyaset

⁷⁸ Heywood, Andrew; **Siyasi İdeolojiler**, çev. Ahmet Kemal Bayram v.d., yay. haz. Buğra Kalkan, Ankara, Adres Yayınları, 2007, s. 62.

⁷⁹ Fayda ilkesiyle her ne olursa olsun her davranışı çıkarı olan tarafın mutluluğunu artırma veya azaltma, başka bir deyişle o mutluluğu destekleme ya da ona karşı çıkma eğilimine göre onaylayan veya reddeden ilke kastedilmektedir (Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 394). Buradan hareketle Faydacı felsefenin, kendini gerçekleştirme arayışında bencilliği kullanmaya çalışan bu tür bireyleri referans aldığı ifade edilir (Tannenbaum, Schultz, **a.g.e.**, s. 358). Siyasi terminolojide faydacılık, bencil bireycilik için teorik ve ahlâki bir temel sağlayan klasik liberalizm ve serbest piyasa ekonomisi ile ilişkilendirilmektedir (Heywood, Andrew; **Siyaset**, ed. Buğra Kalkan, Ankara, Liberte Yayınları, 2006, s. 565).

⁸⁰ Yayla, Atilla; **Siyasi Düşünceler Sözlüğü**, Ankara, Adres yayınları, Üçüncü Baskı, 2005, s. 82.

⁸¹ Kymlicka Will; **Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş**, çev. Ebru Kılıç, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 44.

⁸² Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 394.

teorisi ve kamu meselelerine ilişkin bir kurallar manzumesi sağladığını iddia eder.⁸³ Hazzı arama ve acıdan kaçınma bireysel eylemlerin olduğu kadar siyasal hayatın da ahlâki temelidir. Faydayı maksimize etmek sadece bireyler için değil aynı zamanda kanun yapıcılar için de bir ilkedir.⁸⁴ Faydacılar geleneksel olarak faydayı çoğunluğun en mutlu olduğu durum sloganıyla ifade etmişlerdir.⁸⁵ Ahlak bakımından doğru politika toplum üyelerine en büyük mutluluğu getiren politikadır. Bu anlamda Faydacılık, takip edilecek herhangi bir siyasetin mümkün olan en çok sayıdaki insanın yine mümkün olan en yüksek faydayı veya mutluluğu elde etmesini ilke edinen bir felsefe olarak ele alınmaktadır. Siyasi ahlâk kuramı olarak faydacılığın iki özelliği vardır. İlki, faydacıların ulaşmaya çalıştıkları amacın belirsiz doğa ötesi oluşumun varlığına dayalı olmamasıdır. İkincisi, sonucun ne ölçüde kullanışlı olduğunun belirlenmesinde bir eylem ya da politikanın fayda veya mutluluk getirip getirmediğinde yatan sonuççu bir kuram olmasıdır. Bu anlamda ahlâki bakımdan doğrunun cevabı fayda veya mutluluktaki değişimi ölçme sorunu haline gelir.⁸⁶

1.2.2. Jeremy Bentham'ın Faydacı Felsefesi

Bir ahlâk filozofu ve yasal reformcu olan Bentham (1748-1832) İngiliz toplumunda yasal reformlar için mücadele eden Felsefi Radikaller'den biridir. Felsefi Radikaller toplumsal kurumları düzenleyerek bireylerin haz ve çıkarlarıyla toplumdaki diğer bireylerin haz ve çıkarlarını uyumlu bir şekilde birleştirmeye ve böylece genel çıkarlara hizmet etmeye yönelik reform taleplerini savunuyorlardı. Jeremy Bentham ve James Mill'in (1773-1836)

⁸³ Goodin, Robert E.; **Utilitarianism as a Public Philosophy**, Cambridge University Press, 1995, s. 4.

⁸⁴ Sandel, Michael J.; **Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?**, çev. Mehmet Kocaoğlu, Ankara, BigBang Yayınları, 2013, s. 51.

⁸⁵ Kymlicka, **a.g.e.**, s. 17.

⁸⁶ Kymlicka, **a.g.e.**, s. 16.

çevresinde toplanan ve kendilerini “Felsefi Radikaller” olarak tanımlayan reformcuların genel hedefi toplumsal reformlar yoluyla en geniş kitlenin mümkün olan en üst düzeyde mutluluğunun sağlanmasıydı.⁸⁷ Felsefi Radikaller, İngiliz kamu yaşamında on dokuzuncu yüzyılın ortalarında kamu sağlığı, yerel yönetimler, yasal sistem ve kamu hizmetleri reform çalışmalarında faydacılığı uygulamaya çalışıyorlardı.⁸⁸

Birbiriyle örtüşen bütünleştirici fikirlere sahip değillerse de onları bir arada tutan şey Bentham’ın yazılarının saygınlığı ve büyük ölçüde de James Mill’in entelektüel ve kişisel karizmasıydı.⁸⁹ Ancak felsefi radikalizmin önderliğini Bentham’ın yaptığı kabul edilir.⁹⁰ Mill ise Bentham’ın etkisinin yazılarından kaynaklandığını, James Mill’in kişisel nüfuzunun daha fazla olduğunu söyler. Ona göre Felsefi Radikalizm’e ve Benthamcı faydacılığa asıl karakterini James Mill’in fikirleri vermektedir.

Mill’e göre Felsefi Radikallerin temel inançları şunlardır: (1) bilincimizin içeriğinin dış nesnelerin (ampirizm) yol açtığı deneyimlerle oluşup, yarı mekanik zihinsel yasalarla zihinde çağrıştırdığını (çağrışımıcılık) kabul eden görüş; (2) bu uyaranlara verilen tepkiler hazzın artırılıp acının azaltılması arzusu tarafından yönlendirilir (Bentham’ın psikolojik hazcılığı); (3) ulusal ekonomilerin rekabet koşullarında ve asgari devlet müdahalesinde daha hızlı ve sağlıklı geliştiği inancı (Ricardo’nun ekonomi politiği); (4) nüfus artışının gıda arzını aştığı ve nüfus artışına yönelik bilinçli bir sınırlamanın gerekliliği şeklindeki Malthusçu inanç; (5) kadın erkek arasındaki cinsel saplantıların azaldığı daha özgür bir ilişki; (6) temsili hükümet ve tartışma özgürlüğünün kamusal çıkar ile toplumsal refahın azamileştirilmesindeki olumlu etkisine

⁸⁷ Çağla, Cengiz; “John Stuart Mill’in Siyaset Felsefesi”, **Mill**, yay. haz. Cengiz Çağla, İstanbul, Say Yayınları, 2007, ss. 41-63, s. 43.

⁸⁸ Gray, **John Stuart Mill: Liberalizmin Krizi**, s. 203.

⁸⁹ Capaldi, **a.g.e.**, s. 52.

⁹⁰ Tunçay, **a.g.e.**, 36.

olan inanç; (7) çevresel determinizm varsayımına dayanan bir ütopyacı toplum mühendisliği anlayışı.⁹¹ Bütün bunlar bir aydınlanma projesi anlamına gelmektedir.

Faydacılık, Jeremy Bentham ve James Mill tarafından geliştirilen ve daha sonra Stuart Mill tarafından işlenip geliştirilen bir ahlâk ve siyaset felsefesidir.⁹² Faydacı düşünceye göre insanın yaşamında yer alan tüm deneyimler mutluluk ya da acı verme potansiyeline sahiptir. Bentham'a göre insan, doğası gereği her zaman hazzını arttırma ve acıdan kaçınma arayışındadır. Her şeyden önce ahlâki olarak temel bir ilkenin kabulü ile başlamak gerekir: İnsana acı veya üzüntü veren veya hazdan mahrum bırakan deneyimler bireyi mutluluktan uzaklaştırmakla ahlâken faydasız, yanlış ve dolayısıyla kötü; hazzı arttıran ve acıyı azaltan deneyimler de bireye mutluluk vermekle ahlâken faydalı, doğru ve dolayısıyla iyi olarak kabul görmelidir. Bentham için mutluluk, haz ve acılar arasındaki çeşitli dengelere bağlıdır. Haz, fayda, iyi, doğru ve mutluluğun aynı şeyler olduğunu söyleyerek bu kavramları özdeşleştirir.

İlkeyi bu şekilde belirleyince de hazzı arama ve acıdan kaçınma insanı sadece yönlendirmekle kalmaz, aynı zamanda ahlâken bu doğrultuda hareket etmek zorunda bırakır.⁹³ Bentham insan davranışlarının zevk arayışı tarafından şekillendiğine inanır. İnsan davranışlarının hazzı arttırıp acıyı azaltmak şeklindeki ikiz arzular tarafından yönlendirildiğini savunmakla bir anlamda bir psikolojik egoist olarak görülür.⁹⁴ Ona göre kötü insanlar yoktur,

⁹¹ CW I, s. 107-11; Capaldi, **a.g.e.**, s. 52-3.

⁹² Yayla, **Siyasi Düşünceler Sözlüğü**, s. 82. Hume ve Smith gibi düşünürler fayda kavramını veya ilkesini benzer bağlamlarda dile getirmekle beraber “faydacılık” kavramını ilk olarak Bentham’ın terminolojisinde görmekteyiz (Long, Douglas G.; “‘Utility’ and the ‘Utility Principle’: Hume, Smith, Bentham, Mill”, **Utilitas**, Volume 2, Issue 01, May 1990, ss. 12-39, s. 12-3.

⁹³ Çaha, **a.g.m.**, s. 16.

⁹⁴ Capaldi, **a.g.e.**, s. 42.

kötü hesap yapan insanlar vardır.⁹⁵ Objektif bir ölçü olarak bir eylemin değeri sağladığı faydayla belirlenir. Rasyonel davranan insan, hesap yaparak eylemlerinde hedef olarak hazzı düşünmekle aynı zamanda akla göre eylemde bulunmuş olur. Bu hesaplama insan hazzı hedef aldığı gibi, daha büyük hazlar için de daha küçük hazlardan kaçınabilir. Daha büyük ve daha küçük hazların varlığı aynı zamanda hazlar arasında niceliksel bir skalanın varlığına işaret eder. Haz arayan ve acıdan kaçan bir varlık olarak bireylerin faydaları aritmetik işlemlere tabi tutulabilir, hesaplanabilir, toplanıp çıkarılabilir ve faydalar birbirleriyle karşılaştırılabilirler.⁹⁶ Bentham haz veya mutluluk dediğimiz her şeyin esas itibarıyla nicel bir hesaplamanın konusu olabileceğini ve bu hesaplama ile de en fazla hazzı neyin sağlayacağını hesaplayan bir sistem geliştirdiğini düşünüyordu.

Bentham için hazlar arasında bir nitelik farkı yoktur. İyi ve kötü tohumları insan yapısında iç içe geçmiştir. Bu nedenle de mutlak anlamda kötü olan hiçbir tutku yoktur. İnsan eylemleri de genellikle bu şartlarda belirlenecektir.⁹⁷ Bireye en büyük mutluluğu sağlayabilecek her eylem iyidir. Bireylerin tercihleri herhangi bir ahlaki yargılama yapılmaksızın oldukları gibi kabul edilir. Hiçbir bireyin isteği sözde üstün niteliği sebebiyle öncelikle tatmin edilme iddiasına sahip değildir.⁹⁸ Bentham bazı hazların doğal olarak diğerlerinden daha üstün olduğuna karar vermenin küstahlık olduğunu düşünür. Üstün hazlar ya da asil faydalar ancak daha güçlü ve uzun hazlar için kullanılabilir.⁹⁹ Bir eylemi diğerinden daha iyi ya da kötü olarak değerlendirebilmek için tek dayanak noktası o eylemin ürettiği haz ve acının

⁹⁵ Güntöre, Sibel Öztürk; **John Stuart Mill'in Ahlak Anlayışı**, İzmir, İlyas Yayınevi, 2004, s. 78-9. Bir tür yeni epikürosçuluk olan bu düşüncede insan, hazlar arasında seçim yapması gereken bir varlık olarak düşünülür (Timuçin, **a.g.e.**, s. 625).

⁹⁶ Yayla, **Siyasi Düşünceler Sözlüğü**, s. 82.

⁹⁷ Heydt, Colin; "Mill, Bentham and 'Internal Culture'", **British Journal for the History of Philosophy**, Volume 14, No. 2, 2006, ss. 275 – 301, s. 278.

⁹⁸ Barry, Norman P.; **Modern Siyaset Teorisi**, çev. Mustafa Erdoğan, Yusuf Şahin, yay. haz. Emrah Akkurt, Ankara, Liberte Yayınları, İkinci Baskı, 2004, s. 134.

⁹⁹ Bazıları Mozart'ı bazıları Madonna'yı, bazıları baleyi, bazıları ise bowlingi sever. Hangi hazların daha üstün, değerli ve soylu olduğuna kim karar verecek? (Sandel, **a.g.e.**, s. 70).

yoğunluğu ve süresidir. Hazların sadece miktar bakımından değiştiğine dayanan hazlar aritmetiğinde haz ve acının niceliğini belirleyen dört etmen vardır: yoğunluğu, süresi, kesinliği veya belirsizliği, yakınlığı veya uzaklığı.¹⁰⁰

Bentham, yasaları, kurumları ve siyasi sistemleri “en fazla kişi için en büyük mutluluk” biçiminde değerlendirmek üzere bir genel ya da sosyal fayda ilkesine ulaşılabilirliğini düşünerek güvenilir hatta bilimsel bir ahlâk teorisi ortaya koyduğunu iddia etmişti.¹⁰¹ İnsan davranışlarının azamileştirilmesi mümkün, gözlenebilir bir özelliğine dayanacak bir ahlâk bilimi kurmayı amaçlamıştı. Bir faaliyeti doğru yapan onun tabii hukukun bir kuralına uyması olmayıp sadece mutluluk üretmesiydi. Dolayısıyla da eylemler ve politikalar ancak sonuçlarıyla, mutluluk üretmeleriyle değerlendirilebilirdi.¹⁰² Fayda ve mutluluğu özdeşleştiren Bentham için hem insan eylemlerinde hem de bireyler arası ilişkilerde “hak” kavramının ölçüsü bireyin ve toplumun ondan sağladığı fayda veya bireyin ve toplumun mutluluğuna yaptığı katkıdır.¹⁰³

Bütün canlı varlıklar doğaları gereği hazza yönelmekte ve acıdan kaçınmaktadırlar. Dolayısıyla da tabiatın ilk kanunu kendi mutluluğumuzu aramamızdır. Ancak toplum halinde yaşamının bir gereği olarak her insan başkalarını da düşünmek durumundadır. Kendi mutluluğumuzu başkalarının mutluluğunda aramalıyız. Bentham, kişinin kendi mutluluğuyla bağlantılı olan kendine dönük hazlarla başkalarının mutluluğuyla bağlantılı dışa dönük hazlar arasında bir ayırım yapmıştı.¹⁰⁴ Ancak bireyin çıkarıyla toplumun çıkarı arasında bir çelişki görmemiş ve bireyin mutluluğa yönelen amaçlarının

¹⁰⁰ Bentham, Jeremy; **An Introduction to the Principles of Morals and Legislation**, Batoche Books, Kitchener, 2000, s. 31.

¹⁰¹ Heywood, **Siyaset**, s. 565.

¹⁰² Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s. 134.

¹⁰³ Tunçay, **a.g.e.**, s. 36.

¹⁰⁴ Ebenstein, **a.g.e.**, s. 282.

toplumsal gelişmeye doğrudan katkıda bulunabileceğine inanmıştı.¹⁰⁵ Birey yaşamının nihai amacı mutluluğa ulaşmaktır ancak kendi mutluluğunu ararken her eyleminde olabildiğince çok sayıda insanın olabildiği kadar çok mutluluğunu da göz önünde bulundurmak ve kendi mutluluğunun da ancak bu eylemle sağlanabileceğinin farkında olmak durumundadır. Ahlâklı bir insan mutlaka kendi mutluluğunu isteyecektir ama çok sayıda insanın mutluluğunu istemeden de kendi mutluluğunun gerçekleşmeyeceğini bilmek durumundadır. Genelin mutluluğuna hizmet etmek aslında bireyin mutluluğu için çalışmaktır. Bentham, böylece bireysel mutluluktan toplumsal mutluluk ve faydaya geçmektedir.¹⁰⁶

Bentham (ve genel olarak Faydacılar) için toplum veya devlet, üyeleri olduğu düşünülen bireylerden oluşan yapay bir vücut veya kurgusal bir yapıdır. Kendisini meydana getiren bireylerin üstünde toplumun hiçbir gerçekliği yoktur. Toplumun faydası da üyelerinin faydaları toplamıdır. Bireysel çıkarların ne olduğunu anlamadan toplumun çıkarlarından bahsetmek gereksizdir.¹⁰⁷ Onun kurgusal toplum anlayışında geçmişin, şimdiki zamanın ve gelecek kuşakların ortaklığı olarak toplum görüşü yoktur.¹⁰⁸ Metodolojik bir bireyci olan Bentham (ve faydacı felsefe), bir bütün olarak toplumun gözlenebilir ve ölçülebilir olan ve bireysel fayda fonksiyonlarının toplamından oluşan bir “fayda fonksiyonu” bulunduğunu kabul eder.¹⁰⁹ Toplumun çıkarı onu oluşturan bireylerin çıkarlarının aritmetik toplamından ibarettir. Buna uygun olarak, mümkün olan azami mutluluk mümkün olduğunca çok sayıda birey için geçerli olan azami mutluluk olarak

¹⁰⁵ Ben-Amittay, Jacob; **Siyasi Düşünceler Tarihi**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Levent Köker, Ankara, Savaş Yayınları, 1983, s. 229. Belirli şartlar altında, bireyin genel mutluluğu arttırması aynı zamanda onun kişisel yararını da arttırır, ama her zaman faydacılıkla bencillik arasında hatırı sayılır bir gerilim olduğu düşünülmüştür (Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s. 134). Bentham da bireysel mutluluk ile en çok sayının mutluluğunun her zaman özdeş olmadığını bilincindedir. Bu noktada diğer reformcular gibi eğitime duyduğu güçlü bir inanç vardır. Ona göre bencillikle toplumun mutluluğu arasındaki uçurumun aşılması için eğitim çok önemli bir işlev görmektedir (Ebenstein, **a.g.e.**, s. 282-3).

¹⁰⁶ Güntöre, **a.g.e.**, 79-92.

¹⁰⁷ Bentham, **a.g.e.**, s. 15.

¹⁰⁸ Ebenstein, **a.g.e.**, s. 282.

¹⁰⁹ Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s. 134.

anlaşılmalıdır. Bireysellik haz kavramı etrafında inşa edilmiştir. Yani haz ve acı bireyseldir. Doğal hak, genel refah veya sosyal fayda gibi kavramların bir gerçekliği yoktur. Mutluluğun “görev” veya “adalet” gibi kendinden iyi ve yüksek ideal olarak kabul edilen ilkelerin peşinden gidilerek elde edilmesine karşı çıkmaktadır. Deontolojik ilkelere dayalı ahlâki anlamda “yüksek iyi” kavramının bir anlamı yoktur. Tek kriterimiz mutluluk olduğuna göre, bazı eylemlerin diğerlerine göre daha iyi olduğunu söylemek mümkün değildir.¹¹⁰ Toplumsal mutluluk ya da kamu çıkarı ölçülürken, bütün bireyler eşit hesaba katılır. Statüsü ne olursa olsun her bir kişinin bir sayılması gerekir. Herhangi bir konudaki kamu çıkarı, tek tek bireysel çıkarların veya mutluluklarının aritmetik toplamından elde edilir.

Bentham’ın faydacı felsefesi açısından bakıldığında haz ve acı yalnızca bireylerin eylemlerine yön veren ahlaki bir ilke olmanın ötesinde, siyasal ve toplumsal meşruiyetin de ölçüsünü ortaya koymaktadır. Topluluğu oluşturan bireylerin hazzın varlığı ve acının yokluğundan oluşan mutlulukları, kanun koyucunun bağlı olduğu ve dikkate alması gereken nihai ve biricik standarttır.¹¹¹ Ona göre yalnızca bireysel eylemlerin değil, hükümetin her türlü eyleminin de bu ölçüye göre yapılması gerekir. Toplumun mutluluğunu artırma eğiliminde olan hükümet eylemlerinin standardını da fayda ilkesi belirler. Bunun anlamı, bir politikanın etkinliğinin onun her bir birey için ne kadar haz veya acı ürettiğine bakılarak ölçülebileceğidir.

Bentham, geniş kapsamlı siyasal teoriler kurmaktan çok, faydacılığın rehberliğinde hayata geçirilebilecek yasal reformlar üzerinde durmuştur. Doğal haklar kurgularını reddeden Bentham, genel oy hakkına ve parlamentonun temsili niteliğine dayalı halk hakimiyetine inanır. Bir yönetim

¹¹⁰ Collard, David; “Research on Well-Being: Some Advice from Jeremy Bentham”, **Philosophy of the Social Sciences**, Volume 36, Number 3, September 2006, ss. 330-354, s. 338.

¹¹¹ Bentham, **a.g.e.**, s. 27.

biçimi olarak monarşiye karşı çıkan Bentham için mümkün olan en büyük sayının mümkün olan en büyük mutluluğu amacına tek başına bireysel özgürlükleri çiğneyebilecek bir düzenin oluşmasını engelleyebilecek bir sistem olan demokrasi içinde erişilebilir.¹¹² Bentham yönetimin alanını tanımlamakta ve ağırlıklı olarak yasalarla ve kurumlara ilgilenmektedir. Faydacılığı öncelikle ve özellikle yasa koyucular ve yöneticiler için yargıya varmada temel bir kriter sunan “sosyal ve siyasal karar verme sistemi” olarak ele almaktadır.¹¹³ Mümkün olan çoğunluk, çoğunluğun mümkün olan en yüksek tercihinin bir ürünü olarak hükümetin ve yasal düzenlemelerin meşruiyet temeliyle ilişkilidir. Buradan hareketle de “çoğunluğun tercihi” kavramı hem bireysel ahlâkın hem de kamu politikalarının “rasyonel” bir rehberi haline gelir.¹¹⁴ Böylece hem siyasal iktidarın oluşumunu hem de takip ettiği politikaların meşruiyetini çoğunluğun tercihine bağlanmış olmaktadır.

Her bireyin mutluluğu diğer bireylerinkiyle rekabet halindedir. Herhangi bir bireyin mutluluğu, diğer bireylerin mutluluğuna olumsuz bir etki yapmadığı müddetçe sınırsızca arttırılabilir. En büyük mutluluk ancak bu durumda uygulanabilir. Fakat bireysel mutluluklar her fırsatta diğerlerinin mutluluğuyla rekabete girer. Dolayısıyla tüm durumlar için işlerlik kazanabilecek koşul en büyük sayının en büyük mutluluğu olmaktadır.¹¹⁵ Yasamanın olumlu kanunlarıyla siyasal ve toplumsal yapının değiştirilebileceği yolunda tipik reformcu inanca sahip olan Bentham¹¹⁶ için yasamanın görevi bireylerin ihtiyaçlarını karşılamak ve kamu çıkarıyla özel çıkarlar arasında uyum sağlamaktır. Bireylerin ihtiyaçları doğrudan haz ve acı ile bağlantılı olduğundan, “fayda” ilkesi yasamanın da temeli ilkesi haline gelir. Tüm yasaların tek bir amacı olabilir: mümkün olan en büyük sayının yine mümkün

¹¹² Ben-Amittay, **a.g.e.**, s. 229.

¹¹³ Smart, J. J. C.; Williams, B.; **Utilitarianism: For and against**, Cambridge University Press, 1973, s. 135.

¹¹⁴ Çaha, **a.g.m.**, s. 17.

¹¹⁵ Burns, J. H.; “Happiness and Utility: Jeremy Bentham’s Equation”, **Utilitas**, Vol. 17, No. 1, March 2005, ss. 46-61, s. 56.

¹¹⁶ Ebenstein, **a.g.e.**, s. 283.

olan en büyük mutluluğu. Bentham, birer psikolojik dürtü olarak kabul ettiği haz ve acıyı topluma ve siyasal düzene de uyarlamaya çalışır. Bireyin toplumsal bir varlık olduğu göz önünde bulundurulduğunda toplumun tümüne referans noktası oluşturacak olan kimin değeridir veya toplumsal mutluluğun yolu hangi tür değerlerden ve hangi bireylerin değerlerinden geçer?¹¹⁷ Bentham'ın "mümkün olan en büyük sayının mümkün olan en büyük mutluluğu" ilkesi gereğince çoğunluğun tercihi aynı zamanda toplumsal ve siyasal bakımdan tercih edilebilir doğrular haline gelmektedir.

Faydacılık on dokuzuncu yüzyılın ortalarında, özellikle de son çeyreğine felsefi ve siyasi alanda önemli ölçüde etkili olmuş, buna paralel olarak da Felsefi Radikaller toplumsal ve siyasal reform talepleriyle dönemin yasal düzenlemelerinde belirleyici olmuşlardı.

1.2.3. John Stuart Mill'in Faydacı Felsefesi

John Stuart Mill, babası James Mill, Jeremy Bentham ve David Ricardo gibi faydacı düşünürlerin öncülüğünü yaptığı Felsefi Radikaller'in içinde yetişmiş ve formel eğitimini bunlardan almıştır. Felsefesinin oluştuğu ve şekillendiği yaşamının ilk döneminde bu düşünürlerin çok büyük etkisi vardır. Mill, Autobiography'sinde Bentham'la ilgili olarak "açtığı ilerleme penceresi hayatımı aydınlabilecek ve özlemlerime tam bir şekil verebilecek

¹¹⁷ Çaha, **a.g.m.**, s. 16. Bentham'ın ideali özgürlük veya insan hakları değil güvenlidir (Russel, **a.g.e.**, s. 135-6). Ona göre özgürlük eylemlerin kaynağı olmakla beraber özgürlük ve adalet tekil hazzardan ziyade hazların bileşimi olarak görülmelidir. Özgürlük kendinden bir iyilik olarak değil sağlayacağı güç ve imkânlar nedeniyle arzu edilir. Bentham, bireylerin mutluluklarını mümkün kılan güvenliğin sağlanmasını özgürlüğün bir yönü olarak görmektedir. Devlet bireylerin bazı özgürlüklerinden vazgeçilip devredildiği, yani bir nevi özgürlük alışverişiyle sağlanan bir düzendir. Çünkü aşırı özgürlüğün neticesi anarşidir. Bu anlamda özgürlüğü bir öncelik olarak görmemektedir. Kara alma süreci elbette ki açık bir tartışma olmadan gerçekleşmeyecektir ancak özgürlüğü karar alma sürecinde en büyük mutluluk ilkesinin bir önşartı olarak görmemektedir (Collard, **a.g.m.**, s. 337).

kadar büyük ve parlaktı” diyecektir. “Bentham’ın anladığı şekliyle kabul edilen ‘fayda ilkesi’ ... bilgi ve inançlarımın birbirinden kopuk ve bölük pörçük parçalarını birleştiren bir kilit taşı gibi yerli yerine oturmuştu. Dünya görüşüme bir bütünlük getirmişti.”¹¹⁸

Faydacılık, esas itibarıyla Bentham ve James Mill tarafından ortaya konulan ancak Mill tarafından işlenip geliştirilen bir ahlak ve siyaset felsefesidir.¹¹⁹ Bentham’ın Mill üzerindeki etkisinin büyük ve önemli olmasının paralelinde Mill’in ilk dönem faydacı ahlak öğretisi de Benthamcı faydacılığın temel ilkelerine dayanmaktadır. Onun faydacılık felsefesine göre mutluluk istenir ve amaç olarak biricik arzu edilecek şeydir. Diğer şeylerden hiçbirisi arzu edilemeye layık değildir, meğerki o amaca erişmeye bir araç ola!¹²⁰

Mill’e göre bireylerin kendi çıkarlarını düşünmeleri hem güçlü hem de güvenilir bir ilkedir. “Her hareket bir gaye için yapılır, hareket kuralları hizmet ettikleri gayeye göre bir vasıf, bir renk alırlar.”¹²¹ İnsan doğası gereği mutlu olmak istemektedir. Dolayısıyla da herkes kendi mutluluğunun peşinden gitmek gayesiyle eylemlerine yön vermektedir. Hazzın varlığı veya acının yokluğu arzuya değer biricik gaye olduğu için bireylerin eylemlerine yön veren de haz ve acı kavramlarından başka bir şey değildir. Bireylerin eylemlerinde bulunan arzuya değer gayeler onlarda bulunan haz dolayısıyla, hazzı arttırmaları veya acının doğmasına engel olacak araç olmaları nedeniyle arzuya layıktır.¹²² Bireyin eylemleri mutluluğu sağladıkları ölçüde doğru, acıya yol açtıkları ölçüde de yanlış olacaktır. Zaten insan tabiatı da mutluluğun bir parçasından veya mutluluğa götüren bir araçtan başka bir şeyi

¹¹⁸ CW I, s. 69.

¹¹⁹ Yayla, **Siyasi Düşünceler** Sözlüğü, s. 82. Mill’in Faydacılık eseri, faydacı ahlâkın en iyi izahatını sunar (Kropotkin, Pyotr Alekseyeviç; **Etik**, çev. Sinan Altıparmak, İstanbul, Öteki Yayınevi, 2007, s. 301).

¹²⁰ Mill, John Stuart; **Faydacılık**, çev. Şahap Nazmi Coşkunlar, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, İkinci Basılış, 1965, s. 54.

¹²¹ Mill, **Faydacılık**, s. 3.

¹²² Mill, **Faydacılık**, s. 11.

arzu edinmeyecek şekilde yaratılmış olduğundan yalnızca mutluluğun istenir olduğuna inanmak için başka bir kanıta sahip olmadığımız gibi, böyle bir kanıta da ihtiyaç yoktur. Buna bağlı olarak da mutluluk insan hareketinin biricik amacı, insanların gidişi hakkında hüküm verebilmek için üzerine dayanılacak tek prensip olmaktadır. Bunun sonucu olarak da ahlâkın ölçütü ve mihengidir. Çünkü parça, bütünün içindedir.¹²³

Mill için fayda ve mutluluk birbiriyle örtüşen iki kavramdır. “Fayda yahut en büyük mutluluk ilkesini ahlakın temeli olarak kabul eden görüş, hareketlerimizi, bize vermekte oldukları mutluluk nispetinde iyi sayar. Mutluluk’un zıddı olan şeyleri getirdikleri nispette fena görür. Mutluluktan haz, yahut acının yokluğu kasdolunur. Mutsuzluk kelimesiyle acı veya mutluluğun yokluğu anlaşılır.”¹²⁴ Bu nedenle de mutluluk, insanın eylemlerine yön veren ve ahlâkın ölçütü olan yegâne gayedir. Çünkü mutluluk ahlâkın sonu ve amacıdır.¹²⁵ Mill, ahlâk öğretisinin tümünü tek bir temel ilkede bulmanın mümkün olduğunu düşünür: Doğru, yani rasyonel şekilde anlaşılan, en büyük mutluluk için çabalama.¹²⁶

Benthamcı faydacılığın üç temel noktası vardır: temel insan davranışlarıyla ilgili psikolojik egoist olmaya dayalı bilgi; bireysel yararlar ortak yararın uyumluluğuna ve azami sayıda birey için azami yararı gerçekleştirmeye dayalı bir kamu siyaseti ve psikolojik çağrışım kuramı. Benthamcı faydacılığı benimseyen ve felsefesinin ana çerçevesi faydacılık olan Mill, ilk dönemde bunların üçünü de benimsiyordu. İleriki dönemde ilk inancı reddedecek, yalnızca ikincisini benimseyecek, üçüncüsü üzerinde ise değişiklikler yapacaktı.¹²⁷ Mill, yirmi yaşındayken geçirdiği ciddi bir

¹²³ Mill, **Faydacılık**, s. 60.

¹²⁴ Mill, **Faydacılık**, s. 10-1.

¹²⁵ Mill, **Faydacılık**, s. 37.

¹²⁶ Kropotkin, **a.g.e.**, s. 301.

¹²⁷ Capaldi, **a.g.e.**, s. 43.

bunalımdan sonra Bentham'cı faydacılığa olan inancını kaybetmiş ve faydacılığın duygusal olarak daha tatmin edici özellikler taşıyan ilkelerle desteklenmesi gerektiği fikrine ulaşmıştı. Mutluluğun kendi içinde bir amaç olan zevk arayışından kaynaklandığı yönündeki Benthamcı görüşü bırakarak daha yüksek amaçlara ulaşma çabasından doğması gerektiğini savunmaya başlamıştı.¹²⁸ Bütün ahlaki konularda faydayı başvurulacak en son ölçü olarak görmekle beraber, bunun en geniş anlamda, ileri bir varlık olarak insanın daimi çıkarlarına dayanan fayda olması gerektiğini düşünmekteydi.¹²⁹ Ona göre mutluluk ahlâksal eylemin bir ölçütü olmayı sürdürdüğü sürece psikolojik anlamda bir amaç olamayacaktır. Mutluluk başka bir ideali izleyen bir sonuçtur.¹³⁰ Benthamcı faydacılığın ahlâki değerleri sadece çıkarlara ve isteklerin tatminine indirgemesini reddediyordu. Çünkü her bir bireyin zevkini azamileştirmekle şiddetli bir şekilde ilgilendiği Benthamcı faydacılığın çok bencil olduğunu düşünmekte ve başkasının yararı için fedakârlıkta bulunmaya pozitif bir rol vermemekle eleştirmekteydi.¹³¹ Mill'in düşüncelerinde mutluluk, çok daha geniş ve zengin bir içeriğe sahiptir. Ona göre hayatın bütünüyle çıkar ve fayda üstüne kurulması birey üzerinde olduğu kadar toplum üzerinde de yıkıcı etkiler yapmaktadır.¹³²

Mill, nihai hedefimizin ve bizi yönlendiren şeyin mutluluk olduğu yolundaki ilkeyi kabul etmekle beraber, mutluluğu ancak idealin peşinden giderek yakalayabileceğimizi düşünür. Mutluluk bir ideal arayışının ürünüdür. Bireylerin doğrudan mutluluklarının peşinden gitmesinin olanaksız olduğunu iddia eder.¹³³ Eylemlerimiz bize vermekte oldukları mutluluk nispetinde iyi sayılmalıdır derken, bütün eylemlerin veya eylemleri düzenleyen bütün kuralların hedefinin mutluluğu elde etmek olması gerektiğini

¹²⁸ Watkins, J. W. N.; "John Stuart Mill ve Bireyin Özgürlüğü", **Siyasi Düşünce Tarihi**, David Thomson, çev. Ali Yaşar Aydoğan v.d., İstanbul, Şule Yayınları, Üçüncü Baskı, 2000, s. 186.

¹²⁹ Mill, John Stuart; **Hürriyet Üstüne**, çev. M. Osman Dostel, Ankara, Liberte Yayınları, Üçüncü Baskı, 2012, s. 51.

¹³⁰ Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 422.

¹³¹ Tannenbaum, Schultz, **a.g.e.**, s. 362.

¹³² Çağla, **John Stuart Mill'in Siyaset Felsefesi**, s. 44.

¹³³ Capaldi, **a.g.e.**, s. 64-5.

kastetmemektedir.¹³⁴ Milli için bireyin amacı mutluluğun peşinden giderken aynı zamanda yüce gönüllü davranmak ve karakter gelişmesini sağlamaktır. Bencillik mutsuzluk doğurmaktadır. Birey hem haz sağlayıp acıdan kurtulma hem de yaşamı daha yüksek anlamlar doğrultusunda dönüştürmelidir.¹³⁵ Mutluluğun bütün davranış kurallarının sınanmasında başvurulacak bir ölçüt ve hayatın amacı olduğu yolundaki inancını korumakla beraber, bu amaca ancak onu doğrudan bir amaç yapmayarak ulaşılabileceğini düşünür. Hayat felsefesinin temelini oluşturan bu kurama göre zihinlerini kendi mutluluklarından başka bir hedef üzerinde, başkalarının mutluluğu üzerinde, insanlığın ilerlemesi üzerinde, hatta bir araç olarak değil bizzat ideal olarak görülen bir sanat veya ideal üzerinde yoğunlaştıranlar mutlu olabilir.¹³⁶

Mill, Bentham'cı bir mutluluk anlayışıyla dünyayı değiştirmek gibi bir ideale sahip olduğunu, ancak 1826 yılı sonbaharında bu düştten uyanmak zorunda kaldığını belirtir.¹³⁷ Aldığı eğitimin ağırlığıyla bağlantılı olarak yaşadığı entelektüel bunalımın üstesinden gelmeye çalışmış ve farklı entelektüel arayışlara girmişti. 1830-1840 yılları arasındaki süreçte görüşlerini gözden geçirmeye ve faydacı felsefeyi yeniden düşünmeye yönelmiş, Benthamcı faydacılık ile romantizm ve muhafazakârlık arasında kendine özgü bir sentez geliştirmeye çalışmıştı. Mill, babasının görüşlerini ve Benthamcı faydacılığı birtakım yeni ve felsefi romantik perspektifler ışığında yeniden yorumlayıp benimsemeye karar vermişti.¹³⁸

¹³⁴ CW XVIII, s. 223.

¹³⁵ Mill için erdemi başlı başına bir amaç kılma söz konusudur (Capaldi, **a.g.e.**, s. 275-7).

¹³⁶ CW I, s. 145-7.

¹³⁷ CW I, s. 137.

¹³⁸ Mill, sadık ve itaatkâr bir oğul olarak babasının sağlığında farklılıklarını ya bastırdı ya da sakladı. Ölümünden sonra ise göstermelik bir bağlılık sergiledi. Örneğin kendini hala bir faydacı olarak niteliyordu ama bu öğretileri öylesine yeniden tanımlamış ve yeniden kavramsallaştırmıştı ki, yeni öğretiler artık babasının ruhunu yansıtmıyor, en derin felsefi düzeyde babasının yüklediği anlamı taşııyordu (Capaldi, **a.g.e.**, s. 69).

Mill'in Benthamcı faydacılığa üç temel noktada eleştiri getirdiğini söylemek mümkündür. Birincisi; fayda ve mutluluğun niceliksel hesaplanması yerine yüksek ve alçak hazlar ayırımına dayanan ve bireyin ahlâki ve estetik gelişmesini sağlayan niteliği ön plana çıkarması; ikincisi, duyguların insan deneyimlerindeki önemini yadsıyan Benthamcı felsefenin determinist niteliği, irade hürriyetini önemsiz görmesi ve buna bağlı olarak da yetersiz bir kendini gerçekleştirme anlayışına sahip olması; üçüncüsü; bireysel fayda ile toplumsal fayda arasındaki ilişkide Benthamcı felsefenin çoğunluğun tercihini referans haline getirmesidir.

1.2.3.1. Niceliksel Hazlar Aritmetiği'nin Reddi

Faydalı olan şeyin mutluluktan oluştuğu düşüncesine katılmakla birlikte faydacılığın “ahlâkın çıkara indirgenmesi” anlamına gelmediğini söyleyen Mill, mutluluğa ulaşmada hazlar arasında nitelik açısından fark olduğunu savunur. Haz kavramını sağlam bir temele oturtmak isteyen Mill, mutluluğun yalnız niceliği bakımından değil niteliği bakımından da çeşitli haz şekilleri arasında farklılıklar olduğunu düşünmektedir. Mutluluğun bazı çeşitleri daha değerlidir veya diğerlerinden daha çok istenirler. Bunun anlamı hazlar arasında “yüksek” ve “düşük” hazlar olduğudur.

Mill'in hazlar arasında yüksek ve düşük haz ayırımı Benthamcı faydacılıkla çelişmektedir. Bentham için en büyük mutluluğu sağlayan her eylem iyidir ve bu nedenle hazlar arasında bir nitelik farkı yoktur. Dolayısıyla da bireylerin kendilerine en büyük mutluluğu getirdiğine inandıkları eylem tercihleri arasında herhangi bir ahlâki yargılama yapılamaz. Bu yönüyle Benthamcı faydacılık herkesi eşit kabul ederek ve bireysel tercihleri ahlâki

yargılamaya tabi tutmadan mutluluğu hesaplayan bir ahlâk bilimidir. Bu hesaplamayı yaparken bireysel tercihlerin önemini hesaba katmayan tek bir ölçü, “en büyük mutluluk” ölçütünü kullanmaktadır. Mill ise hazlar arasında yaptığı niteliğe dayalı ayırımın fayda ile uyumlu olduğunda ısrarlıydı. Ama bu fayda bireylerin zihinsel, ahlâki ve estetik duyarlılıklarını geliştiren ve kişisel gelişimlerini sağlayan hazların getirdiği “ilerlemeci bir varlık olarak insanın çıkarları üzerine oturan genişletilmiş” bir faydaydı. Çünkü daha yüksek hazların elde edilmeye çalışılması kısa vadede nicel anlamda daha az mutluluk sağlıyor görünseler de uzun vadede daha fazla tatmin sağlayacaktır.¹³⁹

Bir şeyden alınan zevkin diğer birinden alınan zevkten daha büyük statüye veya önceliğe sahip olmadığına dayanan Benthamcı görüş, zevklerin sayısı anlamında insanlara zevk veren bütün şeylerin eşitliğine dayanmaktadır. Bu anlamda golf, siyaset felsefesi kadar iyidir. Daha yüksek olanla (insani) daha düşük olan (hayvani) zevkler arasında niteliksel ayırımı dayalı hesaplamalara yer vermeyen bu tür niceliksel hesaplamaların faydayı ve hazzı çok basite indirgemiş olduğunu savunan Mill¹⁴⁰, zevklere ve faydaya yönelik bu tür hesaplamalara mesafeli durmaktadır. Bazı hazların daha üstün

¹³⁹ Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s. 139; Heywood, **Siyasi İdeolojiler**, s. 72. Aslında hazzın niceliksel hesabında, niteliksel yönünün de hesaba katılmış olduğu söylenebilir. Çünkü azami sayıda insanın azami mutluluğu uzun vadeli bir bakış açısını gerektirir. Uzun vadede de hazların niteliksel yönünün ağırlık kazanacağı söylenebilir. Örneğin, bir sadistin kurbanına verdiği zarardan duyduğu haz ile bir hemşirenin hastasını iyi ederken duyduğu haz kısa vadede niceliksel olarak aynı olsa da, uzun vadede hemşirenin duyduğu hazzın en iyisi olduğu gözlemlenecektir. (Skirbekk, Gilje, **a.g.e.**, s.344).

¹⁴⁰ Tannenbaum, Schultz, **a.g.e.**, s. 361. Bentham’ın anlatmak istediği ve bütün faydacıların bir öncül olarak kabul ettikleri şey, herkesin nihai bir iyilik ölçüsü (ister mutluluk, zevk, tatmin, ister refah ve fayda) nasıl tanımlanırsa tanımlansın, bir bireyin mutluluğu (veya her ne ise o), diğer bir bireyinkiyle tamamen aynı birimler içinde değerlendirilmelidir. Bir bireyin daha aşağı olan mutluluğuna kıyasla bir diğerinin yüksek zevkleri veya mutluluğu daha büyük birimlerle ölçülmemelidir. Mill, bazı zevklerin diğerlerinden daha iyi olduğuna inandığında bile bu aksiyomu kabul ediyordu, çünkü Bentham için olduğu kadar Mill için de, bir nesne veya eylemin göreceli değeri, alıcının zevkine veya mutluluğuna yaptığı katkıya bağlıdır, onun doğal ve özgül değerine değil (Dahl, Robert A.; **Demokrasi ve Eleştirileri**, çev. Levent Köker, Ankara, Türk Siyasi İlimler Derneği ve Türk Demokrasi Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 107). Diğer yandan, nitelik ve niceliğin birbirine indirgenemez ve bağımsız özellikler olduğu, Mill’in yaptığı ayırımın da yüksek hazların düşük olanlara göre daha ağır bastığı anlamına gelmediği ifade edilmektedir (Saunders, Ben; “J. S. Mill’s Conception of Utility”, **Utilitas**, Mar. 2010, Vol. 22, Issue 1, ss. 52-69, s. 52).

olduğuna inanmak, üstün ve düşük hazlar arasında niteliksel bir ayırım yapmak, bireysel tercihlerle ortaya çıkan hazzın ve acının sadece miktarıyla farklılaşmasına ve tek bir ölçütle değerlendirilmesine itiraz anlamına gelmektedir. Mill'e göre "diğer bütün şeylerin değeri incelenirken nicelik kadar nitelik de göz önünde tutulduğu halde hazların kıymeti takdir olunurken yalnızca niceliğe bakılması saçma olur."¹⁴¹ Böylece Bentham'ın faydacı ahlâk teorisinde faydanın niceliğine dayalı "ahlâk aritmetiği" yerine faydacılığa niteliği sokarak "ahlâk estetiği"nin temellerini attı.¹⁴² Bu anlamda "çoğulcu nitel hazcılık"ın (pluralistic qualitative hedonism) kurucusu kabul edilmektedir.¹⁴³ Onun en büyük mutluluk ilkesine göre, gerek kendi iyiliğimizi gerekse başkalarının iyiliğini düşünürken, "bütün diğer şeylerin kendisine nispetle ve onun hatırı için arzu edilir olduğu son gaye, mümkün olduğu kadar ıstıraptan azade, fakat gerek nitelik gerek nicelik bakımından zevkçe mümkün olduğu kadar zengin bir hayattır".¹⁴⁴

Hazlar arasında hiçbir ayırım yapmayan monist ve bencil bir faydacılık olan Benthamcı faydacılığa karşı Mill'in faydacılığı hiyerarşıktır.¹⁴⁵ Bentham'ın en büyük mutluluk ilkesini açıkça kabul etmekle beraber,

¹⁴¹ Mill, **Faydacılık**, s. 13. Bentham faydacılığıyla tüm tercihlerin değerlerine bakılmaksızın hesaplanmasından hareket edilirse, daha fazla insan Rembrandt'ın resimlerine bakmak yerine köpek dövüşleri izlemek isterse toplum sanat müzeleri kurmak yerine köpek dövüşü arenaları mı inşa etmelidir? Belirli hazlar bayağı ve alçaltıcı ise yapılması gereken şeye karar verirken neden bunlar dikkate alınmalıdır ki? Mill, faydacılığı bu itirazdan kurtarmaya çalışır. Ona göre daha üstün ve aşağı hazlar arasında ayırım yapmanın, arzularımızı sadece miktarı ve yoğunluğuna göre değil niteliğine göre de değerlendirmenin mümkün olduğuna inanır. Mill, faydacılık dışında ahlâki düşüncelere dayanmaksızın bu ayırımı yapabileceğini düşünür (Sandel, **a.g.e.**, s. 71).

¹⁴² Kropotkin, **a.g.e.**, s. 303. Hedonik olmayan hazlar yalnızca mutlu olmak adına onlara inandığımız için değil, aynı zamanda bize normatif değerlendirme gücü veren herhangi bir perspektifin kaçınılmaz bir unsuru olduğu için fayda adına temel değerdedir (Anderson, Elizabeth S.; "John Stuart Mill and Experiments in Living", **Ethics**, Vol. 102, No. 1, Oct. 1991, ss. 4-26, s. 22).

¹⁴³ Holbrook, Daniel; **Qualitative Utilitarianism**, Lanham, New York, University Press of America, 1988, s. 69-107'den aktaran Çağla, **John Stuart Mill'in Siyaset Felsefesi**, s. 43.

¹⁴⁴ Mill, **Faydacılık**, s. 18.

¹⁴⁵ Başdemir, H.Yücel; "Bireysel Hürriyet Düşüncesi ve John Stuart Mill", **Teorik ve Pratik Boyutlarıyla İfade Hürriyeti**, ed. Bekir Berat Özipek, yay. haz. Haluk Kürşad Kopuzlu, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu, 2003, ss. 107-138, s. 120. Mill'in zevkler ve acılar arasındaki niteliksel farklılıkları göstermesi, yararcılığın göreliliğini gidermek yolunda girişilmiş bir çabaydı ve bu konudaki düşüncesi hiçbir zaman açık olmamakla birlikte Bentham'ın kuramını liberal bir kuram olarak korumak için mantıksal bir gereklilikti (Sabine, **a.g.e.**, s. 170).

zevklerin düşük ve yüksek zevkler olarak değerleri bakımından farklılığını ortaya koymaya çalışır.¹⁴⁶ Örneğin bedensel ve zihinsel hazlar arasında fark vardır ve Mill için makbul olan bireylerin düşünsel yetilerini geliştirmeleridir. Düşünsel yetileri gelişmiş bireyler kendilerine olduğu kadar topluma ve diğer bireylere daha büyük faydalar sağlayacaklardır ve böyle bireylerden oluşan toplum daha büyük faydaya ve mutluluğa ulaşacaktır. Yüksek yetileri olan bir varlık mutlu olmak için daha fazla şeylere ihtiyaç duyduğu gibi daha aşağı tipte olandan daha fazla ıstırap duyar. Buna rağmen sahip olduğu haysiyet duygusu nedeniyle hiçbir zaman daha aşağı bir varlık olduğunu hissettiği dereceye düşmek istemez. Ona göre böyle birinin daha mesut olmadığını söylemek, mutlulukla zevke doymuşluk fikirlerini birbiriyle karıştırmak olur. “Halinden memnun bir domuz olmaktansa, halinden memnun olmayan bir insan olmak, bahtiyar bir budala olmaktansa muzdarip bir Sokrates olmak daha iyidir.”¹⁴⁷

Haz ve acının önemli olduğunda kabul etmesine rağmen bazı hazların diğerlerinden daha değerli olduğunu kabul eden Mill, hangi hazzın nitelik olarak daha üstün olduğunu belirlemek adına bir ölçü ortaya koymaya çalışır. Buna göre, iki farklı hazzı tecrübe eden bireylerin hepsinin veya büyük çoğunluğunun herhangi bir ahlâki zorlama olmaksızın tercih ettiği haz daha çok arzu edilir ve dolayısıyla da daha yüksek bir haz olacaktır. Bu ölçü, arzudan bağımsız olarak insana saygı idealinden türetilir. Üstün hazlar onları tercih ettiğimiz için üstün değildir, onları daha üstün kabul ettiğimiz için seçeriz. Böylece faydacılığı her şeyi haz ve acının basit bir hesabına indirgeme suçlamasından kurtardığını düşünür. Mill, bunu faydanın kendi

¹⁴⁶ Böyle yaparak yararcılığı belirsizliğin içine atmakla suçlanmıştır. Çünkü zevklerin niteliksel açıdan farklılığını ortaya koymakla beraber bu niteliği değerlendirmede kullanılabilecek bir ölçüyü hiç belirtmemiştir (Sabine, **a.g.e.**, s. 119-20). Mill, kendi geliştirdiği zevkin nicelik ve niteliği arasındaki ayırım üzerinde yeterince düşünmemekle ve faydacılığın bu düzeyindeki analizinde katkısı sınırlı olmakla eleştirilmiştir (Skorupski, **a.g.m.**, s. 91).

¹⁴⁷ Mill, **Faydacılık**, s. 14-5. Mill’in zevklerin niteliğe dayalı hesaplamalarında doğal olarak entelektüel bir zevk olan siyaset felsefesi niceliksel olarak aynı zevki vermesi halinde bile golf ile eşit tutulamayacaktır. Çünkü hiçbir zeki insan bütün arzuları tamamıyla tatmin edilse bile ahmak olmaya razı olmayacaktır.

bağımsız özelliğinden kaynaklanan insan onurunun ve şahsiyetinin ahlâki idealine başvurarak yapar.¹⁴⁸ İnsanın nihai amaçları hakkındaki görüşleri faydacılık okulunun sınırlarını zorlamaya yöneltten temel nokta olmuştur. İnsan yaşamında önemli olan şey sadece elde ettikleri değil, bunların nasıl elde edildiğidir. İnsan haysiyetini ön plana çıkaran bazı zevklerin maddi zevklerden daha önemli olabileceğini kabul eder. Böylece insanı bedensel güdülerin etkisinde hareket eden basit bir psikolojik varlık olarak kabul eden Bentham'dan farklı bir ahlâki değerler sistemine ulaşır. Erdem kavramını fayda kavramının önüne geçiren Mill için insan yaşamının temel amacı, bireye maddi tatmin duygusu veren hedonist zevkler değil, manevi haz veren ve ahlâki sorumluluk içeren erdemlerdir.¹⁴⁹ Onların değeri kaba hedonistik bir hesaplamayla takdir edilemez.¹⁵⁰ Psikolojik egoizmi reddeden Mill, bazı arzuların kendinden haz taşımadığını kabul eder.¹⁵¹ Bu anlamda Bentham'ın "raptiye şiiir kadar iyidir" düşüncesine karşı felsefi sorunlara cevap arayışı içinde olan bir filozofun zenginlik peşinden koşan bir işadamından her zaman daha mutlu olabileceğini ileri sürmüştür.

Bazen bir koltuğa uzanıp bir komedi filmi izlemeyi Platon okumaya ya da operaya gitmeye tercih etmez miyiz? Bu basit deneyimleri özellikle değerli olduklarını düşünmeksizin tercih etmemiz mümkün değil mi? Ancak Mill, bazı hayat biçimlerinin diğerlerinden daha değerli olduğu düşüncesinden vazgeçmek istemez.¹⁵² Bu farklılığın insanların yaşadığı kültürel ve tarihsel deneyimden kaynaklandığını ve zevklerin kişiden kişiye değişebileceğini, dolayısıyla aynı zevkin herkeste aynı davranışa yol açmayacağını kabul eder. Bu bakımdan bunları objektif biçimde ölçecek ölçüler getirmemiz mümkün

¹⁴⁸ Sandel, **a.g.e.**, s. 74.

¹⁴⁹ Çaha, **a.g.m.**, s. 19. Yüksek nitelikli hazlar üzerine yaptığı vurgu, Mill'in yararcılıkla tarihsel duyarlılığı daha fazla olan toplum bilimini uzlaştırma girişimi için önemli bir noktadır (Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 447).

¹⁵⁰ Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s. 139.

¹⁵¹ Hog, Robert W.; "Happiness and Freedom: Recent Work on John Stuart Mill", **Philosophy & Public Affairs**, Vol. 15, No. 2, Spring 1986, ss. 188-199, s. 189.

¹⁵² Sandel, **a.g.e.**, s. 72-3.

değildir.¹⁵³ Hazzın niteliklerini belirlerken deney ve yaşam ustalarının öngörülerinden yararlanacağız. Gerçek anlamda yaşam deneylerine ulaşmış, yani kişisel deneyimleri sayesinde temel seçenekleri anlayabilen insanların çoğunluk kararı bize hangi hazzın nitelikli, hangi hazzın niteliksiz ya da daha az nitelikli olduğunu bildirecektir.¹⁵⁴ Bunlar gerçek anlamda mutlu olan insanlardır ve kendi mutluluklarından başka bir şeye, yüce ülkü olarak yönelecekleri bir arayışa yatkın kimselerdir. Böyle insanlar mutlu olmak için daha fazla şeylere ihtiyaç duymakta ve daha düşük yetilere sahip olandan daha fazla acı çekmekte olmasına rağmen, sahip oldukları “haysiyet” duygusu nedeniyle hiçbir zaman düşük hazlarla mutlu olan biri olmayı istemeyeceklerdir. Böyle birinin daha mutlu olmadığını söylemek ise mutlulukla zevke doymuşluğu birbiriyle karıştırmak demektir.

1.2.3.2. Determinizminin Reddi

Mill, geçirdiği bunalımın karakteri ve düşünceleri üzerinde iki belirgin etkisini tanımlar. İlk olarak mutluluğun hayatın ve eylemlerin doğrudan amacı olamayacağıydı. İkincisi insanoğlunun refahında ve temel ihtiyaçlarında duyguların gelişimi gibi bireyin iç dünyasına önem vermesiydi. Bireyin eğitimi veya eylemde bulunmasında dış koşulların belirleyiciliğine artık o kadar önem vermiyordu.¹⁵⁵ Felsefi Radikaller insan doğasına dair doğru bir bilimsel saptama yaptıklarına ve insanlık sorunlarının çözümüne bilimsel gerçeklere uyan bir reçete sunduklarına inanıyorlardı. Evrendeki her şeyin değişmez yasalarla yönetildiğine dair determinist görüşleri benimsiyorlardı. Bentham ve genel olarak Felsefi Radikaller, bireyleri psikolojik olarak yöneten değişmez

¹⁵³ Çaha, **a.g.m.**, s. 18-9.

¹⁵⁴ Timuçin, **a.g.e.**, s. 635; Skirbekk, Gilje, **a.g.e.**, s. 344; Riley, Jonathan; “Interpreting Mill’s Qualitative Hedonism”, **The Philosophical Quarterly**, Vol. 53, No. 212, Jul. 2003, ss. 410-418 s. 417.

¹⁵⁵ CW I, s. 145-7.

yasaların hazzı arttırıp acıyı azaltmayı amaçlayan evrensel arzular olduğuna inanmaktaydılar.¹⁵⁶ İnsanı kendi iyiliği için kendi karakterini yine kendi mükemmeliyet standartlarına göre uygun olmasını arzu edecek yeterlilikte görmemekteydiler.¹⁵⁷ Mill'e göre Bentham insan doğası hakkındaki temel gerçeği anlayamamıştı. Haz ve acı, dolayısıyla da zevkler Benthamcı felsefenin tersine insan deneyimlerinden bağımsız değildir. Ahlâk duyguları da doğuştan olmayıp sonradan kazanılmışlardır.

Mill, Wordsworth okumaları sayesinde romantik şiirle, Carlyle ile dostluğu sayesinde de romantik felsefe ile tanışmıştı. Geçirdiği bunalımın üstesinden gelmek için başvurduğu romantik felsefeden duyguların önemine dair önemli deneyimler kazanmıştı. Duyguların eğitimi ahlâki ve felsefi inançlarının temel noktalarından biri olmuştu. Ona göre kişiliğin enerjisinin kaynağı her zaman güçlü duygulardır¹⁵⁸ ve insana dair bilgiler aynı zamanda duygusal gerçekliklerin de ürünüdür. Duygusal ve zihinsel hazların insanlığın sosyal ve fiziksel yöndeki her türlü ilerlemesini ve gelişmesini daha zengin kılacağını düşünür. Benthamcı faydacılık ise insanların duygusal yönünü tamamen ihmal etmişti. Avrupa romantizminden büyük oranda etkilenen Mill, insanları bir nevi fayda azamileştiriciler olarak gören faydacı anlayışı hem sığ hem de inandırıcılıktan uzak görmüştür.¹⁵⁹ Bireyin yaşamında ve deneyimlerinde duygulara yer vermeyen Benthamcı faydacılık Mill'in Felsefi Radikalizm'e olan inancını zayıflatmıştı ve artık düşüncelerinin şekillenmesinde klâsik faydacı felsefenin ölçülerine yer vermiyordu. Bentham

¹⁵⁶ Capaldi, **a.g.e.**, s. 62-3. 1838 yılında London and Westminster'da yayınlanan Bentham makalesinde Mill açık bir şekilde kendisini Aydınlanma Projesi ile romantik hareketin sentezi olarak göstermeye niyetlenmişti. Bu makalede dikkati çeken şey, Aydınlanma Projesi'nin aslında övgüye değer ne kadar az yanının kaldığıdır. Makale yıkıcı bir Bentham eleştirisidir. Bentham hakkındaki makalesi bu reddedişi yansıtırken, 1840 yılında London and Westminster Review'da yayınlanan Coleridge hakkındaki makalesi bu dönemin bir sentezini ve bitişini işaret etmektedir (Capaldi, **a.g.e.**, 146-9).

¹⁵⁷ CW X, s. 95.

¹⁵⁸ CW I, s. 364.

¹⁵⁹ Heywood, **Siyasi İdeolojiler**, s. 71. Bentham'ın sisteminde ahlâki duygular neredeyse tamamen elimine edilmiştir. Onun mutluluk anlayışında fayda estetik bir nitelik değil, verimlilik (fecundity) olarak ifade ettiği bir nedensel etkinlik türü olarak görülmektedir. Faydanın sonuçsalıcı (consequentialist) kullanımı egemendir, estetik yönü ise körelmiştir (Douglas G. Long, **a.g.m.**, s. 33).

felsefesinde gördüğü bencilliğin toplum için evrensel ya da elverişli bir ilke olmasından kuşkuluydu. İnsanın daimi çıkarları üzerine kurulmuş olan faydayı bütün ahlâki konuların üzerinde nihai referans olarak görüyordu. Bu durum onu ahlâksal olarak faydacılığı geliştirip düzeltmeye yönlendirmişti. Mill'in gördüğü şey, yetenekler ve eylemi verili istek ve amaçları izleme araçları olarak gören tek bir mutlu yaşamın olmamasıydı. Mill, faydanın insanlara kendi yaşama biçimlerini seçme özgürlüğünün tanınmasıyla en üst düzeye çıkacağını düşünüyordu.¹⁶⁰

Eylemlerin iki kaynağı vardır: duygular ve dış koşullar. Faydacılar mutluluğun gelişiminde bireyselliğin, kendi kendine yetişmenin ve iç yaşamın önemini gözden kaçırdılar. Vurgu bütünüyle dış toplumsal çevrede meydana gelen değişiklikler üzerine yoğunlaşmış olduğundan insanın birey olarak tekliği ve özgünlüğüne çok az önem atfetmişler. Bentham'ın mekanik insan doğası anlayışı deneyimleri sonuçlarının ürettiği zevklerle sınırlı görmekle eylemlerin ahlâki özelliklerini ve estetiği ihmal etmişti. İnsan psikolojisini anlamadaki yetersizliğinden dolayı eylemlerin doğru sonuçlarını belirlemede de başarısız olmuştu. Bentham eylemlerin sonuçlarını yanlış hesaplamakla kalmadı, bir eylemin özel sonuçlarını değerlendirmede de yetersiz kalmıştı. Bentham'ı eylemler üzerinde belirleyici role sahip olan karakteri ihmal etmekle suçlayan Mill, her bir bireye aktif, yaratıcı ve tek başına dönüşümü sağlayıcı ve ayrı bir kimlik sahibi olarak değer atfederek, klâsik faydacılığın insan doğası kavramını yeniden şekillendirmeye çalışmıştı. İnsan doğası ile ilgili görüşünün revize edilmesi insan mutluluğu kavramının da değişmesine yol açmıştı. Bu mutluluk, sürekli ya da yoğun bir mutluluklar serisi değil, insanın kapasitelerini ve farklı yeteneklerini tamamen ifade edebildiği etkin bir yaşam içerisindeki başarıydı.¹⁶¹ Mill, Faydacılık eserinde fayda ilkesinin nihai bir ahlâk ilkesiyken özel durumlarda kişinin nasıl davranacağına ilişkin bir başvuru olmaması gerektiğini tartışmaktadır. Bazı durumlarda ne yapılması

¹⁶⁰ Kymlicka, a.g.e., s. 199.

¹⁶¹ Gray, **John Stuart Mill: Liberalizmin Krizi**, s. 204.

gerektiğinin belirlenmesi için faydacılık ilkesinin doğrudan uygulanması gerektiğinin bilincindedir. Onun da kabul ettiğİ şekilde, faydacılığın pozisyonu şu şekilde ifade edilebilir: Biz belirli eylem tarzlarının yanlış olduğunu bildiğimizi iddia ediyoruz. Çünkü kesin olarak biliyoruz ki bu eylem genel ahlâk kurallarının ihlâl edilmesi anlamına gelmektedir. Genel ahlâk kurallarının ihlâl edilmeleri ise zarara yol açacaktır. Ancak çoğu durumlarda ikincil ilkeler bize rehberlik etmek için yeterli olacaktır. Bu gibi durumlarda faydacılığa yapılacak itirazlar haklı görülebilir.¹⁶² Mill, her bireyin davranışını ilk ilke ile sınınamaya çalışmanın yanlış olacağını söyler. Temel ahlâk ilkesinin uygulamada ikincil ilkelere gereksinimi olduğunu söyleyen Mill, özgürlüğün böyle bir ilke olduğunu öneriyor gibi görünmektedir. Özgürlük ilkesi özel durumlarda mutluluğu azaltıyor gibi görünse de, böyle bir ilke yol aldıkça ilerlemeye, toplumun sıkı bir düşünsel savunusuna ve bireyselliğın olgunlaşmasına izin vermesiyle daha çok mutluluk yaratacaktır.¹⁶³

Mill için duyguların işlenmesi ahlâki ve felsefi öğrenim içinde en önemli noktalardan birini oluşturmaktaydı. Mutluluğa ulaşmayı eylemlerin ve genel olarak hayatın tek amacı olarak görmek yanlıştı. Mutluluk yüce bir ideal arayışındı. Benthamcı faydacılıkta mutluluğun artırılması temel amaç olarak görülmesine karşın Mill bu ilkeyi “birey davranışlarının güdüsü” olarak düşünmüyordu. Fayda birey eylemini değil ahlâk kurallarını değerlendiren bir ölçüttü.¹⁶⁴ Bu anlamda Mill’in ileri sürdüğü şey nihai değerin kişisel bağımsızlık ve daha yüksek bir ideal uğruna kendine kurallar uygulamak olarak anlaşılan özgürlük olmasından başka bir şey değildir.¹⁶⁵

¹⁶² Warnock, Mary; “Introduction”, **Utilitarianism and On Liberty**, Ed. Mary Warnock, Blackwell Publishing, UK, Second Edition, 2003, ss. 1-16, s. 11-2.

¹⁶³ Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 461-2.

¹⁶⁴ Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 446-8.

¹⁶⁵ Capaldi, **a.g.e.**, s. 147.

1.2.3.3. Bireysel Çıkar İle Toplumsal Çıkarların Uyumlaştırılması

Mill, Felsefi Radikaller gibi, bireyin mutluluk arayışı ile toplumun mutluluk arayışı arasında temelde bir çatışma olmadığına inanır. Buna bağlı olarak bireyin bağımsızlığıyla diğer bireylerin bağımsızlığı arasında da bir çatışma olmadığını savunur. Fayda veya mutluluğu toplumun tamamına yayılan bir anlayışla ele alır. Ona göre birey, kendi mutluluğunun toplumun mutluluğuna dayandığını bilmek, dolayısıyla da kendi mutluluğu adına bütünün mutluluğunu istemek durumundadır. Nasıra'lı İsa'nın düsturlarına başvurarak, faydacı ahlâkının ideal yetkinliğini gösteren iki kural olduğunu söyler: başkasının size yapmasını istediğiniz şeyi başkasına yapmak ve komşunuzu kendiniz gibi sevmek.¹⁶⁶

Mill'in kabul ettiği temel ilke şudur: "Her fertte bugün, iyice kökleşmiş olarak, şu kanaat vardır: insan toplumsal bir mahlûktur."¹⁶⁷ Mill'e göre kamusal ve özel yaşam birbirini tamamlamaktadır. Bizim nihai faydamız bağımsızlıksa ve bağımsızlığımız da ötekilerin bağımsızlığına bağlıysa, o zaman gerçek faydamız başkalarına da o faydaları teşvik etmekten geçer.¹⁶⁸ "Hareket tarzında 'iyi'nin faydacı bakımından mihenk taşı olan mutluluk, yalnız etkenin mutluluğu olmayıp bütün ilgililerin mutluluğudur."¹⁶⁹ Mill'in faydacı felsefesinde esas olan bireyin genel anlamda insanlığa dair kaygıları kendine dert edinmesidir. Bunun için bireysel çıkarların toplumun ortak çıkarlarıyla özdeşleştirilmesi çok önemlidir. Ona göre her bireyin faydasını mümkün olduğu kadar genel fayda ile ahenk halinde bulundurması gerekir. "İnsanlar üzerinde büyük tesiri olan terbiye ve kamuoyunun bireyin ruhunda

¹⁶⁶ Mill, *Faydacılık*, s. 27.

¹⁶⁷ Mill, *Faydacılık*, s. 52.

¹⁶⁸ Rosenblum, N. L; *Liberalism: Romanticism and the Reconstruction of Liberal Thought*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987, s. 125'ten aktaran Capaldi, *a.g.e.*, s. 266.

¹⁶⁹ Mill, *Faydacılık*, s. 27.

öyle çözülmez bir ortaklık kurması lazımdır ki kendi mutluluğuyla kamunun mutluluğu arasında ve bilhassa ferdin bireysel mutluluğuyla kamunun menfaati tarafından tayin edilen olumlu, olumsuz hareket kuralları arasında uygunluk ve ahenk bulunsun.” Mill’e göre bu ahenk sayesinde insan genel iyiliğe uygun gelmeyen bir harekete bağlı olabilecek bireysel bir mutluluk fikrini tasavvur bile etmeyecektir.¹⁷⁰ “Toplum bağlarının artışı, toplumun bütün tabii gelişmeleri kişiye yalnız genel iyiliği aramak, yoklamak için gittikçe büyüyen kişiliği vermekle kalmayacak, yavaş yavaş onu genel iyilikle kendi duygularını birleştirmeye götürecektir.”¹⁷¹

Bentham’ın “herkes bir sayılmalı, hiç kimse de birden fazla etmemeli” yönündeki faydacı ilkeyi benimsemekle birlikte, Bentham faydacılığını toplumu bireysel parçaların toplamından daha fazla bir şey olarak görmemekle ve asosyal olmakla eleştirmektedir.¹⁷² Ona göre toplum, onu oluşturan tüm bireylerin çıkarlarını eşit olarak gözeten ve ortak çıkarlar etrafında oluşan eşitler arasında bir birliktir. “İnsan, bir toplum içinde insandır. Eylemleri ve tutkuları bireysel insan doğasının yasalarına tabidir. İnsanlar bir araya geldiklerinde, başka özellikleri olan, başka bir şeye dönüşmezler.”¹⁷³ Mill, toplumu oluşturan bireylerin yararının üstünde ve onu aşan ortak bir yarar olduğu veya olabileceği şeklindeki Comte’çu anlayışı reddetmekte, buna karşı özgürlük ve bağımsızlığın önemini vurgulamaktadır.¹⁷⁴ Onun için esas problem, Benthamcı düşüncedeki gibi bireylerin kamusal çıkarlara nasıl hizmet edeceği değil, kamusal yaşamın bireyselliğin amaçlarına nasıl hizmet edeceğidir. Bireysellik düşüncesi çerçevesinde oluşturduğu faydacılığı bir hukuk sistemi anlayışından ziyade gelişen bir toplum anlayışı çerçevesi oluşturuyordu. Mill’in düşünceleri sosyal sorunları siyasal sorunlardan daha temel kabul eden fikirler çerçevesinde şekillenmiştir. Bu bağlamda bir bireyci

¹⁷⁰ Mill, **Faydacılık**, s. 27.

¹⁷¹ Mill, **Faydacılık**, s. 50.

¹⁷² Tannenbaum, Schultz, **a.g.e.**, s. 362.

¹⁷³ CW VIII, s. 879.

¹⁷⁴ Capaldi, **a.g.e.**, s. 182.

öz-çıkar (self-interest) doktrini değil, bir sivil ve sosyal sorumluluk kavramı ortaya koymaktadır.¹⁷⁵

Benthamcı faydacılık evrenselci ve toplumsal faydayı nihai standart yapan hazcılık diline sahiptir. Mill'in faydacılığı ise yüce ahlâki idealler adına bu hazcı dili reddeden bir ahlâk felsefesidir. Mill, bağımsızlığın peşinden gitmeyi nihai sonuç haline getirerek, Kant'ın görev anlayışıyla Bentham'ın bireysel çıkar anlayışını birleştirecektir.¹⁷⁶ Hak ve görevleri karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde ele alan Mill'e göre bir haktan bahsetmek, o hakka karşılık gelen ahlâki ve yasal görev ve sorumluluklardan bahsetmek demektir. Ona göre bu hak ve görevler toplumsal kabul ve kurumsallaşmaya ihtiyaç duyarlar. Böyle olmakla beraber, toplumun neyin iyi ve neyin kötü olduğunu belirleme yetkisine sahip olması gerektiği sonucu çıkarılmamalıdır.¹⁷⁷ Bütün bireysel tercihlerin birlikte hesaplanması anlamında toplam faydayı bireysel faydaların aritmetik toplamından başka bir şey görmeyen, bireyi görmezden gelerek sadece toplam faydayı dikkate alan Benthamcı faydacılığı eleştiren Mill için herkesin eşit ölçüde mutlu olma hakkı ne bir ön varsayım ne de bir öncüdür; fayda ilkesinin kendisidir. Bireyler arasında aktif bir uyum sağlama ilkesi bağlamında, bir bağlılık değerleri dizisi oluşturmak ve bireylerin herhangi bir toplumsal yükün kendilerine düşen payını sırtlamaktan kaçmayacak bir ortak çıkar duygusu yaratmak gerekir.¹⁷⁸ Ona göre özel hallerde faydalı sonuçlar olsa bile birtakım hareketlerden ahlâk düşüncesiyle kaçınmak gerekir. Faydacı ahlâk tarafından istenen genel iyiliğe verilen önem, diğer bir ahlâk sisteminde ona verilen önemden büyük değildir.

¹⁷⁵ Douglas G. Long, **a.g.m.**, s. 37.

¹⁷⁶ Capaldi, **a.g.e.**, s. 78. Bentham açısından başkalarına fedakârlıkta bulunmayı içeren ahlâki haklara dayalı bir teori, faydacı bir teori olmamanın ötesinde, onun özünü kaybetmesi anlamına gelmektedir (Rosen, F.; "Individual Sacrifice and the Greatest Happiness: Bentham on Utility and Rights", **Utilitas**, Volume 10, Issue 02, July 1998, s. 129-143, s. 137).

¹⁷⁷ Mulnix, M. J.; "Harm, Rights, and Liberty: Towards a Non-Normative Reading of Mill's Liberty Principle", **Journal of Moral Philosophy**, Vol. 6, Issue 2, 2009, ss. 196-217, s. 205-7.

¹⁷⁸ CW X, s. 135.

Hepsi de toplum için zararlı olduğu belli olan şeylerden kaçınmayı tavsiye ederler.¹⁷⁹

Böyle bir yüksek ahlâki ideal içinde fayda, çıkarıcı bireyselliğin çok ötesinde, toplumun tamamını kapsayan bir kamu çıkarı olarak, bireysel fayda ile toplumsal faydanın uyumlaştırılmış yüce ideali olarak düşünülmelidir. Devletin rolünü de bu ortak yararın teşviki çerçevesinde görmektedir. Bentham’dan farklı bir ahlâk sistemine ulaşan Mill’e göre devlet, çoğunluğun yararını temsil eden bir organizasyon değil, ahlâki bir varlıktır. Bu bakımdan devletin görevi ahlâki değerleri gözetmektir.¹⁸⁰ Bütün siyasi düzenlemelerin menfaatler arasındaki uyumsuzlukları gidererek bireylerin toplumla olan duygudaşlığının artmasına yardım ettiğini düşünür.¹⁸¹

Babası James Mill, hükümet üzerine olan makalesinde, yönetenlerle yönetilenlerin çıkarlarında bir özdeşlik bulunduğunu, bu çerçevede kadınların (aynı zamanda aile içindeki çocukların) çıkarlarıyla erkeklerin çıkarlarının aynı olduğunu savunuyordu. Mill, babasının var olduğunu söylediği bu özdeşliği eleştirmekte ve bu özdeşliğin sadece seçimle güvence altına alınamayacağını ifade etmektedir.¹⁸² Benthamcı faydacılığın çoğunluğun tercihini toplumsal ve siyasal referans haline getirmesine karşı çıkar. Bentham’ın teorisi yalnızca insan yaşamındaki manevi unsurları göz ardı etmekle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda çoğunluğun diktatörlüğüne de kapı aralamaktadır. Bentham’a olan eleştirisinin nirengi noktasını da bu husus oluşturmaktadır.¹⁸³ Kolektif fayda anlayışına karşı çıkan Mill, bireylerin

¹⁷⁹ Mill, **Faydacılık**, s. 29-30.

¹⁸⁰ Çaha, **a.g.m.**, s. 20.

¹⁸¹ Mill, **Faydacılık**, s. 50.

¹⁸² CW I, s. 165. Mill, babası hakkındaki soruşturmaya kendisini Macaulay’ın babasının hükümet üzerine olan makalesine yaptığı eleştirinin ittiğini söyler. Macaulay’ın eleştirileri Mill’in bireysel çıkar ile toplumsal çıkar veya ortak yarar arasındaki bakışını değiştirmişti (Capaldi, **a.g.e.**, s. 62-67).

¹⁸³ Çaha, **a.g.m.**, s. 15. Bentham’ın en büyük mutluluk ilkesi esas itibarıyla azınlığın çıkarlarının çoğunluğun çıkarları içinde yer aldığına yönelik argümanı haklılaştırma girişimidir. Topluluk “azınlık” ve azınlığın düşüncelerini de kapsayan “çoğunluk” olmak üzere eşit ve benzer olmayan iki

özgürlüğü meselesini engellerin ortadan kaldırılması basitliğine indirgeyen faydacılığı benimsememekte, mutluluk ilkesini yasaların faydacılığını ölçmede kullanılan Benthamcı bir ölçü olarak kabul etmemektedir.

19. yüzyılın Aydınlanma Projesi'nin aşırılıklarına getirilen eleştirilerin etkisinde kalan Mill, 18. yüzyıl Aydınlanma Projesi ile 19. yüzyıl romantik tepkisini uzlaştırma, iki gelenek arasında köprüler kurma ve bir sentez oluşturma çabası içindedir. Mill, toplum halinde bulunma arzusunun çok kuvvetli ve tabii olduğunu, bu duygunun uygarlığın ilerlemesiyle daha da kuvvetlendiğini ve insanın hiçbir zaman kendisini topluluğun üyesi olmaktan başka türlü tasarlayamayacağını kabul eder. Üstelik de sosyal duyguların, toplum halinde bulunma ve onunla özdeşleşme duygularının doğal ve etkin olduklarını ve bunların birlikte yaşama sayesinde ve eğitim yoluyla daha da geliştirilerek daha tabii hale getirilmeleri gerektiğini düşünür.¹⁸⁴ Ona göre uygarlığın ilerlemesinden zorbalığının giderek sınırlanması gibi önemli kazanımlar elde edilmiştir. Ancak bu kazanımlar bireyselliğin yok olması gibi yüksek bir bedel karşılığında elde edilmiştir. Uygarlığın getirdiği en önemli sorunlardan biri olan bireysel enerji ve cesaretin azalması meselesinin üstesinden gelebilecek tek şey bireysel bağımsızlıktır.¹⁸⁵ Mill'in önem verdiği şey uygarlığın kazanımlarının korunması ancak olumsuzlukların ve sınırlamaların aşılmasıdır. Bunun başarılması, Aydınlanma felsefesi ile Alman romantik felsefenin birleştirilmesi ile başarılabilir.¹⁸⁶ Bu noktada Romantik hareketin tarihselliğine özel ilgi duymuştur. Mill'e göre Felsefi Radikaller, toplumu bir arada tutan bağlayıcı güçleri anlayamıyorlardı.¹⁸⁷

parçaya bölünmüştür. Toplumdaki bu iki mutluluk stoku açısından bakıldığında gerçekliğin çoğunlukta bulunma ihtimali azınlıkta bulunma ihtimalinden daha yüksek olduğu aşıkardır. Dolayısıyla da nispeten küçük sayılabilecek azınlıkların kurban edilebileceğini gösterilmiş olmaktadır (Burns, **a.g.m.**, s. 57).

¹⁸⁴ Mill, **Faydacılık**, s. 48-50.

¹⁸⁵ CW X, s. 123.

¹⁸⁶ Capaldi, **a.g.e.**, s. s. 150.

¹⁸⁷ CW X, s. 138.

Dahası bu toplumsal epistemolojinin tarihsel bir boyutu vardı.¹⁸⁸ “Herhangi bir insan topluluğunun topluma dönüşmesini mümkün kılan tek şey ulusal karakteridir... Bir ulusal karakter felsefesine dayanmayan hukuk ve kurum felsefesi saçmalıktır.”¹⁸⁹ Felsefi Radikaller insan psikolojisinin ve toplumsal yaşamın karmaşıklığını görememiş, tarihin işlevini kavrayamamışlardı. Bireylerin bir toplum ve tarih içinde var olduğunu düşünen Mill, tarihsel ve kültürel boyutu ihmal eden Radikaller’i birey eylemlerini toplumdan bağımsız evrensel psikolojik dürtülere dayandırmakla suçlamıştı. Onun için siyasi sorunların tümü görecelidir ve insanlık tarihinin değişik aşamaları göreceli sorunların üstesinden gelmek için değişik kurumlar üretmek zorundadır.¹⁹⁰ Mill için tarih, içinden sosyal politikalar üretebileceğimiz dikkatle oluşturulmuş genellemelerin kaynağıdır. Bu nedenle de toplumsal reformun üzerine oturduğu genel ilkelerin bir şekilde ilerleyen tarih ilkeleri olması gerektiğini iddia ediyordu. Var olan ahlâk kurallarının asla tanrısal hukuk olmadığını ifade eden Mill’e göre, insanlığın kamu saadetine nispetle eylemlerinin ve işlerinin sonuçları hakkında öğreneceği çok şeyler vardır. “Fayda ilkesinin zorunlu neticeleri bütün pratik bilimlerde olduğu gibi, sonsuz mükemmelleşmeyi kabul ediyor. Bu düzelmeler insan zekâsının ilerlemesiyle artar.”¹⁹¹ Mill, dinamik toplumsal gelişimi diyalektik bir süreç olarak görmekle birlikte, herhangi bir üstkuramsal bakışı reddediyordu. Ona göre böyle bir bakış üç şeye yol açmaktadır: insan bağımsızlığı gerçeğinin reddedilmesi, insani olaylarla ilgili potansiyel bir yazgıcılık ve bu üst kurama sahip olanların aynı zamanda gelecekteki bütün formülasyonları dikte etmeye hakkı olduğu varsayımı. Mill, herhangi birinin böyle bir bilgiye sahip olabileceğini kesinlikle kabul etmiyordu. Tarihi ilerleyen bir süreç olarak ele alan ve Mill’in tarih felsefesinin ne kadar önemli olduğunu görmesinde etkisi büyük olan Comte ile arasındaki temel görüş ayrılığı da insanların büyük toplumsal güçlerin

¹⁸⁸ Capaldi, **a.g.e.**, s. 151. Mill’ göre tarihsel değişimler arasındaki ilişkileri kurmayı, bugünün yapılarını anlamayı ve geleceği de öngörmeyi en iyi sosyolojik bakış açısının eşliğinde tarih felsefesi yardımıyla gerçekleştirebiliriz (Cowling, Maurice; **Mill and Liberalism**, New York, Cambridge University Press, 1990, s. 121).

¹⁸⁹ CW X, s. 99.

¹⁹⁰ Çaha, **a.g.m.**, s. 14.

¹⁹¹ Mill, **Faydacılık**, s. 37.

basit ürünleri olamayacağını düşünen Mill'in bireysel bağımsızlığa olan yoğun ilgisiydi. Mill, toplumu oluşturan bireylerin yararının üstünde ve onu aşan ortak bir yarar olduğu veya olabileceği şeklindeki Comte'çu anlayışı reddetmektedir.¹⁹²

1.2.4. Faydacı Felsefenin Dönüşümü Açısından Mill

Mill faydacılığının ayırt edici özelliği, kendi kişisel ülkücülüğü ile uyuşan bir ahlâki karakter anlayışı geliştirmeye çalışmasıydı.¹⁹³ Faydacılık eseri, faydacı geleneğe getirdiği eleştirileri ve kendi felsefesinin dönüşümünü ortaya koymaktadır. Mill, aralarında en dar kafalı biri olarak, üstelik de tuhaf etkilerin baskısı altında aldığı eğitime rağmen, düşünsel yetenekleri sayesinde bütün fikirlerini yenileyebildiğini, halbuki diğer faydacıların bunu gerçekleştiremediğini ifade eder.¹⁹⁴

Mill'in düşüncelerindeki temel ahlâki norm en büyük mutluluk için çabalama ilkesi çerçevesinde belirlenmektedir. Mill'de faydacılık bir romantik deontoloji halini almıştır, nihai amacı da bağımsızlıktır.¹⁹⁵ Benthamcı faydacılığın bireyselliğe gerekli önemi vermediğine düşünen Mill, her şeyin ahlâki ölçülebilirliğinin hazzın ve acının niceliksel ölçütüne indirgenmesine yönelik reddedişlerini ortaya koymaya çalışır: Bentham faydacılığının niceliğe dayalı "ahlâk aritmetiği" yerine niteliğe önem veren "ahlâk estetiği".¹⁹⁶ Böyle

¹⁹² Capaldi, **a.g.e.**, s. 162-183. Avrupa'nın Sanayi Devrimi aracılığıyla yaşadığı ekonomik ve toplumsal dönüşümü rasyonalize etmeye çalışan Comte, Mill'in entelektüel gelişiminde çok önemli bir rol oynamıştı. Comte'un ilerlemeci bir tarih felsefesi ile aynı fikirde olan Mill, psikolojik düzeyin de önemini vurgulayarak Comte'un eksikliğini gidermeye çalışacaktı (Capaldi, **a.g.e.**, s. 172-5).

¹⁹³ Sabine, **a.g.e.**, s. 120.

¹⁹⁴ CV XII, s.128.

¹⁹⁵ Capaldi, **a.g.e.**, s. 278.

¹⁹⁶ Kropotkin, **a.g.e.**, s. 303.

olmasına rağmen içinde yetiştiği geleneğe bağlılığını devam ettirmeye çalışmakta ve geleneksel faydacı ahlâkta radikal bir parçalanmaya gerek duymadığını iddia etmektedir.¹⁹⁷ Faydayı ve mutluluğu başvurulacak nihai ölçüt olarak kabul etmeye devam etmekte, fayda ilkesini terk etmemektedir. Özgürlük savunusunu da tamamen faydacı düşüncelere dayanarak ortaya koymaya çalışmaktadır. Faydayı tüm ahlâki kurallara uygulanacak son temyiz yeri olarak kabul etmiştir. Ancak faydanın insanın devamlı çıkarlarına dayanan daha geniş bir çerçevede ele alınması gerektiğini düşünmüştür.

Mill, bir yandan aklın ateşli taraftarıydı, diğer yanda ise gelenek ve duygunun romantik savunucusuydu. Bu anlamda, düşüncelerinin Bentham ve Coleridge'in aşırı uçları arasında muallâkta kaldığını kabul etmektedir. Bu çıkmaz iki Mill ortaya çıkarmıştır: bireysel özgürleşmeye adanmış bir Mill ve faydacı toplumsal denetim anlayışına adanmış Mill.¹⁹⁸ Onun faydacı felsefedeki revizyonları toplumsal ve siyasal düşünce anlayışına büyük bir etki yapmış, en açık şekilde bireysel özgürlük lehine olan tartışmaların her aşamasında yer almıştır.¹⁹⁹ Bentham'ın "hedonist zevklerinin peşinde koşan faydacı insan" tanımından uzaklaşmış ancak "ahlâken sorumlu bir varlık olan insan" tanımına yaklaşmıştır. Mill, "insanlık", "fedakârlık" ve "adalet" gibi kavramlarla²⁰⁰ birey lehine toplumu, toplum lehine de bireyi feda etmeden faydacılığı reforme etmeye çalışmıştır. Mutluluğun artırılması Benthamcı faydacıların da temel ilkesi ve amacı olmasına rağmen, Mill'e göre fayda

¹⁹⁷ Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 447. Mill, faydacı ahlâkta mantıksal bir bütünlük sağlamaya ve dar bir çerçevenin üstüne çıkarak faydanın daha geniş temelleri olduğunu göstermeye çalıştıysa da, faydacılığa karşı eleştirici bir bakış açısına ulaşmayı hiçbir zaman başaramamıştı. Buna rağmen Mill'in felsefesinin önemi, faydacı geleneğe getirdiği değişikliklerde kendini göstermiştir (Sabine, **a.g.e.**, s. 118-9). Bu açıdan Mill, sulandırılmış Benthamcı öğretiyi savunmakla eleştirilmektedir (Russel, **a.g.e.**, s. 137).

¹⁹⁸ Boyd, Richard; "John Stuart Mill ve Liberal Çoğulculuğun İkilemi", **Mill**, çev. Burcu Erdoğan, yay. haz. Cengiz Çağla, İstanbul, Say Yayınları, 2007, ss. 161-206, s. 164. Eğer faydacılığın kimi türlerini tarihdışılıkla, farkında olmadığı bir konstrüktivizmle, içten içe bir otoriteryanizmle ya da evrensel bir özgeciliği (alturizm) veya tek görev olarak refahın optimizasyonunu ileri süren soyut bir ütopyacılıkla eleştireceksek; tam olarak Mill'in Bentham ve Comte faydacılığına yönelik itirazları yöneltiriz (Skorupski, **a.g.m.**, s. 90).

¹⁹⁹ Gray, **John Stuart Mill: Liberalizmin Krizi**, s. 205.

²⁰⁰ Çağla, **John Stuart Mill'in Siyaset Felsefesi**, 45.

birey eylemini değil ahlâk kurallarını değerlendiren dolaysız nihai bir ölçüttür.²⁰¹ Mill'in faydacılığı "bir kimsenin haklarının ve çıkarlarının korunmasının arzulanan bir şey olduğu, çünkü bu hak ve çıkarların bir kimsenin mutluluğu için araç oldukları"²⁰² düşüncesiyle özetlenebilir.

²⁰¹ Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 447-8. Mill ile başlayan faydacılığın revizyonu, onun eylem faydacılığı ve kural faydacılığı olarak ayrılmasına kadar varmıştır. Eylem faydacılığı bir eylemin faydaya derhal meydana getirdiği değişiklik, kural faydacılığı ise anlık ve somut fayda artışından ziyade kurallara uymanın uzun vadede sağlayacağı faydayla ilgilenir (Yayla, **Siyasi Düşünceler Sözlüğü**, s. 83). Hazların niceliksel anlamda eşit olduğunu düşünen Bentham hedonist bir eylem faydacısı olarak nitelendirilir. Mill ise ikisi arasında bir noktada yer alır. Bu anlamda yarı idealist (quasi-ideal) biri olarak nitelendirilmiştir. Onun yüksek ve düşük hazlar ayırımına dayanan faydacılığı hazların mutluluk adına gerekli olduğunu fakat mutluluğun deneyimlerin diğer niteliksel özelliklerine de bağlı olduğuna işaret eder (Smart; Williams, **a.g.e.**, 12-3).

²⁰² Dahl, **Demokrasi ve Eleştirileri**, s. 117.

İKİNCİ BÖLÜM

JOHN STUART MILL'DE İFADE ÖZGÜRLÜĞÜ

2.1. JOHN STUART MILL'İN ÖZGÜRLÜK ANLAYIŞI

Özgürlük siyasal düşünce tarihinde en temel ve merkezi tartışma konularından biridir. Birçok filozof, düşünce ve ifade özgürlüğü üstüne John Stuart Mill kadar kapsamlı biçimde duran ve onları hararetle savunan bir düşünürün daha bulunmadığı konusunda hemfikirdir.¹ Mill'e göre "bu öğreti hiç de yeni bir şey olmamakla ve bazı kimseler için bir tekrardan ibaret olmakla birlikte, mevcut olan düşünce ve uygulamanın genel eğilimi ile doğrudan doğruya çatışan tek doktrin olma özelliği taşımaktadır."²

Mill'e göre özgürlük, insan doğasının ve karakterinin gerekleriyle uyumlu bir şekilde potansiyelini hayata geçirmesi ve kendini gerçekleştirmesi adına, en temel ihtiyaçlardan sonra insan doğasının en kuvvetli arzusu, dolayısıyla da insanı yücelten en temel değerdir. Bu anlamda bireyi özgürlük düşüncesinin temeline koyan Mill'e göre gelişme ve ilerlemenin kaynağı bireydedir. Toplumsal gelişme de ancak bireysel gelişme ile mümkündür. Çünkü "gelişmenin tek şaşmaz ve sürekli kaynağı özgürlüktür. Özgürlük sayesinde ne kadar birey varsa o kadar bağımsız reform merkezleri var demektir."³ Karakterin gelişme açısından önemine değinen Mill, karakter oluşumu açısından özgürlüğün vazgeçilmezliğine vurgu yapar. Özgürlük,

¹ Çaha, a.g.m., s. 21.

² Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 54.

³ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 126.

karakter veya kişiliğin gelişmesi adına bir ön koşul olarak ele alındığında bireyin kendini gerçekleştirebileceği alanların korunması ilerlemenin vazgeçilmez unsuru olarak ortaya çıkar. Bu anlamda Avrupa uygarlığının ulaştığı ileri seviyeyi de çeşitli düşünce ve hayat biçimlerinin kendilerine gelişme fırsatı veren özgür bir ortam bulmalarına bağlar. Bireylere düşünce ve yaşam biçimleri dayatan bir toplum gelişmiş ve mutlu bir toplum olamaz.

Mill'in özgürlük anlayışı, en doğru şekilde, bireylerin kendi kaderini tayin hakkını elde etme gücü açısından anlaşılır.⁴ Çünkü "Özgürlük adını hak eden tek özgürlük... kendi iyiliğimizi kendi bildiğimiz yolda arama özgürlüğüdür." Kendi iyiliğimizi kendi bildiğimiz yolda arama açısından bakıldığında hiç kimse kendi iyiliğimizi bizim kadar tanımlayabilme hak ve ehliyetine sahip değildir. "Her birey gerek bedensel, gerekse zihinsel ve ruhsal bakımından kendi sağlığının asıl ve yegâne bekçisidir."⁵ Bireylerin kendi kaderleri üzerlerindeki sorumluluk kendilerine aittir. Dolayısıyla da bireylerin kendi kaderini belirleme için başkalarınca saygı gösterilmesi gereken bir alana sahip olması elzemdir. Deneyimlerinin anlamını ve değerini kendileri için yorumlamak herkesin hakkı ve ayrıcalığıdır. Yaş ve zihinsel yetkinlik eşiğini aşmış olanlar için hayatın önemli kararlarında kendi kaderini belirleme hakkı çığnenemez. Başkalarının deneyimleri bireyin yargısını aşacak bir zemin oluşturmaz.⁶ "Bir insanın (ister iyi olsun, ister kötü) müstahak olduğunu elde etmesi hak gereğidir, olmadığı iyilik veya fenalığı görmesi de haksızlıktır. İhtimal, adalet fikrinin anlaşılması için en açık ve göze çarpan şekil budur."⁷ Her birey diğerlerinden tamamen farklı karaktere sahiptir. Bu karakterin ürünü olan deneyimlerinin de bu karakter çeşitliliğinden azade olması düşünülemez. Bu açıdan bakıldığında Mill'in

⁴ Baum, Bruce; "J. S. Mill'in İktisadi Özgürlük Anlayışı", **Mill**, çev. Ece Cihan Ertem, yay. haz. Cengiz Çağla, İstanbul, Say Yayınları, 2007, ss. 105-159, s. 111.

⁵ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 54.

⁶ Kymlicka, **a.g.e.**, s. 298-302.

⁷ Mill, **Faydacılık**, s. 69-70.

özgürlük anlayışı tercih mefhumuna sıkı sıkıya bağlıdır.⁸ Özgürlük dediğimiz şey farklı yaşam deneyimlerinin oluşturduğu çeşitlik içinde, her bireyin kendi yaşam tarzını belirleyebildiği ve buna bağlı olarak da kendi mutluluğunu aradığı bir yapıda mümkün olabilir. Bireyler deneyimlerinin nihai amacı olan mutluluk idealine ulaşma yollarını sunan alternatif hayat tarzları arasında seçim yapmakta özgürdürler. Çeşitli doğruların varlığı sayesinde gerçekliklere ulaşılabilceği gibi, farklı hayat tarzlarının tarafsız bir ortamda birbirleriyle rekabet etmelerini sağlayan bir yapı hangi hayat tarzının iyi olduğu bilgisine ulaşmayı da mümkün kılacaktır.

Mill için özgürlüğün birincil ilke olan en yüksek mutluluk veya faydaya ulaşma idealini gerçekleştirmek için ikincil bir ilke olarak kabul edildiği söylenebilir. Çünkü faydadan bağımsız olarak soyut hak düşüncesine başvurmayı reddetmiş, özgürlük anlayışını faydacı temele dayandırmaya çalışmış ve faydayı tüm ahlâki kurallara uygulanacak son temyiz yeri olarak kabul etmiştir. Bu açıdan bakıldığında özgürlüğün en büyük mutluluğu elde etmedeki rolü üzerinde durmaktadır. Mill için sosyal yaşamın temel amacı olan fayda ve daha fazla mutluluğu gerçekleştirecek bir araç olarak özgürlük, en yüksek faydanın en iyi aracıdır.⁹ “Unutulmalıdır ki, insanlık herkesin kendi istediği gibi yaşamasına tahammül gösterdiği zaman, kişileri başkalarına hoş gelecek şekilde yaşamaya zorladığından daha büyük kazanç elde eder.”¹⁰

Özgürlük sadece daha fazla mutluluk ilkesine hizmet etmesi temelinde değerli olan ikincil bir ilke olarak ele alındığında kendinde bir değeri olmadığı sonucuna varılabilir. Ancak onun savının faydacı olmaktan çok estetik temelli

⁸ Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s. 239.

⁹ Donner, Wendy; **J.S.Mill’s Political Philosophy: The Liberal Self**, London, Cornell University Press, 1991, s. 167’den aktaran Başdemir, **a.g.m.**, s. 122. Özgürlüğün sosyal iyilerin-malların arttırılmasındaki araçsal değeri lehine olan argümanları tam bir düşünce, tartışma ve ifade özgürlüğünden yana olan iddiası için özellikle önemlidir (Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s. 241).

¹⁰ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 54.

olduğu sonucuna da varılabilir.¹¹ Mill'in kendinden iyi olarak özgürlük savunusu, aynı zamanda mutluluğu bir kendinde iyi olarak kabul eden düşüncesiyle uyumludur. Öyle ki, mutluluk, ihtiva ettiği bütün diğer şeylerin yanında özgürlüğü de ihtiva eden bir kendinden iyi olan şeylerin toplamıdır.¹² Mill, faydanın daha geniş bir çerçevede ele alınması gerektiğini özellikle vurgulamıştır. Onun fayda kavramı “en geniş anlamda gelişen bir varlık olan bireyin değişmeyen çıkarları üzerine temellenen” fayda üzerine bina edilmiştir. Mill, maksimum özgürlük için faydacı bir öneri ortaya koyarken de düşüncelerini özgürlük ve bireyselliğin “bireyin değişmeyen çıkarları” arasında yer aldığı varsayımı üzerine kurmaktadır.¹³ Faydayı kısa vadeli ve tek tek meseleler için değil, uzun dönemi dikkate alarak maksimize etmemiz gerektiğini düşünmüştür. Bireyin değişmeyen çıkarları anlayışının temelinde özgürlüğün bugün kestiremeyeceğimiz kadar yararlı olan uzun vadeli sonuçlarına olan vurgu yatmaktadır. Özgürlüğün uzun vadede daha büyük bireysel ve toplumsal mutluluk ve refah getireceğini savunmuştur. Hürriyet Üstüne eserinde özgürlüğü, basit kantitatif anlamda faydaya katkısı ne olursa olsun, sadece faydacı temelde değil bizatihi bir değer olarak ele aldığını kabul etmek gerekir.¹⁴ Bireylerin özgürce gerçekleştirdiği eylemlere kendinden bir değer atfederek özgürlüğü faydacı temelden ziyade ahlâki bir değer olarak savunmaktadır. Her bireyin temel amacı geçici arzuların değil de aklın değişmez işleyişinin emrettiği amaca göre, toplumsal bütünlüğü de dikkate alacak şekilde, en yüksek ve en ahlâki gelişmeyi takip etmektir. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta gelişmenin bireyselliğidir. Mill, bunu iki şarta bağlamaktadır: özgürlük ve durumların çeşitliliği. Bu iki şartın varlığıyla da bireysellik ve çeşitlilik meydana gelmektedir. Toplum içinde bulunan bu çeşitliliklerin etkileşiminden de orijinallik meydana gelecektir.

¹¹ Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 460.

¹² Bogen, James; Farrel, Daniel M.; “Freedom and Happiness in Mill’s Defence of Liberty”, **Philosophical Quarterly**, Vol. 28, Issue 113, Oct. 1978, ss. 325-338, s. 331.

¹³ Baum, **J. S. Mill’in İktisadi Özgürlük Anlayışı**, s. 124.

¹⁴ Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s. 139.

Mil için özgürlük her zaman bir şey yapmak veya olmak adına bazı engel ve kısıtlamalardan özgür olmak demektir.¹⁵ Onun özgürlük anlayışında genel olarak negatif bir özgürlüğü içeren bireysel özgürlük vurgusu egemendir. Negatif özgürlük, bireye harici sınırlamaların, kendisiyle ilgili eylemlerinde herhangi bir kısıtlamanın olmaması anlamında müdahalesizlik olarak ele alınmaktadır. Mill'in argümanlarında her türlü kısıtlamanın sırf kısıtlama olmasından dolayı kötü olduğu ve özgürlüğün daima iyi bir şey olduğu düşüncesi hakimdir. Negatif özgürlük anlayışının temel ilkelerinden biri olan bireylerin kendi çıkarlarını en iyi yine kendisinin bildiği varsayımı onun özgürlük anlayışına egemendir. Ona göre bedeni ve ruhu üzerinde egemen olan birey kendi eylemlerine yön veren nihai amaçları da yine özgürce belirleyebilmelidir.

İnsanı içinde yaşadığı toplumdan ve çevreden soyutlayarak ele alan aşırı bireyselci özgürlük anlayışı on dokuzuncu yüzyıldan itibaren yavaş yavaş tepkiyle karşılaşmaya başlamış ve sosyal bir varlık olan insan anlayışı ortaya çıkmıştır. "İhtiyaç sahibi vatandaş" anlamında insan, sadece yersiz müdahalelere karşı ileri sürülen negatif özgürlüklerin değil, devletin olumlu edimlerini isteme yetkisini veren pozitif hakların da sahibi olarak görülmüş ve devletin fonksiyonlarında sosyal yönde genişlemeler olmuştur.¹⁶ Mill de sanayi toplumunun kendine özgü sorunlarından etkilenmiş ve özgürlüğü ahlâki sorumluluk çerçevesinde ele alarak, bireyin özgürlüğü ile sanayi toplumunun gereklerini bağdaştırmaya çalışmıştır. Bir yandan toplumda ortaya çıkan çeşitli otorite yapılarının bireyin özgürlük alanını daraltacağından endişe duymuş,¹⁷ diğer yandan da bireylere kendi yaşamları üzerinde denetim kurma yeteneğini özgürlük için zorunlu ama yeterli olmayan bir koşul

¹⁵ Baum, Bruce; "J. S. Mill and Liberal Socialism", **J. S. Mill's Political Thought: A Bicentennial Reassessment**, Ed. Nadia Urbinati, Alex Zakaras, Cambridge University Press, 2007, ss. 98-123, s. 103.

¹⁶ Kapani, Münci; **Kamu Hürriyetleri**, Ankara, Yetkin Yayınları, Yedinci Baskı, 1993, s. 52.

¹⁷ Şaylan, Gencay; **Temsili Liberal Demokrasinin Önlenemez Krizi**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2008, s. 137.

olarak görmüştür.¹⁸ Mill, negatif özgürlük anlayışının bir teorisyeni olarak görülmesine rağmen, çok daha zengin bir bakış açısına sahiptir. Özgürlüğün hem negatif hem de pozitif yönlerine vurgu yapmış ve özgürlükle güç arasındaki birbirini tamamlayan ilişkileri ortaya koymuştur. Onun özgürlük anlayışı çarpıcı şekilde yalnızca harici müdahalelerin olmaması anlamında negatif özgürlük anlayışından farklılaşır.¹⁹ Bu anlamda özgürlüğe salt dış baskılardan azade olmaktan çok daha fazla bir şey olarak bakmıştır. Mill, bireysel özgürlüğe yasal veya toplumsal engeller olabildiği gibi, kendini gerçekleştirme adına gereken fırsatların eksikliği anlamında kaynak ve olanakların da kısıtlayıcı etkisi üzerinde durmuş,²⁰ halkın kendi mutluluğunu kendisinin tanımlayabileceği koşulların oluşturulması üstüne kafa yormuştur.²¹ Bu nedenle pozitif özgürlük anlayışına doğru yönelmiştir. Bireysel özgürlüğü negatif bir kavram olarak işlediği kadar ahlâki özgürlüğü de pozitif bir kavram olarak ele alıp işlemiştir.²² Teorik unsurları açısından bakıldığında Mill'in özgürlük anlayışından toplumun her üyesine eşit özgürlük adına dört temel ilke elde edilir: özgürlük, demokratik kendi kendini yönetme, sosyal ve dağıtımsal adalet ve eşitlik. Bu ilkeler onun özgürlük teorisi içinde "ikincil" veya "orta düzey" olarak ifade ettiği şekilde işlev görmektedirler.²³

Güç olgusu Mill'in özgürlük anlayışının merkezinde yer alır. Bireylerin kendilerini gerçekleştirmeleri adına toplumda bulunan çeşitli belirleyici güç ilişkilerinin temel rolüne vurgu yaparak siyasi, ekonomik, eğitim, cinsiyet ve aile gibi ilişki ağlarının insan davranışlarını nasıl yönlendirdiğini ortaya koymaya çalışır.²⁴ Bu açıdan bakıldığında özgürlük yalnızca siyasal yaşamın yeni biçimlerinin ve baskıcı yasaların değil, kamuoyunun gücü olarak ortaya

¹⁸ Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, s. 71.

¹⁹ Baum, Bruce; *Rereading Power and Freedom in J. S. Mill*, Toronto, University of Toronto Press, 2000, s. 43.

²⁰ Baum, *J. S. Mill'in İktisadi Özgürlük Anlayışı*, s. 112-4.

²¹ Çağla, *Jonh Stuart Mill'in Siyaset Felsefesi*, s. 55.

²² Skorupski, *a.g.m.*, s. 70. Mill'in rasyonalist bir özgürlük görüşüne sahip olduğu, pozitif özgürlük anlayışına doğru kaydığı ve her bakımdan negatif özgürlüğün tutarlı bir sözcüsü olmadığı söylenebilir (Barry, *Modern Siyaset Teorisi*, s. 228 -239).

²³ Baum, *Rereading Power and Freedom in J. S. Mill*, s. 61.

²⁴ Baum, *Rereading Power and Freedom in J. S. Mill*, s. 57.

çıkan toplumsal zorbalığın etkilerine karşı da korunmalıdır. Bu anlamda özgürlük, bireyle kolektivitinin ikiz kutupları arasında kalmış görünmektedir. Düşüncelerini birini diğerine feda etmeden ortaya koymaya çalışan Mill, bu dengeleme çabasında bireyin toplumdan ayrı düşünülmemeyeceğini kabul etmesine rağmen, bireyin yalnızca kendine has kendini gerçekleştirme yoluyla toplumsal gelişmeye katkıda bulunabileceğini savunarak organizmacı düşünceye yönelmemiştir.²⁵ Ona göre toplumsal otorite çeşitleri ile bireysel özgürlük arasındaki gerilimi yumuşatmanın yolu, otoriteyi kullananlar ile yönetilenler arasındaki bütünlükten geçer.²⁶ Esas sorun, bireysel çıkarın genel çıkarla örtüştüğü yani yönetilenlerin çıkarlarıyla yönetenlerin çıkarlarının örtüştüğü koşulları yaratmaktır.²⁷

Mill için 1850'li yıllar özgürlüğün toplum içinde küçük bir azınlık tarafından kullanılan bir hak olmaktan çıkarak toplumsal dokunun bütününe yayılan, geniş kalabalıkların kullandığı katılım anlamında özgürlük olarak kavramsallaştırdığı bir dönem olmuştur.²⁸ Ancak özgürlüğün nimetlerinden yararlanabilmek için gerekli olan niteliklere toplumun yalnızca küçük bir azınlığının sahip olduğunu belirterek elitist bir yaklaşım sergilemiştir. Ona göre geleneğin kölesi durumunda olan toplumun önemli bir kesimi özgürlüğü takdir etmekten acizdir. Buna bağlı olarak da geleneklerin dışında herhangi bir şey yapmaya yöneltecek kadar güçlü zevkleri ve istekleri yoktur. Üstelik de böyle zevkleri ve istekleri olanları da anlamazlar. Diğer yandan da

²⁵ Tannenbaum, Schultz, **a.g.e.**, s. 379. Mill'in düşüncelerinde varlığına dair izlenim uyandıran kısımlar olmasına rağmen, gerçek anlamda bir organik toplum anlayışına ulaşamıyoruz (Thilly, Frank; "The Individualism of John Stuart Mill", **The Philosophical Review**, Vol. 32, No. 1, Jan. 1923, ss. 1-17, s. 7).

²⁶ Şaylan, **a.g.e.**, s. 137.

²⁷ Çağla, **Jonh Stuart Mill'in Siyaset Felsefesi**, s. 50.

²⁸ Çağla, **Jonh Stuart Mill'in Siyaset Felsefesi**, s. 55. Gray, Mill'in özgürlük anlayışına iki temel noktada eleştiri getirmektedir. İlk olarak Mill'in düşüncelerinde temel hak ve özgürlük alanını belirleyen herhangi bir ilkenin bulunmadığını söylemektedir. Mill de kendi özgürlük ilkesini bir çerçeve yapı olarak değil de, yasakoyucular için yol gösterici bir ilke olarak ifade etmektedir. İkinci olarak da Mill, kendi özgürlük ilkesinin yalnızca belirli bir kültürel ekonomik gelişmişlik seviyesinde işgöreceğini düşünmektedir. Gray, bunun Mill liberalizminin, liberal olsun veya olmasın, bütün diğer siyasi düşünceler karşısındaki zayıflığını oluşturduğunu söylemektedir (Gray, John; "Mill's Liberalism and Liberalism's Posterity", **The Journal of Ethics**, Volume 4, Number 1-2, 2000, ss. 137- 165, s. 155-6).

özgürlüğün ancak bireyin kendini gerçekleştirebileceği siyasal ve sosyal ortamın varlığı olarak tarif ettiği uygarlık aşamasında mümkün olabileceğini savunur.

2.1.1. Bireysel Özerklik ve Çeşitlilik Düşüncesi

Bireysellik, bir bireyin diğer bireylerden farklı yeteneklerini kullanarak kendini gerçekleştirme, kendi amaç ve değerlerini tayin etmesi ve izlemesidir.²⁹ Mill'in bireysel özerklik ve çeşitlilik düşüncesinin temelinde her bireyin kendi farklılığını kendi hayat tecrübelerine uyarlayabilme özgürlüğüne sahip olması bulunmaktadır. Her bireyin sahip olduğu yetenekler çerçevesinde toplumda var olan farklı alternatifler içinde seçim yapma özgürlüğüne sahip olması aynı zamanda ahlâki eylemde bulunmanın bir gereği olarak ele alınmaktadır. Ona göre “bireysel gelişmenin mutluluğun başlıca nedenlerinden biri olduğunu kabul etmenin yanında; bunun uygarlık, eğitim-öğretim, kültür kavramlarından daha önce geldiğini ve belki de onların ayrılmaz parçası ve varoluş sebeplerinden biri olduğunu kavramak gerekir. Ancak bu şekilde, özgürlüğün lâıyk olduğu ilgiyi görmesi ve özgürlük ile toplumsal denetim arasındaki hassas sınırların çizilmesi mümkün olabilirdi.”³⁰

Mill için “insanın amacı, bütün gücüyle tutarlı ve bütünlük arz eden bir varlık olmaya doğru gelişmesidir.” Bu nedenle “her insanın özellikle de diğerlerini etkileme niyetinde olanların, bütün gayretleri ile yönecekleri ve asla göz ardı etmemeleri gereken hedef, güç ve gelişmenin bireyselliğidir.”

²⁹ Yayla, **Siyasi Düşünceler Sözlüğü**, s. 40. Hayat ve düşüncelerinin temel kavramı olan bireysel özerklik düşüncesinin Mill'in yazılarının merkezinde yer almasına katkı sağlayan Harriet idi (Capaldi, **a.g.e.**, s. xiv).

³⁰ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 109.

Bunun da iki temel şartı “özgürlük ve çeşitli durumların varlığı” olup, bunların bir araya gelmesinden “bireysel güç ve çok yönlü farklılıklar” ortaya çıkarak, “özgünlük” diyebileceğimiz bir durum oluşur.³¹ Bununla amaçlanan, bireyler için tam bir güvenlik ve özerklik zemini oluşturarak, onları gelişme ve mutluluğun kazanılması için sosyal sorunlara alternatif çözüm önerileri üreten merkezler haline getirmektir. Mill, bu anlayışında bireyselliğin yanında iki önemli kavrama daha dikkat çeker: Özerklik ve çeşitlilik.³²

Mill’de ikincil ilke olan bireysellik ve özerklik, özgürlüğün birbirlerinden ayrılmayan unsurlarıdır. Bireysellik olmadan özerklikten ve özerklik olmadan da bireysellikten bahsedilemez.³³ İnsan kişiliğinin bir uzantısı olarak, hem ahlâki hem de hukuki anlamda meşru özel alan kavramı³⁴ olan özerklik, bireylerin dışarıdan gelen herhangi bir müdahaleden veya mutlak belirleyicilik vasfına sahip bir tesirden azade olarak bağımsız yargılara ulaşabilmesi ve kendi hayatını çekip çevirebilmesidir.³⁵ Mill için özgürlük olarak adlandırılmayı hak eden tek özgürlük, kişinin kendi iyiliğini kendi bildiği yolla aramasıdır.

Faydacı felsefeyle tutarlı bir şekilde insan doğası hakkındaki görüşlerini herhangi bir doğa durumuna dayandırmadan ortaya koymaya çalışan Mill, bütün insanların eşit ve rasyonel varlıklar olduğuna inanarak faydacılığın eşitlikçi duruşunu benimsemekte, insanı kendi kararlarını alma güç, kapasite ve karakterine sahip özerk bir varlık olarak görmektedir.³⁶ Kendi işlerini yürütme yeteneğine sahip her insanın kendisini ilgilendiren her durumda gereğince davranacağı basirete sahip olduğu en temel ilkelerden

³¹ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 109-10.

³² Başdemir, **a.g.m.**, s. 128-9.

³³ Yürüşen, Melih; **Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü**, YKY, 1996, s. 124’ten aktaran Başdemir, **a.g.m.**, s. 131.

³⁴ Sartori, Giovanni; **Demokrasi Teorisine Geri Dönüş**, çev. Tunçer Karamustafaoğlu, Mehmet Turhan, Ankara, Yetkin Yayınları, 1996, s. 309.

³⁵ Yayla, **Siyasi Düşünceler Sözlüğü**, s. 180.

³⁶ Tannenbaum, Schultz, **a.g.e.**, s. 362.

biridir. Herkes kendi hak ve çıkarlarının en güvenli koruyucusudur.³⁷ Faydacılar, mutluluğun gelişiminde bireyselliğin önemini gözden kaçırmış ve toplumsal çevre üzerine yoğunlaşmışlardı. Tarihsel çeşitliliği gözden kaçıran Bentham'ın düşüncesinde insan, her zaman ve her yerde aynı amaç olan hazzın peşinden gider ve bu amaç tarafından sürüklenir.³⁸ İnsan doğası özgür iradede yoksun olarak algılandığında ortak yararı koruyacak yüksek bir saik kavramına ihtiyacı vardır.³⁹ Bu anlamda Mill, faydacılığın insan doğasına ilişkin düşüncelerinde revizyona gitmiştir. Faydacı felsefeye paralel olarak soyut doğal hak düşüncesini reddetmekle birlikte faydayı insanın daimi çıkarları içinde ele almıştır. Bütün ahlâki konularda faydayı başvurulacak en son ölçü olarak görmeye devam etmekte, bireyin nihai hedefinin ve onu yönlendiren şeyin mutluluk olduğunu düşünmekle birlikte, Mill için mutluluk doğrudan bir amaç olarak onun peşinden gidilerek değil, ancak daha yüksek amaçlara ulaşma çabası olarak nihai bir idealin peşinden gidilerek elde edilebilir.

İnsan sosyal bir düzen içinde doğar ve temelde ahlâk ve hukuk kurallarının oluşturduğu bu düzen içinde kurallara uymakla yükümlüdür. Bencilliğin hem birey hem de toplum için mutsuzluk doğurduğunu düşünen Mill, yaşamın daha yüksek anlamlar doğrultusunda dönüştürülmesinde başkalarının mutluluğu ve insanlığın ilerlemesi adına fedakârlığa ve yüce gönüllü davranmaya pozitif bir rol verir. Üstelik bireylerin nihai faydaları ve bireysel özerklikleri ile diğer bireylerin nihai faydaları veya özerklikleri arasında bir çatışma bulunmadığı varsayımından hareketle, herkesin özerkliğine saygı duyulan bir toplumda ancak bireysellik gerçekleşip korunabilir. Birey kendi kendine bağımsız olamadığı gibi, kendisi için bunu amaçlarken zorunlu olarak başkaları için de amaçlar. Başkaları da bunu paylaşmadıkça bağımsızlık da o kadar az güvende demektir. Dolayısıyla da

³⁷ Dahl, **Demokrasi ve Eleştirileri**, s. 377.

³⁸ Skirbekk, Gilje, **a.g.e.**, s.341.

³⁹ Capaldi, **a.g.e.**, s. 77.

bireyselliği kültürel bütünlük anlayışına zıt bir şey olarak görmek, bireyselliği yanlış anlamak demektir.⁴⁰ Bireyin mutluluğunun toplumsal mutlulukla yakından ilişkili olduğunu ifade eden Mill için bireysel menfaat ile toplumsal menfaatin ahengi önemlidir. Mill'in bireysellik anlayışı, bireyle toplum arasında bütünüleyici bir bağlantı oluşturur. Onun fayda kavramında çıkarıcı bireysellikten ziyade insana saygı vardır. Dolayısıyla da birey kendi çıkarının toplumsal çıkarla olan bağlantısını kavrarsa bireyle toplum arasındaki çatışmada çözüme doğru gidilebilecektir. Bireysel fayda ve ortak fayda sorunu bireylerin nihai idealleriyle diğer bireylerin nihai idealleri arasında bir uyum olması halinde çözülebilir. Mill'e göre nihai ideal bireysel özerkliktir. Bir bireyin özerkliği başka bir bireyin özerkliğiyle yalnızca uyumlu değil, aynı zamanda bu bireyin özerkliğine de yol açmakta veya onu gerektirmektedir. Bireylerdeki bu içsel özgürlüğü yüksek bir saik olarak kabul ettiğimizde ve bu özgürlüğün kullanımını da bireysel özerklik olarak kabul ettiğimizde gerçek kişisel refahın azamileştirilmesi ile başkalarının refahının azamileştirilmesi özdeşleşecektir. Her şey insan özgürlüğünün anlamlandırılmasına bağlıdır.⁴¹ Ona göre "kişiliğin gelişmesi oranında her birey hem kendisi hem de başkaları için değerli olma yeteneği yakalar. Bireysel varlıkta ortaya çıkan yüksek canlılık, bu bireylerden oluşan toplulukta da canlılığa neden olur".⁴²

Mill, insanın topluluk içinde yaşamak zorunda olduğunu kabul etmekle birlikte, bireyin toplum içinde kaybolmasına da razı olmamakta ve her türlü paternalizmin aşılmasına büyük önem atfetmektedir. Sürü anlayışını kabul

⁴⁰ Capaldi, **a.g.e.**, s. 301. Mill'e göre bireysel değerlerle toplumsal değerler arasında çelişki olduğunu düşünmek yanlıştır. Bu değerler çelişmekten ziyade birbirini tamamlarlar. Bireysel gelişme de toplumsal gelişme tarafından yalnızca dengeli kılınmak zorunda olmakla kalmamakta, aynı zamanda ona bağlı olmaktadır. Biri olmadan diğerine ulaşılması mümkün değildir (Donner, Wendy; "John Stuart Mill's Liberal Feminism", **Philosophical Studies**, Vol. 69, No. 2-3, 1993, ss. 155-166, s. 159).

⁴¹ Capaldi, **a.g.e.**, s. 66-78. Mill için bireysellik hem insan yaşamının kendisinin en yüksek biçimde anlatımı olarak hem de uygarlığın ilerlemesindeki yükseltici rolüyle değerli bulunmalıdır. Bu anlamda belki de Mill'in ilerleyen varlık olarak insanın kalıcı çıkarları üzerine temellenen en geniş anlamda fayda ölçütünü koruması güçleşecektir. Burada ibre özgürlükten yana gibi görünmektedir. Mill de Faydacılık eserinde bunu onaylar gibi görünmektedir (Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 461-2).

⁴² Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 117.

etmeyen Mill için insanların bireyselliklerini kaybetmemeleri çok önemlidir.⁴³ Bireysel özerkliği özgürlük düşüncesinin temeline koyan Mill için bireysel özerklik veya bağımsızlık insan doğasının evrensel gerçeğidir. Ona göre insan doğası makine değil, bir ağaçtır. Bireyler, eğitimin pozitif rolünün de katkısıyla, ancak özgür bir ortam içinde kendilerini gerçekleştirebilme imkânına sahip olacaklardır. Bu anlamda bireyi ilgilendiren alana müdahale edilmeme ilkesi bireysel özerkliğin temelini oluşturmaktadır.

Mill iki noktaya dikkat çekmektedir. İlk olarak insanların yaşam tarzlarını ve işlerini sürdürürken kendi düşüncelerinden ve bireysel özelliklerinden bir şeyler katmaması gerektiğini söylemenin anlamsız olduğunu düşünür. “İnsanın ayırıcı özelliklerinden birisi, belli bir yetişkinliğe ulaştığında, kendi yeteneğinden ve algılama gücünden yararlanarak bilgi ve tecrübeyi bizzat kendisinin elde etmesi ve yorumlamasıdır. Şartlarına en uygun ve kullanılabılır yöntemin hangisi olduğuna, yine kendi ihtiyaçlarını göz önüne alarak karar verecek olan insanın kendisidir.”⁴⁴ İkinci olarak da insanların kendilerinden önceki dönemde sanki hiçbir şey bilinmiyormuş, bir yaşam veya hareket tarzının diğerine tercih edilebileceğini gösteren hiçbir birikim yokmuş gibi yaşamlarını savunmanın da saçma olduğunu ifade eder.⁴⁵ Bu nedenle doğruluğu kanıtlanmış beşeri tecrübeden yararlanmayı mümkün kılacak bir eğitimin önemi ve gerekliliği üzerinde durur.

⁴³ Guntöre, a.g.e., s. 118-21.

⁴⁴ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 110.

⁴⁵ Liberal bireycilik, toplumda genel kabul gören düşüncelere, değerlere ve adetlere olan varsayımsal bağlılığı neden kabul eder? Bu soruya Mill’in cevabı üç yönlüdür. İlk olarak, hiçbir birey ortak akıl içinde oluşan ve toplumdaki temel ilkeleri ve gelenekleri ifade eden deneyimlerdeki çeşitliliğe tek başına ulaşamaz. Toplumun genel olarak kabul ettiği düşüncelerin yanlış olabilmesi gerçeğine rağmen, bu düşüncelerin arkasında mantıksal temeller vardır. İkincisi, insanoğlunun bütün deneyimleri gösteriyor ki alışkanlıklar ve imgelem usa uygun olmaları derecesinde inançları ve davranışları belirler. Eğer “usa uygun olma” birey eylemleri açısından elverişli bir öneme haizse, usallık normu olarak özerk muhakeme tarzımızdan vazgeçmeliyiz. Herhangi bir usallık normu düşünce ve eylemlerin varoluş içinde tasarlanmamış olduğunu kabul edecektir. Toplumun herhangi bir zamandaki inanç ve gelenekleri gelişme sürecindeki bir aşamayı temsil eder ve entelektüel, ahlaki ve politik gelenekleri belirler. Son olarak mevcut düşünce, değer ve geleneklere bağlılığın olmaması bireyleri yozlaştırıcı bir durumun ve büyük bir şüphenin içine atar. Sayısız alternatif ve seçenikle yüz yüze gelmekle, liberalizm, tercih adına eşitsizliğinden ve yetersizliğinden muzdarip bireyler üreterek

Uygarlık olarak ele aldığı On dokuzuncu yüzyıl Aydınlanma Projesi'nin ve Sanayileşmenin getirdiği sorunlar üzerinde kafa yoran Mill'e göre, uygarlık süreci insanların birey olarak kalmalarını zorlaştıran bir şartların tektipliliği ortamı doğurmaktadır. Mill, tektipliliği bir siyasi-kültürel süreç olarak görmektedir. Demokrasinin kurumsal işleyişi bağlamında kitle demokrasisinin eleştirisini yapan Mill, demokrasinin tek boyutlu öznellikler yarattığını söyler. Farklılıkların çoğunluğun kamuoyu gücü tarafından cezalandırıldığını vurgulayarak, bu durumun sosyal hayatı renksiz ve tekbiçimli bir duruma dönüştürdüğünü ifade eder. Eksantrikliğin kendinden bir değer olarak entelektüel bir meziyet olduğunu düşünen Mill, daha az ayrıcalıkların olduğu ve çoğunluğun bireyler üzerindeki tahakkümünün önüne geçildiği bir demokrasi arayışındadır.⁴⁶ Ona göre kanaatlerin tek kalıptan çıkmış gibi görüldüğü bu tektipleşme içinde “yalnızca adet önünde diz çökmeyi reddetme” bile özgürlük davasına kendi başına bir hizmettir.⁴⁷ Gelişmenin ve ilerlemenin kaynağını bireyde gören Mill için bu sorunların üstesinden gelebilecek tek şey bireysel özerkliktir. Ona göre “akıllıca ya da soylu olan her işte ilk adım bireylerden gelir ve onlardan gelmelidir. Genel olarak da, öncelikle bireylerin bir tanesinden gelir.”⁴⁸ İnsana ait olan işlerde en değerli olan şey orijinalliktir. Bu anlamda yeni gerçeklerin ortaya çıkması ve bir zamanlar gerçeklik olan şeylerin de artık gerçeklik olmaktan çıkmasını anlatan kişilere ihtiyaç vardır.⁴⁹

kendi kendini tahrip eder (Whedbee, Karen; “Authotiry and Liberal Judgmt: The Presumptions and Presumptuousness of Whately, Mill and Tocqueville”, **Quarterly Journal of Speech**, Vol. 84, Issue 2, May 1998, ss. 171-189, s. 179). Mill'in teorisine göre gelişme ve ilerleme keşiflerden ve yeniliklerden olabileceği gibi sosyal mirasla devralınan iyilerin korunmasından da meydana gelebilir. Onun sosyal felsefesi iki ögeyi veya iki farklı ucu içeriyor gibi görünmektedir. Birincisi aristokratik veya geleneksel olanıdır. Buna göre insanların yönetilmek için kendi bedenini ve aklını daha yüksek zekâ ve fazilete teslim etmeleri onlar adına iyi görülmelidir. Diğer liberal demokratik veya radikal faydacı olarak nitelendirilebilir. Bu öge hassas, dinamik ve yenilikçidir. Meşru otoriteye itaat etmeyi ahlâki bir görev olarak görmeye devam etmekle birlikte, güce veya tamamen servete ve kalımsal kazanımlara bağlı olan otoriteye itaat etmeyi reddeder (Harris, Abram L.; “John Stuart Mill's Theory of Progress”, **Ethics**, Vol. 66, No. 3, Apr. 1956, ss. 157-175, s. 172).

⁴⁶ Vega, Judith; “A Neorepublican Cultural Citizenship: Beyond Marxism and Liberalism”, **Citizenship Studies**, Vol. 14, No. 3, June 2010, ss. 259–274, s. 263.

⁴⁷ Ebenstein, a.g.e., s. 314.

⁴⁸ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 121.

⁴⁹ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 118.

Mill'e göre bireylerin kendi anlayışlarına göre davranmaları arzu edilen bir şeydir. Dolayısıyla da her bir bireyin özgürlüğünü en yüksek değer olarak kabul eder. Her bir kişinin, makul düzeyde sağduyu ve tecrübe sahibi olma şartıyla, kendi yaşayışını kendi bildiği gibi düzenlemesi gerekir. Bu yol en iyi düzenleme yolu olduğundan dolayı değil, sırf onun "kendi yolu" olduğu için iyidir.⁵⁰ Mill'in bireysellik anlayışında karakterin eylemlerin üzerinde yaptığı etki büyük önem taşımaktadır. İnsanların ortaya koyduğu eserler onların karakterlerini taşır. Bu anlamda bireylerin herhangi bir geleneği takip etmek suretiyle kendine tatmin edici bir hayat kurabileceği gerçeğini yadsımamakta ancak bireylerin ne yaptığından ziyade hangi tutumla yaptığı üzerinde durmaktadır. Çünkü eylemler ve bu eylemlerin sonuçları her şey demek değildir.⁵¹ "Arzuları ve doğal yönelimleri kendisinden kaynaklanan birinin bu duyguları, bizzat kendi kültürü ile geliştirilmiş ve gerektiğinde değiştirilmiş olması itibariyle kendi benliğinin bir ifadesidir ve ancak böyle birisine karakter sahibi denilebilir. Nasıl ki buharla işleyen bir makinenin belli bir huya sahip olduğundan bahsetmiyorsak; aynı şekilde, arzu ve yönelimleri kendine ait olmayan birinin de kendisine ait bir karakteri olamaz."⁵²

Mill'in Özgürlük Üstüne'de bireysellelikle ilgili iki temel argümanı vardır. Birincisi, uygarlıktaki büyük başarıların kendi bireyselliklerini geliştirmiş bireyler sayesinde elde edildiğidir. İkincisi, herkesin birey olmaya ihtiyacı vardır, çünkü kendi yaşamının sorumluluğunu üstlenmediği sürece hiçbir insan gerçek anlamda kendini gerçekleştiremez.⁵³ Mill'in bireysellelikle kastettiği, insanları pasif ve edilgen olmaktan ziyade aktif ve etkin hale getiren, onları cari sosyal davranış tarzlarının eleştircisi yapan, teamülleri akıl testine tabi tutmaksızın kabul etmeyi reddetmelerini sağlayan insani

⁵⁰ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 122.

⁵¹ Hürriyet Üstüne'nin en çarpıcı katkısı olan güçlü bireysellik vurgusu, faydacılığın ötesinde karakter ve kendini gerçekleştirme gibi ahlaki ideallere başvurmaktadır. Böyle bir bireycilik savunusu, Mill aksini iddia etse de, Benthamcı faydacılığın terk edilmesidir (Sandel, **a.g.e.**, 69).

⁵² Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 113.

⁵³ Capaldi, **a.g.e.**, s. 299-300.

özelliştir.⁵⁴ Ona göre yalnız başkalarını ilgilendiren şeylerde değil, sadece kendilerini ilgilendiren konularda bile bireyler kendilerine “neyi tercih ediyorum?”, “benim karakterime ve alışkanlıklarıma uyabilecek olan şey nedir?” sorularını sormaları gerekir. Oysa bireyler genellikle “benim konumuma uygun olan nedir?” diye sormaktadırlar. Mill açısından bu tür bireylerin zevklerinde bireysellik yerine sürü halinde hareket etme söz konusudur. Çünkü bu tür bireyler sadece herkes tarafından yapılan şeyler arasından birini seçerler. Bunların kendilerine ait düşünce ve duyguları yoktur ya da düşünce ve duyguları artık kendilerine ait değildir. Mill’e göre bu durum insan doğasının arzu edilecek bir özelliği değildir.⁵⁵

Mill için var olan bir sosyal düzenin mükemmelliği iddiası bireylerin kendi yaşayış planlarını seçmelerinin önündeki en önemli engeldir. Gelenek doğrultusunda davranan kişi aslında hiçbir tercihte bulunmamış ve kendi hayat planını başkalarının kendisi için yapmasına izin vermiş demektir. Böyle bir bireyin maymun gibi taklit etme yeteneğinden başka hiçbir yeteneğe ihtiyacı yoktur. Üstelik onların uygarlığın ilerleyişine katkıları da yoktur. Bunlar artık cüceleşmiş yaratıklarındır. Yargıda bulunabilme, zihinsel faaliyet ve hatta ahlâki yönelimler gibi insana özgü yetenekler bir tercih yaparken kullanılırlar. Oysa herhangi bir şeyi adet olduğu için yapan kimse gerçekte hiçbir tercihte bulunmuş sayılamaz. Bu durumda o kimse, en iyi olanı seçmekle ve onu istemekle hiçbir yönünü geliştiremez. Çünkü bir şeyi sırf başkaları istiyor diye yapmakla ya da başkaları inandığı için bir şeye inanmakla yetenekler kullanılmış olmaz. İkna edici olmadığı halde bir düşüncenin kabul edilmesi mantık gücünün gelişmesine değil gerilemesine yol açacaktır. Bireyi harekete geçiren sebepler onun kendi düşünce ve arzularından kaynaklanmıyorsa

⁵⁴ Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s. 239. Mill’in ektif bireylere olan bakışı onun bireysellik ve kendini gerçekleştirme düşüncesinden ayrı düşünülmemeyeceği gibi, aynı zamanda ahlâki ve siyasi felsefesini de şekillendirmektedir (Zakaras, Alex; “J. S. Mill and the Active Mind”, **Western Political Science Association 2004 Annual Meeting Conference Papers**, Portland, OR, ss. 1-38, s. 1).

⁵⁵ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 114-5.

onun duygu ve düşüncelerini aktif ve enerjik yapacağına tam tersine onun tembelleşmesine ve pasif kalmasına yol açar.⁵⁶

Kendi planını kendi seçen kimse bütün melekelerini kullandığı gibi, bu tür bireyler var olan düzen tarafından hoşnut olunmayan, karakter sahibi ve orijinalliklerini koruyabilen, dolayısıyla da uygarlığın ilerlemesinde asıl katkısı olan kişilerdir. Özgürlük için sağlanan faydacı temeli bireysel özerkliğin ve çeşitliliğin ilerlemeye sağlayabileceği katkıya dayandıran Mill, bireysellik ile ilerlemeyi özdeşleştirmektedir. Uygarlığın gelişmesi ancak bireysellik ile mümkün olacaktır. Dolayısıyla da bireyleri türdeşleştirilmiş bir toplumda ilerleme mümkün değildir. Hatta bireyleri birbirinin aynısı yapmaya çalışmak insanlığa karşı işlenecek en büyük suçtur. Mill için yanılma özgürlüğü bilimin zorunlu koşulu olduğu gibi özerklik de toplumsal erdemlerin zorunlu koşuludur.⁵⁷ Çünkü yanılabilen bir varlık olarak insanların “hakikat” diye sarıldıklarının çoğu aslında “yarım hakikatler”dir. Bu nedenle karşıt düşüncelerin özgür bir ortamda tartışılmasından elde edilmeyen bir “düşünce birliği” arzu edilir bir sonuç değildir. Dolayısıyla da insanların hakikati bütünüyle kavrama konusunda bugünkünden çok daha ileri bir yeteneğe sahip oluncaya kadar, düşünce farklılıklarının kötü bir şey olmadığı, hatta yararlı olduğu kabul edilmelidir. Üstelik bu genel çerçeve insanların düşünce özgürlüğüne uygulandığı kadar eylemlerine de uygulanabilecek prensiplerdir. “İnsanların mutlak olgunluğa erişemedikleri gerçeğinden hareketle, düşünce farklılıklarını nasıl olumlu karşılıyorsak, aynı şekilde farklı yaşama tarzlarının varlığını da normal karşılamak ve bir hak olarak kabul etmek gerekir. Başkalarına zarar vermemek şartıyla, farklı yaşam tarzlarına özgürlük verilmeli, kişinin benimsediği şekilde bir hayat tecrübesini edinmesine fırsat tanınmalıdır. Özetle birey öncelikle kendisini ilgilendiren konularda 'ben varım' diyebilmelidir. Kişi, kendi düşünce ve yeteneğinin gerektirdiği gibi değil

⁵⁶ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 111.

⁵⁷ Timuçin, *a.g.e.*, s. 636.

de, başkalarının arzusu istikametinde davranmaya zorlanırsa, hem bireysel hem de toplumsal ilerlemenin en temel dinamiği devre dışı bırakılmış olur.”⁵⁸

Bireyselliğin ve özerkliğin sağlandığı bir toplumda özgürlüğün başka bir unsuru olan çeşitlilik zorunlu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda bireysellik, çeşitliliğin kurucu unsurudur. Çeşitlilik, bireyselliğin içinde yeşerdiği ortam olduğu gibi bireysellik de çeşitliliği beslemektedir.⁵⁹ Mill’in ilkeleri özü itibarıyla onun insan bireyselliğine beslediği sevgi ile bu bireyselliğin mümkün olan en geniş çeşitlilik içinde gelişeceğine olan inancına dayanır.⁶⁰ Dolayısıyla da bu iki kavram karşılıklı olarak birbirlerine dayanmaktadır. Farklılığa yapılan bu vurguda bireylerin tektipleştirilmemesi için bireysel özerkliğin ve koşulların çeşitliliğinin gereği üzerinde durmakta ve her bireyin farklı deneyimlerin peşinden gitme hakkına sahip olduğunu hararetle savunmaktadır.

Mill, farklılığın ve çeşitliliğin arzulanan bir şey olduğundan hareketle, çoğulculuğa duyduğu güçlü inancı ortaya koymaktadır. Bireylerin yaşam tarzları arasında ne kadar farklılık ve çeşitlilik varsa, daha iyi yaşam tarzlarının bulunması yolunda o kadar çok ilerleme imkânı vardır.⁶¹ Toplumsal çeşitliliğe olan güçlü vurgusu ilerlemenin koşulu olarak gerekçelendirildiğinde faydacı tezinde bulunabilecek argümanlarından biri olarak görülmektedir. Ona göre insanların eksantrik olmaya çalışması arzu edilen bir durumdur. Karakter bolluğunun olduğu yer ve zamanlarda eksantriklik hep olagelmıştır. Üstelik bir toplumda eksantrikliğin miktarı o toplumun zekâ, düşünce gücü ve manevi cesareti ile doğru orantılıdır. Eğer

⁵⁸ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 108-9.

⁵⁹ Yürüşen, Melih; *Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü*, YKY, 1996, s. 124’ten aktaran Başdemir, *a.g.e.*, s. 131.

⁶⁰ Dostel, M. Osman; “Çevirenin Notu”, *Hürriyet Üstüne*, John Stuart Mill, çev. M. Osman Dostel, Ankara, Liberte Yayınları, Üçüncü Baskı, 2012, ss. 31-36, s. 32.

⁶¹ Mill’in burada kullandığı argüman, onun ifade hürriyeti ile ilgili olarak geliştirdiği argümanı akla getirmektedir (Watkins, *a.g.e.*, s. 192). *Hürriyet Üstüne*’de çeşitlilik için yapılan savunuyu, hürriyet için olan kadar güçlüdür (Ebenstein, *a.g.e.*, s. 314).

bireylere hayatlarını kendi arzu ettikleri yoldan diledikleri gibi yaşamalarına yani bireysel özerkliğe fırsat verilmezse orijinallik, zihinsel enerji ve ahlâki cesaret söz konusu olmayacak ve bireylerin tektipleştiği ortamda çeşitlilik ortadan kalkacaktır. Bireylerinin kolektif vasatlığın altında ezildiği böyle bir toplumda ilerleme mümkün olmayacaktır. Ona göre daha az kimsenin eksantrik olmaya cesaret edebilmesi asıl tehlikeyi oluşturmaktadır.⁶²

Mill, eksantrikliği “farklılık iyidir” gerekçesiyle onaylıyor gözüküyorsa da, böylesi bir eksantrikliği istemesinden ziyade, temelde her bireyin kendi hayatını kendi kabiliyetlerine göre sürdürdüğü bir toplum vurgusu vardır.⁶³ Her birey kendi deneyimlerini kendi usulünce kullanmak ve yorumlamak hakkına sahip olduğu gibi, alternatifler arasından birini seçme eylemi insanın ahlâki yeteneklerini ortaya çıkarır.⁶⁴ Mill için başkalarına zarar vermemek koşuluyla, her bireyin kendi bireyselliğini ortaya koyması toplumda çeşitliliğe ve canlılığa yol açacaktır. Farklılıkların ve çeşitliliklerin olmadığı bir toplumda ise hem bireysel hem de toplumsal ilerleme ve gelişme mümkün olmayacaktır. Mill, teorik olarak inkâr edilemeyeceğini iddia ettiği bir noktaya işaret etmektedir. Buna göre “dahi” olarak nitelendirdiği böylesi bir eksantrikliğe sahip bireylerin küçük bir azınlık olduğunu ve muhtemelen böyle kalmaya devam edeceklerini vurgulamaktadır. Fakat onlara sahip olmak için onları yetiştirecek toprağı korumak gerekmektedir. Çünkü deha ancak özgürlük havası içinde nefes alabilir. Deha sahiplerinin diğer bireylerden farkı onların bireyselliklerinde saklıdır. Bunlar kalıplara sokulma konusunda daha az esnek olmakla toplumun sıradanlaştırmasından kendilerini kurtarırlar.⁶⁵

⁶² Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 122.

⁶³ Watkins, *a.g.e.*, s. 192.

⁶⁴ Ebenstein, *a.g.e.*, 314.

⁶⁵ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 119.

Toplumsal ya da toplum adına otorite kullanan devletin ahlâki olmayan gerekçelerle bireylerin özerkliğini sınırlamasına karşı çıkan Mill⁶⁶, özgürlüğe yönelik yasal olmayan sınırlamaların (çevre baskısı, ayıplanma, kamuoyu) yasal sınırlamalar kadar aşılması güç olduklarının farkındadır. Demokrasinin içerdiği toplumsal tahakküm tehlikesine karşı basit siyasal kurumlar oluşturma yetersizliğini düşünerek toplumsal çeşitlilik ruhunu savunur.⁶⁷ Bireysellik ve çeşitlilik özgür bir toplumda yeşereceği gibi aynı zamanda özgürlüğün kökleşmesine de hizmet etmektedir. Türdeşleşme ve sıradanlaşma kaygısı taşıyan Mill için farklılık bireysel özgürlüğü destekler, tartışma ve müzakere anlayışını ile hoşgörüyü besler. Diğer yandan da iktidarın yoğunlaşmasını engelleyerek toplumda orantılı olarak yayılmasını sağlar.⁶⁸ Mill, kendi özgürlük ilkesini bireyselliğin gelişmesini önleyen özgürlük gaspına karşı güçlü bir engel olarak düşünmüştür.⁶⁹ Bu düşüncelerini desteklemek adına Doğu toplumlarıyla Avrupa uygarlığını karşılaştırmaktadır. Ona göre geleneğin istibdadı dünyanın birçok yerinde tam olarak yerleştiği için dünyanın büyük bir kısmının ve bu arada Doğu toplumlarının tarihi de yoktur. Orijinalliği uygarlıkla ilişkilendirerek, bir zamanlar ileri uygarlık oluşturan bu toplumlarda ilerlemenin durması hatta gerilemesini orijinalliğin ve dolayısıyla bireyselliğin yok olmasına bağlamaktadır. Avrupa'yı şimdiye kadar böyle bir akıbetten koruyan ve ilerlemesini mümkün kılan şey, onlardaki üstün mükemmellik değildir. Ona göre böyle bir mükemmellik varsa, sebep olarak değil sonuç olarak var olmuştur. Avrupa'yı farklı kılan ve ilerlemesini sağlayan özellik ise kültür, karakter ve koşulların çeşitliğidir.⁷⁰

⁶⁶ Çağla, **John Stuart Mill'in Siyaset Felsefesi**, s. 58.

⁶⁷ Boyd, **a.g.m.**, s. 166. Özgürlük ile otorite arasındaki mücadele insanlık tarihinin değişmeyen özelliği olarak gören Mill, bireysellik ile toplumsallığı genellikle karşıt kavramlarla ele almaktadır (White, Richard; "Liberalism and Multiculturalism: The Case of Mill", **The Journal of Value Inquiry**, Volume 37, Number 2, 2003, ss. 205-216, s. 219-20).

⁶⁸ Heywood, **Siyasi İdeolojiler**, s. 46.

⁶⁹ Gray, **John Stuart Mill: Liberalizmin Krizi**, s. 206.

⁷⁰ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 126-8.

2.1.2. Özgürlüklerin Sınırı ve Zarar İlkesi

Başkalarının, özellikle de devletin keyfi müdahalelerinden masun olma anlamında özgürlük, bireylerin başkalarının bir hakkını ihlal etmek suretiyle zarar vermedikçe istedikleri kararları alabilecekleri ve istedikleri gibi yaşayabilecekleri bir özel alanın olmasıdır. Bu özgürlük anlayışının sınırı, teorik olarak, Mill'den kaynaklanan “zarar ilkesi” tarafından çizilir.⁷¹ Buna göre bireysel özgürlüğü ilgilendiren toplumsal ve yasal müdahalelerin “hiç kimsenin özgürlüğü diğerlerinin çıkarlarına zarar (ya da zarar verme tehdidi) vermediği sürece kısıtlanamaz” şeklindeki ilkeye göre düzenlenmesini önermiştir.⁷² Zarardan kastedilen ise, başkalarının maddi menfaatlerini doğrudan/fiili olarak etkilemektir.⁷³ Bu ilke Hürriyet Üstüne eserinin temelini oluşturmaktadır. Mill’e göre “özgürlük adını hak eden tek özgürlük, başkalarını saadetlerinden mahrum etmeye veya onların saadet elde etme gayretlerine engel olmaya kalkışmadığımız müddetçe kendi iyiliğimizi kendi bildiğimiz yolda arama özgürlüğüdür.”⁷⁴

Mill'in “zarar” veya “kendini koruma” ilkesine göre insanların bireysel ya da toplu olarak aralarından herhangi birinin hareket serbestliğine müdahalelerine cevaz veren biricik gerekçe ancak “nefsi koruma” gerekçesi olabilir. Bu ilke hem maddi anlamda yasal müdahaleler hem de manevi anlamda kamuoyunun baskısı için geçerli bir ilkedir. Medeni bir topluluğun herhangi bir üyesi üzerinde, onun arzusuna rağmen, gücün haklı olarak kullanılabileceği tek yer başkalarına gelecek zararı önleme noktasının olduğu yerdir. Bir bireye yapılabilecek herhangi bir müdahalenin meşru olması için eyleminin başkasına mutlak anlamda zarar verecek nitelikte olması gerekir.

⁷¹ Yayla, *Siyasi Düşünceler Sözlüğü*, s. 181.

⁷² Gray, *John Stuart Mill: Liberalizmin Krizi*, s. 205.

⁷³ Rees, John C.; *J. S. Mill's On Liberty*, London, Clarendon Press, 1985, s. 174'ten aktaran Başdemir, *a.g.m.*, s. 124.

⁷⁴ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 54.

Mill, özgürlüklerin sınırlandırılmasına ilişkin düşüncelerini “zarar ilkesi” çerçevesinde temellendirmektedir. Onun düşüncelerinde klasik ifadesini bulan ilkeye göre uygar bir toplumun herhangi bir üyesine karşı iradesine rağmen meşru şekilde güç kullanılmasının tek amacı, diğer kişilerin zarar görmesini engellemektir. Başkalarına zarar vermediği müddetçe her birey kendi karakterine ve hayat planına göre kendi hayatına yön verebilmelidir. Her birey zevklerinde ve uğraşlarında serbest olmalı, kendi hayat planını kendi karakterine göre belirleyebilmelidir. Başkaları açısından yanlış olarak görülse de, kimseye zarar verilmemesi ve sonuçlarına katlanılması şartıyla, beğendiğimiz tarzda davranabilme ve engellenmeme özgürlüğüne sahip olmalıyız. Bu serbestlik aynı zamanda bireylerin kendi aralarında bir araya gelme özgürlüğü ile başkalarına zararı olmayan herhangi bir amaç için birleşme özgürlüğünü de gerektirmektedir. Ona göre hükümetin şekli ne olursa olsun, bu özgürlüklerin kayıtsız ve şartsız var olmadığı ve onlara bütünü itibarıyla saygı gösterilmediği hiçbir toplum tam olarak özgür değildir.⁷⁵

Özgürlüklerin kısıtlanmasını sırf kısıtlama olmasından dolayı kötü olarak görmekle beraber, kısıtlamanın haklı gösterilemez olduğu kanaatinde de değildir. Onun düşüncesi, özgürlüğün lehine bir karinenin var olduğuna ve gerekçe gösterme külfetinin daima özgürlüğü kısıtlayacak olanlara ait olduğuna dayanmaktadır.⁷⁶ Dolayısıyla da bireylerin özgürlüklerine getirilebilecek bir kısıtlama için eylemlerinin başkalarına zarar verdiği saptanmış olmalıdır. Başkalarının menfaatini ihlal eden eylemler için bireyin sorumluluğu esas kabul edilmelidir. Eylemleri başkalarının menfaatlerine zararlı olan bireyler, hem menfaatleri ihlâl edilen bireylere hem de topluma karşı sorumludur. Bu eylemlerinden dolayı birey, yasal cezalara çarptırılabilir ve itaate zorlanabilir. Çünkü böyle bir eylem artık özgürlüğün konusu olmaktan çıkmıştır.

⁷⁵ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 53-4.

⁷⁶ Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s. 238-9.

Mill, insanların yalnızca kendilerini ilgilendiren eylemlerle başkalarının menfaatlerini etkileyen eylemler olarak iki farklı eylem türü ortaya koymuştur. Bu ayırımı bağı olarak bireylerin topluma karşı sorumlu olduğu eylemlerin sadece diğerlerini etkileyen eylemler olduğunu savunmaktadır. Kendine yönelik eylemler açısından dokuz kriter ortaya koyar: (1) tek endişesi kendisi olmalıdır, (2) eylem sadece kendisini ilgilendirmelidir, (3) eylem kendi çıkarıyla ilgili olmalıdır, (4) eylem sadece kendisini etkilemelidir, (5) eylem bireyin genel çıkarlarıyla alâkalı olmalıdır. Bu ilkelerin sonucu olarak bireyin eylemi (6) başkalarına zarar vermemelidir, veya (7) başkalarını taciz etmemelidir, veya (8) başkaları için bir sıkıntı olmamalıdır ve (9) zararı engelleyebilmelidir.⁷⁷

Kendi bedeni ve ruhu üzerinde egemen olan bireyin özgürlüğü başka birine zarar vermediği sürece mutlaktır. Dolayısıyla da bireyin, kendisinden başka herhangi bir bireyin menfaatini ilgilendirmedeği ve diğer bireylere zarar vermedikleri sürece eylemlerinden dolayı topluma karşı sorumlu olmadığına ilişkin doğal bir hakka sahip olduğu⁷⁸ ve bu nedenle de özgürlüğünün sınırlanamayacağı kabul edilir. Yalnızca kendisini ilgilendiren eylemler bireyin özel-mahrem alanına girer. Bu alana bireyin sadece kendi karakterinin hakim olması elzemdir. Aksi halde hem bireyin mutluluğu hem de toplumsal mutluluk ve buna bağı olarak da ilerleme engellenmiş olacaktır.

Mill, bireysellikten, bireylerin düşünce ve eylemlerinde başkalarına zarar vermedikleri sürece toplum ve devlet baskısından korunmalarını anlar. Bu bireyselliğin iki yönü vardır: Düşünce ve tartışma (ifade) özgürlüğü açısından bireysellik ile eylem özgürlüğü açısından bireysellik.⁷⁹ İfade

⁷⁷ Elshtain, Jean Bethke; "Mill's Liberty and the Problem of Authority", **On Liberty**, John Stuart Mill, Ed. David Bromwich, George Kateb, New Haven and London, Yale University Press, 2003, ss. 208-223, s. 209-10.

⁷⁸ Yayla, **Siyasi Düşünceler Sözlüğü**, s. 252.

⁷⁹ Başdemir, **a.g.m.**, s. 127.

özgürlüğü açısından bireysellik mutlak bir özgürlük alanı içinde değerlendirilir. Eylem açısından bireyselliğin ise iki yönü bulunmaktadır. İlk olarak birey, kendisinden başka hiç kimsenin menfaatlerini ilgilendirmedeği sürece, kendi eylemlerinden dolayı başka bireylere veya topluma karşı sorumlu değildir. Dolayısıyla da bu eylemlerinden dolayı herhangi bir müdahaleye veya sınırlandırmaya uğramaması gerekliliği temel ilkedir. Bireysel özerkliğin bu yönü bireyin topluma karşı ileri sürdüğü mutlak dokunulmaz alanının çerçevesini oluşturmaktadır. İkinci olarak birey, başkalarının menfaatlerine zararlı olan eylemlerinden dolayı hem diğer bireylere hem de topluma karşı sorumludur. Dolayısıyla da bu eylemlerinden dolayı cezai sorumluluğu olduğu gibi topluma karşı da ahlâki bir sorumluluk altına girmektedir. Bireysel özerkliğin bu yönü birey eylemlerinin sınırlarını ortaya koymaktadır.

Başkasına yönelik eylemler ile kendine yönelik eylemler ayırımıyla Mill, hem bireyin eylem alanını sınırlandırmakta hem de bu alana yapılacak meşru müdahale sınırlarını belirlemektedir. Ona göre toplumsal birliğin temelleriyle ilgili nasıl bir kuram oluşturursak oluşturalım ve ne tür siyasi kurumların gölgesinde yaşarsak yaşayalım, hiçbir yönetimin veya otoriter müdahalenin içine girmemesi gereken ve onu başkalarından ayıran, insan özgürlüğüne veya onuruna en ufak saygısı olan hiç kimsenin sorgulamaya kalkışmadığı bir alan vardır ya da olmalıdır.⁸⁰ Bireyin iradesi üzerinde kullanılabilecek meşru sınırlamaların tek amacı diğer bireylerin zarar görmesini engellemek olabilir. İnsanların kendi düşüncelerine göre, bütün yarar ve zararı kendilerine ait olduğu müddetçe, başkalarının müdahalesine maruz kalmaksızın yaşama özgürlüğünü savunur. Ancak yarar ve zararın bireyin kendisiyle sınırlı kalması olmazsa olmaz şarttır.⁸¹ İnsanın daimi çıkarları, bireye ait olan tercihleri dış denetime tabi tutmaya ancak bireyin başka kimselerin çıkarını ilgilendiren eylemleri söz konusu olduğunda cevaz

⁸⁰ CW III, s. 938.

⁸¹ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 107.

verir.⁸² Kendisine yönelik eylemler konusunda her birey kendi bedeni ve ruhu üzerinde egemendir. Mill'in bireye kendine yönelik eylemlerinde dokunulmaz bir alan sağlayan özgürlük anlayışı esas itibarıyla bireysel özerkliği sağlamaya matuf bir araç olarak ele alınmaktadır.

Kendine yönelik eylemler ile başkalarına yönelik eylemler arasında yaptığı ayırımın zayıflığını Mill'in kendisi de görmektedir. Bu nedenle de bir eylemin nasıl olup da diğer bireyler üzerinde herhangi bir etkiye bulunamayacağını sorgulamaktadır. Ona göre bireylere doğru hayat tarzının ne olduğu konusunda dayatma yapılamaz. Ancak başkalarına zarar vermedikleri sürece hayatlarını kendi planlarına göre sürdürmekte özgür olmakla beraber, bireyleri toplum içinde yaşayan bağımsız bir ada olarak kabul edemeyeceğimize göre, eylemlerinin başkalarını bir şekilde etkilediğini kabul etmek gerekmektedir. Bir insanın davranışlarının toplumun diğer üyelerini etkilememesi mümkün müdür? Buna karşı Mill'in ayırımı genellikle başkalarının menfaatlerini olumsuz etkileyen davranışlar olarak kendini göstermektedir.⁸³ Ancak neyin gerçek anlamda başkalarının menfaatlerine zarar verdiğine ilişkin sorunlar konusunda Mill'in argümanlarında da belirli bir muğlaklık vardır.⁸⁴ Sorun hiç kimsenin sorgulamaya kalkışmadığı bireysel alanın sınırlarının nerede başladığı ve bu başkalarına yasak alanın insan yaşamının ne kadarını kapsayacağıdır.⁸⁵ Bu anlamda bireyin özgürlüğü ile toplumun yetkisinde olan saha arasındaki ayırimda, kişinin yalnızca kendisini ilgilendiren saha ve başkalarını ilgilendiren saha şeklindeki ayırımın zaman zaman işe yaramadığını Mill'in kendisi de itiraf etmektedir.⁸⁶

⁸² Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 51-2.

⁸³ Watkins, **a.g.e.**, s. 195; Barry, **Hukuki ve Siyasi Açidan İfade Hürriyeti**, s. 8.

⁸⁴ Barry, **Hukuki ve Siyasi Açidan İfade Hürriyeti**, s. 9.

⁸⁵ CW III, s. 938.

⁸⁶ Watkins, **a.g.e.**, s. 194. Mill'in sosyal ve siyasal felsefesi özellikle kendine yönelik eylemler ve başkalarına yönelik eylemler açısından bakıldığında aşırı bireyci olarak tanımlanabilir. Sosyal baskı ve zorlamalar bireyler üzerinde korkunç bir savunmasızlık ve kırılganlık ortaya çıkarır. Sosyal bir varlık olarak insan, atomistik bireylere göre daha savunmasızdır. Fakat toplumsallaşmayı bireyselliği tehdit eden bir unsur olarak ele almakla beraber sosyal konformizme cevabı basit bir normatif bireycilik değildir. İnsan sosyal bir varlıktır fakat daha çok bireyci davranmak zorundadır gibi basit

2.1.3. İktisadi Özgürlük Anlayışı

Mill'in özgürlüğe yönelik genel düşüncelerine yön veren bireysel özerklik ve çeşitlilik anlayışının iktisadi özgürlük düşüncelerinde de belirleyici rolü bulunmaktadır. Herkesin kendi seçtiği yoldan ilerleyerek hayatına yön vermesi ve bu anlamda her türlü kısıtlamaların sırf kısıtlama olması nedeniyle kötü ve arzu edilen bir durum olmadığı düşüncesi onun özgürlük anlayışı açısından vazgeçilmez unsurlardır. Bu nedenle de hükümete ve onun bireyselliğe yönelik müdahalelerine karşı kuşkucu tavrını her zaman sürdürmüştür. İlerlemeye yönelik en önemli adımların ilk olarak bireylerden geldiğini düşünen Mill, iktisadi anlamda da bireysel girişimler lehinde bir tutum sergilemiştir.

Mill'in iktisadi düşüncelerindeki temel unsur klasik iktisat kuramları ve özellikle Ricardo iktisadının şekillendirdiği ilk eğitimiydi. Piyasa rekabetinin verimsizlik ve sömürüye karşı temel güvence olduğuna inanan Mill⁸⁷ için rekabet ilerleme adına insanoğlunun ulaştığı en iyi yol olmayabilir, ancak hiç kimse gerekli olmayacağı bir zamanı önceden kestiremez. Zenginliğin ve ilerlemenin mümkün olan en uygun yolu rekabete dayalı piyasa ekonomisidir. Temel problemlerinden biri olan bireylerin kendilerini geliştirmeleri ve gerçekleştirmeleri de ancak serbest rekabetin varlığı sayesinde mümkün olacaktır. Serbest rekabete dayalı bir piyasa ekonomisinde kendini gerçekleştirmenin gerektirdiği temel unsurlar vardır. Bu anlamda özel mülkiyet, sözleşme özgürlüğü, sınırlandırılmış devlet, bireysel haklar, hukukun üstünlüğü ve hoşgörüye büyük önem vermektedir.

bir anlatım içinde de değildir. Gerçekte Hürriyet Üstüne eseri insan hayatının sosyal yönüne odaklanmaktadır. Mill'e göre insanlar sosyal bütünün bir parçası olmaya yoğun bir ihtiyaç hissederler. Örneğin, kendini gerçekleştirme düşüncesi çerçevesinde, modern bireyin sosyal ve kültürel karar alma sürecindeki yetersizliği konusunda uyarılara bulunur (Waldron, Jeremy; "Mill as a Critic of Culture and Society", **On Liberty**, John Stuart Mill, Ed. David Bromwich, George Kateb, New Haven and London, Yale University Press, 2003, ss. 224-245, s. 226-7).

⁸⁷ Gray, **John Stuart Mill: Liberalizmin Krizi**, s. 207.

Mill, yaşadığı dönemin sosyal, siyasal ve iktisadi gelişmeleriyle ilgilenmiş ve bu ilgi düşüncelerine ve yazılarına önemli ölçüde yansımıştır. Bu anlamda Aydınlanma düşüncesine ve sanayileşmenin yarattığı sorunlara yönelik eleştirilerin etkisi altında kalmıştır. Mill, sanayi devrimiyle gelen ticaret ve endüstriye dayalı sosyo-ekonomik yapının modern dünyaya egemen olduğunu kabul ediyordu. Ona göre serbest rekabete dayalı piyasa ekonomisinin hızla yükseldiği, değişim ve reform taleplerinin alt sınıflarca yüksek sesle dile getirildiği bir dönem yaşanıyordu. Esen bu rüzgarın nimetlerinden en verimli şekilde yararlanmanın da ancak serbest piyasa ekonomisiyle mümkün olduğu görüşündeydi.⁸⁸ Ona göre modern toplumda ve siyasette ticaret sınıfının hakimiyeti kaçınılmazdır ve bazı sınırlamalar dahilinde de kötü bir şey olarak görülmemelidir.⁸⁹ Üstelik uygarlığın yükselişinin getirdiği nimetlerden halk kitleleri ve orta sınıf aristokrasiye oranla daha fazla yararlanmıştır.⁹⁰ Buna bağlı olarak da iktisadi ve siyasi güç kitlelere doğru kaymaktadır.

Feodalizmin bireysellikte çelişen paternalizme dayalı hiyerarşik sınıfsal yapısının modern çağın demokratik gelişmeleri karşısında ayakta kalması mümkün değildir. Feodal yapının hiyerarşik sınıf ayrımı toplumsal ve siyasal olarak koruyuculuğa ve bağımlılığa dayalıydı.⁹¹ Mill'e göre feodal dönemin en bariz özelliklerinden biri yoksulların kaderinin üst sınıfların sorumluluğu altında bulunması, bir tarafın sevecen koruyuculuğuna karşı diğer tarafın saygıya dayalı minnettarlığıydı.⁹² İktisadi olmaktan ziyade ahlâki açıdan korumacılığa karşı olan Mill⁹³, çarpıtılmış bir yardımseverlik olarak gördüğü

⁸⁸ Capaldi, **a.g.e.**, s. 207.

⁸⁹ CW XVIII, s. 200.

⁹⁰ CW XVII, s. 124.

⁹¹ Capaldi, **a.g.e.**, s. 216. Adam Smith'e göre zenginliğin üretiminde temelde üç faktör olan doğal kaynaklar (toprak sahipleri), sermaye ve emeğe karşılık gelen üç gelir biçimi vardır: rant, sermaye ve emek. Bu üç gelir biçiminin sonucu olarak da üç toplumsal sınıf bulunur: toprak sahipleri, kapitalistler ve işçiler. Ricardo, Smith'in bu çözümlemesine toprak sahiplerinin eleştirilmesini eklemişti. Mill bu noktada Ricardo'nun görüşlerini takip etmekteydi (Capaldi, **a.g.e.**, s. 14-5).

⁹² CW III, s. 759.

⁹³ Sabine, **a.g.e.**, s. 127.

bu tür korumacılığın bireyselliğe zarar verdiğini düşünüyordu. Ona göre toplumsal eylemi bireysel erdemine yerine koymaya kalkmak kaçınılmaz olarak yarardan çok zarar verecektir.⁹⁴ Mevcut yapının devamından çıkarı olan toprak sahiplerine, aristokrat Tory'lere ve onların feodal zihniyetine karşı ticari büyümeden yana olan sanayi sınıfının yanında yer alacaktır.⁹⁵ Tarihsel perspektifi açısından sınıfların kritik önemini her zaman kabul ettiği görülen Mill, zamanla sınıf yapısı ile ideoloji arasındaki ilişkiler üzerinde giderek sofistike bir pozisyon geliştirmiştir. Toplumsal ve ekonomik açıdan kendi sınıfsal bilincinin ve çıkarlarının farkında olan güçlü bir orta sınıfın varlığını gerekli görmüş ve bu orta sınıfı toplumsal çoğunluğun her açıdan en önemli unsuru olarak kabul etmiştir. Mill, Fransa ve İngiltere örneğinde olduğu gibi, modern toplumu birbiriyle çatışan iki sınıfın varlığıyla ele almıştır: bir tarafta siyasal anlamda oldukça baskın durumda olan çok zengin bir azınlık, diğer tarafta da toplumun çoğunluğunu oluşturan orta sınıf ve işçi sınıfı. Ona göre on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllar boyunca sosyal ve ekonomik güç zengin azınlık sınıftan orta sınıfa kaymaktadır. Orta sınıfın sayısal ve zenginlik açısından muazzam bir gelişme kaydettiğini vurgulayan Mill, işçi sınıfını orta sınıfın bağımlı bir müttefiki olarak ele almaktadır. İşçi sınıfının siyasal gücü tek başına kazanacak kadar güçlü olmadığını ve orta sınıfın aynı zamanda işçi sınıfının çıkarlarını da temsil ettiğini ileri sürmektedir.⁹⁶

Özgürlük meselesinin daha geniş sosyal iktidar ve teşkilatlanma meselesiyle yakından bağlantılı olduğunu anlayan Mill,⁹⁷ kapitalist düzenin de aynı paternalist hiyerarşik yapıyı yaratma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu görerek⁹⁸ laissez-faire'in ekonomik felsefesine olan güvenini kaybetmeye

⁹⁴ Capaldi, **a.g.e.**, s. 209.

⁹⁵ Bu sınıf savaşında kendini geliştiren sanayi sınıfının lideri olarak gören Mill, hayatı boyunca bir Tory düşmanı olarak kalacaktır (Capaldi, **a.g.e.**, s. 15).

⁹⁶ Sullivan, Eileen P.; "A Note on the Importance of Class in the Political Theory of John Stuart Mill", **Political Theory**, Vol. 9, No. 2, May 1981, ss. 248-256, s. 248-9.

⁹⁷ Ebenstein, **a.g.e.**, s. 315.

⁹⁸ Capaldi, **a.g.e.**, s. 216. Mill kapitalizm sözcüğünü kullanmasa da Principles of Political Economy eserinde kullandığı "iradi sistem" ve "bireysel eylemci sistem" kavramları bu anlamı sağlamaktadır (Baum, **J. S. Mill'in İktisadi Özgürlük Anlayışı**, s. 105).

başlamıştır. Bireyselliğin önündeki engelleri kaldırmasındaki öneminin farkında olan Mill için rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisi feodalizmden çok daha üstündür. Ancak sanayileşmenin getirdiği endüstriyel ve ticari toplum ilerleme adına verimlilik kadar ahlâki bir arayış olarak kişisel bağımsızlığın da aracı olmalıdır. Dolayısıyla sanayileşme projesinin bireysel bağımsızlığın kurumlaşmasına olanak sağlayacak maddi koşulları üretmesi gerekir. Sınırlandırılmış devlet, bireysel haklar, hukukun üstünlüğü ve hoşgörü gibi düzenlemeler ancak bireysel bağımsızlığı ifade ettiği ve gözettiği sürece savunulabilir ve korunabilir. Bireysel bağımsızlık esas hedef olarak görülmediği takdirde, serbest piyasa ekonomisi kendi işleyişi için gereken ahlâki temelleri baltalayacaktır. Tory iyilikseverliğine dayalı feodalizme karşı olduğu gibi, Bentham ve klasik ekonomi politiğin psikolojik egoizmin evrensel gerçek olduğu varsayımına ve homo economicus benzeri soyutlamalara da karşı olan Mill, klasik ekonomideki ahlâki egoizmin işçinin sermaye sahibinin yanında yönetimde yer almadığı bir yapıda işçi sınıfına yönelik yeni bir psikolojik kölelik yaratmasından endişelenmekteydi. Mill için zenginlik tek başına bir amaç değil, insanın kendini gerçekleştirmesinin ve bireysel özgürlüğün bir aracıdır. Ahlâki boyutu olmayan bir yaşam olarak gördüğü burjuva kültürünü eleştiren Mill, burjuvazinin yozlaşmasından büyük kaygı duymaktaydı.⁹⁹ Onun amacı, doğuştan gelen eşitsizliklerle toplumsal ilerlemeyi, bireysel özgürlükle ekonomik rekabetin faydalarını, toplumsal ilerlemenin sonuçlarından herkesin hoşnut olacağı şekilde, herkese fırsat eşitliğinin sağlanması temelinde uzlaştırmaktır.¹⁰⁰

Sanayileşme ve Aydınlanma çağıyla beraber alt sınıflar önemli siyasal haklar elde ederek özgür vatandaş olmaya doğru yaklaşmakla beraber, iktisadi özgürlükleri aynı oranda gelişmemiştir. Buna bağlı olarak Mill, kapitalist sistemin bireylerin iktisadi özgürlüklerine imkân vermediğini iddia

⁹⁹ Capaldi, **a.g.e.**, s. 202-16.

¹⁰⁰ Tannenbaum, Schultz, **a.g.e.**, s. 371.

eder.¹⁰¹ Ticaret ve sanayi ruhu uygarlığın en önemli aracı olmakla beraber, düşünsel ve ahlâksal sonuçları sorunludur. Bu nedenle de mevcut yapının bireyselliğe ve iktisadi özgürlüklere yönelik kısıtlamalarının ortadan kaldırılmasına yönelik reformlara ihtiyaç duyulduğunu düşünür. Özellikle doğuştan gelen adaletsizlikleri en azından hafifletmek amacıyla, faydacılar ve klasik ekonomi politikle paralel şekilde, eğitime güçlü bir inanç taşıyordu. Bu anlamda evrensel bir zorunlu eğitimin önemine vurgu yapmaktaydı. Bunun yanında Thomas Malthus'un sanayileşmede sorunların aşırı nüfustan kaynaklandığı şeklindeki görüşünden de etkilenmiş ve doğum kontrolünü önermişti.¹⁰² Evrensel eğitime ve nüfusun sınırlandırılmasına o derece önem vermektedir ki, bu koşullar olmadan hiçbir sistemin kitleleri sefaletten kurtaramayacağını iddia ediyordu. Hatta bu koşullar yerine getirildiğinde mevcut sistemde dahi yoksulluğun olmayacağını ileri sürmektaydı.¹⁰³ Böyle olmakla beraber bu tür reformların faydalı fakat yetersiz olduğu kanaatindeydi.

Klasik ekonomi politik üretim konusuna odaklanmıştı. Ricardo'ya göre iktisadın temel konusu zenginliklerin dağılımını belirleyen yasalardır.¹⁰⁴ Ricardo'nun düşüncelerine paralel olarak Mill de üretim ve bölüşüm arasında stratejik bir ayrıma gitmiştir. Ona göre toplumsal kurumların tarihsel niteliğini ihmal eden klasik iktisatçılar üretim koşullarıyla iktisadi ve toplumsal kurumların tarihsel gelişiminin sonucu olan dağıtım koşullarını karıştırmaktadırlar. Halbuki dağıtım koşulları bir kamu politikası sorunu olup yasamanın denetim alanına girdiği gibi¹⁰⁵ servetin üretim ve bölüşümünü

¹⁰¹ CW III, s. 793.

¹⁰² Timuçin, **a.g.e.**, s. 635. Mill, sosyal davranışların değişebileceği inancından hareketle, işçi sınıfının Malthus'un öngördüğü tehlikeleri anlayabilmeleri için eğitilebileceğini ve böylece kendi sayılarını gönüllü olarak düzenleyebileceğini düşünüyordu (Heilbroner, Robert L.; **İktisat Düşünürleri**, çev. Ali Tartanoğlu, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, İkinci Baskı, 2008, s. 117).

¹⁰³ CW II, s. 207-8. Mill'in duruşu Malthus'cu olmakla kalmayıp, ahlâki önceliği bağımsızlığa vermektedir (Capaldi, **a.g.e.**, s. 293).

¹⁰⁴ Timuçin, **a.g.e.**, s. 629.

¹⁰⁵ Sabine, **a.g.e.**, s. 126. Bu konuda bazı noktalarda klasik iktisatçılardan farklılaşan ve sosyalist düşüncelerin etkisinde kalan Mill, servetin ve gelirin dağılımında etkili olan faktörlerin insanlar tarafından yaratıldığını ve değiştirilebileceğini düşünür (Turanlı, Rona; **İktisadi Düşünce Tarihi**,

düzenleyen bir kamusal siyaset er geç belirlenecekti. Ancak bunun zorlamaya dayalı bir oligarşi olmasından kaygılanmaktaydı.¹⁰⁶ Ricardo'nun etkisiyle şekillenen Principles of Political Economy (Politik İktisadın İlkeleri) eserinde Mill, üretim yasalarının objektif olarak belirlenmesine karşın bölüşüm yasalarının değişken ve tamamen insanlara, toplum yasalarına ve adetlerine bağlı olduğunu savunmaktaydı.¹⁰⁷ Büyüme üzerine değil de gelirdeki adaletsiz yapı üzerinde durarak servet ve gelirin yeniden bölüşümünden yana bir tavır almaya başlamıştı.¹⁰⁸

Mill'in mevcut toplumsal yapının adaletsizliklerine yönelik düşüncelerinin şekillenmesinde Owencılarla Saint-Simoncuların etkisi büyüktür. Mill, "özel mülkiyeti ve mirası vazgeçilmez, üretim ve mübadele serbestisini toplumsal gelişmenin son sözü kabul eden eski ekonomi politiğin çok sınırlı bir öğreti olduğunu kısmen onlar sayesinde anladım" diyecektir.¹⁰⁹ Sosyalist düşüncelerden önemli ölçüde etkilenen ve sosyalist doktrinler içerisinde pek çok doğru noktanın varlığını kabul eden Mill, bazı noktalarda aynı düşünceleri paylaştıklarını söylemekteydi. Mill için sosyalizm, toplumun tüm üyelerinin üretim araç ve gereçleri üzerindeki ortak mülkiyetidir.¹¹⁰ Sosyalistlerin ortaya koyduğu sistemin doğru veya işleyebilir olmadığını

İstanbul, Bilim Teknik Yayınevi, Üçüncü Baskı, 2000, s. 93). Mill, yaşanan sosyo-ekonomik gelişmeler çerçevesinde, sosyalizm ve sosyal bilim anlayışından da etkilenecek, klasik iktisadi eleştirilerden kurtarma ve onu yeni bir anlatıma kavuşturma ihtiyacının yarattığı bir iktisatçı olarak ele alınır (Savaş, Vural Fuat; **İktisadın Tarihi**, Ankara, Siyasal Kitabevi, Beşinci Baskı, 2007, s. 441).

¹⁰⁶ Capaldi, **a.g.e.**, s. 214-5.

¹⁰⁷ CW II, 155. 1848 yılında yayımlanan Principles of Political Economy eseri, 1890'da Alfred Marshall'ın ders kitabı onun yerine geçene kadar, otuz ki baskı yaparak yarım yüzyıl Batı dünyasını egemenliği altına almıştı (Skousen, **a.g.e.**, s. 126).

¹⁰⁸ Skousen, **a.g.e.**, s. 136. Mill, serbest piyasa ekonomisi anlayışına dair modern teoremin öncüsü ve bir anlamda Ricardo ile Marshall arasında bir uzlaşmayı temsil eder (Balassa, Bela A.; "John Stuart Mill and the Law of Markets", **The Quarterly Journal of Economics**, Vol. 73, No. 2, May 1959, ss. 263-274, s. 263-4). Liberal düşüncedeki klasik liberalizm ve refah veya yeniden dağıtımcı liberalizm tartışmasını kabaca Mill'e dayandırabiliriz (Levy, Jacob T.; "Liberalism's Divide, After Socialism and Before", **Social Philosophy and Policy**, Volume 20, Issue 01, Jan. 2003, ss. 278-297, s. 278).

¹⁰⁹ CW I, s. 173. Mill'e göre Saint-Simoncu (ve Fourierci) düşünceler hemen tüm sosyalist eğilimlerin tohumlarını ekmişti (CW II, s. 203). Mill, Saint Simoncu (ve Fourierci) öğretinin dağıtımda mutlak eşitliği talep etmeyen, bireysel kapasitelerin farklılığını tanıyan ve bu anlamda komünist olarak nitelendirilemeyecek olan bir sosyalizm olduğunu söyler (CW II, s. 210-1).

¹¹⁰ CW V, s. 738.

düşünmekle beraber, mevcut düzenin adaletsizliklerine yönelik eleştirilerine kulak verilmesi gerektiğini vurguluyordu. Sosyalistlerin toplumsal ideallerini dile getirmesini mevcut toplum yapısının ideal standartlara ulaştırma çabalarını teşvik etmek açısından yararlı olduğunu düşünüyordu.¹¹¹ Mill'e göre karşılıklı olarak birbirini desteklediğini düşündüğü bireysel özgürlük ile adil bölüşüm amaçlarını birleştirecek bir sosyal reforma ihtiyaç vardır.¹¹² Düşüncelerinin temeline bireysel özgürlüğü koyan Mill, bireye hükmeden ve onu bir "sosyal makine" haline getiren sosyalizmden yana da olmamıştır. Ona göre önemli olan nokta en geniş anlamda özgürlüğü ve bireyselliği sağlamaktır. Halbuki sosyalist sistemler eşitlik adına özgürlükten feragat etmektedir.

Mill, özel mülkiyet karşıtı olan düşünceleri adalet ve ortak çıkar gibi ilkeler temelinde bireyler arasındaki eşitsizliği kabul eden sosyalizm ile dağıtımda mutlak anlamda eşitlik talep eden komünizm olarak iki kategoriye ayırır. Bireyselliği sağlayacak, kamuoyunu zorba bir boyunduruk olmaktan çıkaracak bir sistemden yana tavır koyan Mill için mevcut kapitalist sistem komünist sisteme göre bu koşulları sağlamaya daha elverişlidir.¹¹³ Mevcut sistemin özgürlüğe yönelik kısıtlamalarına rağmen komünizmin zihinsel özgürlük ve bireysellik üzerindeki tehdidine vurgu yapar. Komünizmin en büyük tehlikesi yerleşmiş kural, adet ve geleneklerin boyunduruğunu hafifletmekten ziyade arttıracak olmasıdır.¹¹⁴ Mill'e göre zenginler ve fakirler

¹¹¹ CW I, s. 174-5. Bir faydacı ve pragmatist olarak Mill, kendini belli nitelendirmeler olmaksızın herhangi bir iktisadi doktrine bağlamak isteğinde değildir (Ebenstein, **a.g.e.**, s. 315). Tekbiçimli bir toplumu ağır bir felaket olarak gören Mill, bireycilik ile sosyalizm arasında uzlaşma yolu bulmaya çalışır. Mill'in sosyalizmi, kişisel refahın yeniden dağılımına güçlü bir şekilde bağlı bir piyasa sosyalizmidir (Gray, **John Stuart Mill: Liberalizmin Krizi**, s. 208). Sosyalizmi endüstri ve sanayi döneminin ürettiği kötülöklere karşı tek sığınak olarak görmeyen Mill, ütopyacı sosyalizmin kısıynda dolaşıp durmuş ancak sonuçta liberal radikalizm ve faydacılık öğretilerine geri çekilmiştir (Levin, Michael; "John Stuart Mill: A Liberal Looks at Utopian Socialism in the Years of Revolution 1848-1849", **Utopin Studies**, Vol. 14, Issue 2, 2003, ss. 68-82, s. 78).

¹¹² CW II, s. xciii; CW I, s. 149.

¹¹³ CW II, s. 203-9. Mill için komünizmi tanımlayan temel ilkeler ortak mülkiyet ile çalışma ve dağıtımdaki eşitliktir. Komünist sistemde herkesin kapasitesine göre çalışmakla beraber dağıtımda mutlak anlamda eşit kabul edilmesinin bireysel çaba ve yeteneklerin göz ardı edilmesi anlamına geldiğini düşünür (CW III, s. 978-9).

¹¹⁴ CW XXV, s. 1179.

arasındaki ürünlerin dağıtımının yetenek veya emekle çok az bağı olması nedeniyle kapitalizm açık bir haksızlıktır.¹¹⁵ Fakat kapitalizmin adaletsizliklerine rağmen bunların genellikle artmaktan ziyade azalmakta olduğunu belirten Mill, mevcut sistemin kötülüklerine karşı tek sığınağın sosyalizm olduğuna dair sosyalist düşüncüyü benimsemez.¹¹⁶ Mill, gelir ve refahtaki adaletin sağlanması adına iktisadi özgürlüğün önemini kabul etmekle beraber, bireylerin eylemlerini değiştirmeye zorlayan toplumsal kurum ve kurallar ile eşitlik adına özgürlükten vazgeçilmesi gerçeğiyle karşılaşılan durumların insan doğasının en yüksek ve en temel özelliklerinden mahrum edilmesi anlamına geleceğini söyler. Eşitlikçi bir düzen sağlamak adına kullanılan bazı araçların özgürlüğü önemli ölçüde kısıtladığını söyleyerek özgürlüğü önceleyen bir tavır sergiler.

Bireysel faydanın toplumsal faydayla olan bağına güçlü bir vurgu yapmakla ve bu anlamda ortak fayda kavramına öncelik vermekle beraber,

¹¹⁵ CW V, s. 444.

¹¹⁶ CW III, s. 208. Sosyalizme yönelik eğilimi genelde ezilenlere yönelik romantik zayıflığına, döneminde mevcut olan endüstriyel çalışma koşulları için duyduğu ahlâki tiksintiye ve Harriet Taylor'ın onun sosyal vicdanı üzerinde dayatmaya varan etkisine bağlanmaktadır. Buna rağmen liberal kapitalist gelenekten bir kopuş olduğu söylenemez. Onun sosyalizmi, liberal-kapitalist teorisyen duruşuna yönelik nadiren bir tehdit olarak ele alınmaktadır. Merkezi olmayan bir ekonomik yapı, değişimin evrimsel araçları, bireysel farklılıkların güvence altına alınması, piyasanın rolü ve Marksist olmayan kavramlar ortaya koyması dikkate alındığında onu gerçek bir sosyalist olarak ele almak mümkün değildir. Onun sosyalizmi, Marksist teorinin aksine, sömürü teorisinden kaynaklanmamaktadır. Ücretli emek ilişkisini doğal bir haksızlık olarak görmediği gibi, üretim ve ücretli emek vasıtasıyla özel mülkiyeti ortadan kaldırmayı da düşünmemektedir. Onun sınıf çatışması analizi de nedenlerine değil etkileri ve sonuçlarına dayanmaktadır. Üstelik sınıf çatışmasının zararlı etkilerinin hafifletilebilmesinin de ancak liberal kapitalizme güven duyulması ile mümkün olabileceğini düşünür. Bireysel mülkiyete ve rekabete dayalı bir sistem tartışmasız bir şekilde toplumsal zenginliğin ve eşit dağılımın sağlanmasında en üstün sistemdir. Mill'in sosyalist vizyonu ve değişim teorileri iki noktayı ihtiva eder: devletin bazı noktalardaki öncülüğü ve rehberliği ile ekonominin yeniden organizasyonu ve genel oya dayanan parlamenter siyaset. Kötülüklerin kaynağı olarak gördüğü aristokrasiye karşı orta sınıf ve işçi sınıfının ortak siyasi amaçları paylaşarak, daha fazla demokrasi ile aristokrasinin siyasal hakimiyetinin kırılmasını amaçlar (Sarvasy, Wendy; "A Reconsideration of the Development and Structure of John Stuart Mill's Socialism", **The Western Political Quarterly**, Vol. 38, No. 2, Jun. 1985, ss. 312-333, s. 312-6). Mill, Marx'ın teorisindeki proletarya diktatörlüğünü açıkça eleştirmiştir. Bunun yanında devlet müdahalelerine çok fazla güven duymakla ve çalışanların sosyalist sistemdeki yeri konusunda açık bir plana sahip olmamakla ilgili eleştirileri siyasal teorilerde olağan hale gelmiştir. Marx da Mill'i klasik politik iktisatı yükselen çalışan sınıfın talepleriyle bağdaştırmaya çalışan düşünürlerin en iyi örneği olarak önemsemektedir (Feuer, Lewis S.; "John Stuart Mill and Marxian Socialism", **Journal of the History of Ideas**, Vol. 10, No. 2, Apr. 1949, ss. 297-303, s. 298-9).

bireyin üstünde ve ötesinde konumlanacak kolektif fayda kavramına karşı çıkmaktadır. İktisadi anlamda da ancak işbirliği temelinde tanımlanabilecek ortak ekonomik çıkarlardan bahsedilebileceğini düşünür. Önemli olan nokta toplumsal emek ve sermayenin toplumun ortak faydaları doğrultusunda nasıl kullanılabileceğidir. Nihai gelişme idealinin demokrasinin çok ötesine geçtiğini belirten Mill, sosyalist sistemlerin öngördüğü toplumun birey üzerindeki zorbalığına karşı çıkmaktadır. Ancak insanların sadece kendileri adına çıkar elde etmek için çabalamayıp, elde ettiklerini ait olduğu toplumla da paylaştıkları bir zamanın özlemini çektiğini ifade eder. Bu anlamda katılımcıları ortak fayda adına çaba göstermeye teşvik eden kooperatifler gibi sosyalist uygulamaları desteklemektedir.¹¹⁷ Böyle olmakla beraber ekonomide merkezi planlamaya veya mülkiyetin millileştirilmesine kesinlikle karşıdır. Rekabete dayalı piyasa ekonomisindeki adaletsizliklerin yasal reformlar yoluyla giderilmesinden yana olan Mill, bireyselliği yadsıyan mekanik, ütopyacı veya devrimci bir değişimden yana değildir.

2.1.3.1. Mülkiyet Anlayışı

Mill'e göre özel mülkiyet herkesin kendi emeğinin ürünlerine sahip olmasıdır. İlk dönemlerde mülkiyete yönelik düşünceleri esasında oldukça

¹¹⁷ CW I, s. 239-41. Mill'in anlayışına göre bireylerin oluşturduğu birlikler, örneğin modern anonim şirketler, sosyalist karakterlidir. Burada kafa karışıklığının nedeni Mill değil, tarihsel çerçevedir. Mill'in yaşadığı dünyada mülkiyet büyük ölçüde bireylere ve ailelere aitti. Örneğin bugün Silikon Vadisi'nde kurulmuş küçük bir yazılım şirketinde çalışanların hisse sahibi olması ya da şirkete ortak olması Mill'e göre sosyalizm idi. Bu nedenle de Mill kendisini ideal bir sosyalist olarak görüyordu (Capaldi, **a.g.e.**, s. 220). Her şeye rağmen Mill, hangi sistemin en yüksek miktardaki özgürlüğü ve bireyselliği sağlayacağı konusunda nihai bir karara varmaz. Bunun nedeni, büyük ölçüde, tercih ettiği sistemin var olan kapitalizm ve sosyalizm modellerinden farklı oluşundan kaynaklanmaktadır (Baum, **J. S. Mill'in İktisadi Özgürlük Anlayışı**, s. 154-5). Sosyalizme olan ilgisi dikkate alındığında kendi sosyalizmini "ideal" veya "nitelikli" sosyalizm olarak tanımlamaktadır. Literatürde ise bir yandan ütopyacı sosyalizm olarak tanımlanırken diğer yandan da piyasa ekonomisi içindeki kooperatif türündeki örgütlenmelerin ortak mülkiyetini sosyalizm olarak nitelemenin hatalı olduğu da ifade edilmektedir (Çağla, **Ada'nın Harika Çocuğu**, s. 36).

nettir. “Bir adama çıplak bir kaya parçasının mülkiyetini verin, orayı bağa çevirir; ona bir bağ dokuz yıllığına kiralayın, orayı çöle çevirir.”¹¹⁸ Toplumsal eşitlik adına özel mülkiyete yönelik her türlü müdahalelere özgürlüğe yönelik bir saldırı olarak bakmaktaydı. Mülkiyet hakkının bireylerin vazgeçilmez haklarından olduğu, devletin veya toplumun bu hakka saygılı olmakla ve müdahale etmemekle yükümlü olduğu temel ilkedir. Eşitlik ve özgürlük adına yürütülecek herhangi bir siyasetin amacı mülkiyeti ortadan kaldırmak değil, aksine her bireyin kendi mülkiyetine sahip olmasını mümkün kılmak olmalıdır. Hatta mülkiyeti korumaya yönelik toplumsal düzenlemelerin var olmasını uygarlığın bir şartı saymaktadır.¹¹⁹ “İnsanlığın geldiği noktada hedef, bireysel mülkiyet sistemini ortadan kaldırmak değil onu geliştirmek ve toplumun her üyesinin bundan tam olarak yararlanmasını sağlamak olmalıdır.”¹²⁰

Sosyalist düşüncelerden etkilendiği 1840’lı yıllardan sonra mevcut sistemin getirdiği adaletsizliklerin adil olmayan mülkiyet yapısından ve onun yarattığı fırsat eşitsizliklerinden kaynaklandığı sonucuna varmıştır. Fakat bireysel mülkiyet rejiminin var olan haliyle değerlendirilmesini doğru bulmamaktadır. Çünkü özel mülkiyet ilkesinin şimdiye kadar hiçbir ülkede doğru şekilde uygulanmadığını düşünmektedir. Ona göre mevcut mülkiyet yasaları ile bireyler arasında eşitsizlik yaratılmış ve insanların yarıya eşit koşullarda başlaması bilerek engellenmiştir. Mill, toplumda zenginliklerin yasalara ve geleneklere bağlı olarak dağıtıldığını, bu yasa veya geleneklerin de kader veya şans meselesi değil, toplum tarafından oluşturulan kurallar olduklarını söyler. Söz konusu yasa ve gelenekleri oluşturanlar da esasen toplumdaki iktidarı elinde tutanlar olduğu gibi aynı zamanda onların düşünce

¹¹⁸ CW I, s. 274.

¹¹⁹ CW XVIII, s. 120.

¹²⁰ CW II, s. 214. Toplumsal devrim düşüncelerine karşı olan Mill, siyasal iktisatçıların esas olarak özel mülkiyet ve rekabet hususunda toplumda var olan ve gelişen koşullarla ilgilenmeleri gerektiğini düşünmektedir. Onun düşüncesinde özel mülkiyetin kaldırılması değil, bütün toplumun nimetlerinden yararlanması için gerekli koşulların sağlanması vardır. Ona göre insanlar geçim konusunda kendilerini güvende hissedilerse özgürlüğü talep edeceklerdir (Bladen, Vincent W.; “John Stuart Mill's Principles: A Centenary Estimate”, *The American Economic Review*, Vol. 39, No. 3, May 1949, ss. 2-12, s. 5-6).

ve duygularını yansıtırlar. Önemli olan fırsat eşitsizliğini bireysel mülkiyet ilkesine zarar vermeyecek şekilde azaltmaktır. Şayet bu yönde çaba harcarsaydı, sosyalist düşüncede var olan toplumsal kötülüklerin bireysel mülkiyetin omuzlarına yüklenmesi anlayışının bir mantığı kalmayacaktı. Mülkiyeti savunup ona ışık tutacak her görüşün öncelikle mülkiyet kurumunun eşitlik ilkesine aykırı bir şekilde işlemesine neden olan noktaları düzeltilmiş olması gerekir. Mevcut mülkiyet yasaları özel mülkiyetin meşrulaştırıldığı zemine uygun olmadığı gibi eşitsizlikleri güçlendirerek herkesin yarıya eşit ve adil koşullarda başlamasını engellemektedir.¹²¹

Bireylerin kendi yetenek ve çabalarından kaynaklanan mülkiyet eşitsizlikleri özel mülkiyet ilkesinden ayrı düşünülemez. Eğer özel mülkiyet ilkesini kabul edeceksek bu eşitsizliklere katlanmak zorundayız. Fakat mülkiyet hakkı bireysel özgürlüğün vazgeçilmez unsuru olmanın yanında, aynı zamanda bireyselliğe ve özgürlüğe yönelik büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Bu noktada Mill, dikkatini bireyin kendi emeğinin ürünü olmayan mülkiyet hakları üzerine yoğunlaştırmaktadır. Toplumu oluşturan bireylerin büyük çoğunluğunun bağımlılığı kanunlara değil fakirliğine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Onlar halâ bir yerlere, bir mesleğe veya işverenin iradesine zincirlenmiş haldedirler. Doğumdaki şansızlıklarına bağlı olarak hem hazdan hem de zihinsel ve ahlâki avantajlardan mahrumdurlar.¹²² Gelir bölüşümündeki veya piyasa rekabeti içinde denge ücretlerdeki adaletsizlikler de emekten ziyade eşit rekabetin altını oyan mülkiyet dağılımındaki adaletsizliğe bağlıdır.¹²³ Kapitalist sistem çalışma koşullarını kabul etmeye zorlamak suretiyle çalışanları işverenlere bağımlı hale getirmektedir. Buna bağlı olarak oluşan ücret-emek ilişkisinin çalışanların özgürlüğüne zarar

¹²¹ CW I, s. 207-8. İşçi sınıfı savunusuyla zirve noktasına ulaşan özel mülkiyet eleştirileri, Mill'in temel düşüncelerindeki elastikiyeti göstermesi açısından dikkate değer bulunmaktadır. Mill, mutlak anlamda özel mülkiyet taraftarı olmasına rağmen, bu durum onu demokratik kurumların eleştirisinden geri bırakmamıştır (Medearis, John; "Labor, Democracy, Utility, and Mill's Critique of Private Property", *American Journal of Political Science*, Vol. 49, No. 1, Jan. 2005, ss. 135-149, s. 147).

¹²² CW V, s. 710.

¹²³ Hollander, Samuel, *The Economics of John Stuart Mill*, Oxford: Blackwell, İkinci Cilt, s.782'den aktaran Baum, *J. S. Mill'in İktisadi Özgürlük Anlayışı*, s. 137.

verdiğini düşünür. Mill için bu durum “özgürlük değil, kişinin özgürlüğüne yabancılaşmasına izin verilmesidir.”¹²⁴

Mill, mülkiyetle ilgili bütün hakların doğuştan gelen haklar olarak görülmesini kabul etmez. Ona göre mülkiyet fikri, insan aklının diğer eserleri gibi tarihsel olarak değişkendir. Bu nedenle de kamu yararına hizmet etmek adına farklı toplumlarda ve farklı şekillerde siyasi anlamda değişebilir.¹²⁵ Özel mülkiyetin kaldırılması gibi bir düşünceye asla sahip olmamakla beraber, mülkiyetteki adaletsizliklerin sosyal anlayışla yapılacak reformlarla yumuşatılabileceği fikrindedir. Bu anlamda miras hukukunda ve vergi politikalarında yapılacak yasal reformların yanında devletin eğitim ve barınma hakkı gibi pozitif özgürlüklere yönelik uygulamalarına da önemli işlevler yüklemektedir. Mill’e göre gelir dağılımına yönelik tedbirler (teşvik gibi) veya genel eğitimin sağlanması rekabetçi bir yapıda doğal olarak başarısız kalmaktadır.¹²⁶ Bu nedenle özel mülkiyete olan inancını korumakla beraber, Mill’in tasarladığı şey rekabetçi ekonomik yapının ürettiği sıkıntıları gidermek adına mülkiyetin bölüşümünde adaletin sağlanmasıdır.

Mill için tüketim maddeleri üzerindeki mülkiyet ile üretim araçları üzerindeki mülkiyet farklılaşmaktadır. Ona göre tüketim maddeleri üzerindeki özel mülkiyet bireylerin kendi hayat planlarını takip etmeleri adına bireysel özgürlüğün zorunlu koşulu olmakla birlikte, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyet bazı bireylere diğerleri üzerinde tahakküm kurma gücü vermektedir.¹²⁷ Faydacı argümanlarla da bağlantı kurarak müdahaleciliğe kapı aralayan Mill, başkaları üzerinde tahakküm kurma aracı olabilecek ölçüde büyük mülklerin elde edilmesinin yasalar yoluyla sınırlandırılması

¹²⁴ CW III, s. 953-4.

¹²⁵ CW V, s. 750-3.

¹²⁶ Witztum, Amos; “Economic Sociology: The Recursive Economic System of J. S. Mill”, **Journal of the History of Economic Thought**, Volume 27, Issue 03, September 2005, ss. 251-81, s. 279.

¹²⁷ CW V, 738.

gereği üzerinde durmakta, bu yolla da toplumsal faydanın maksimize edilebileceğini savunmaktadır. Mill, bireylerin kendi yeteneklerinin ürünü olmayan, miras veya bağış gibi, yalnızca başkalarının lütfuyla elde edeceği mülkiyet hakları üzerinde devletin meşru sınırlar koyabileceğini ileri sürmektedir.¹²⁸

Mill'e göre bütün hükümet şekilleri açısından zorunlu olan bir şey vardır: maddi araçların sağlanması. Bu da zorunlu vergi uygulamasını gerektirir. İlke olarak bireyleri özgürleştiren hükümetin olumlu faaliyetleri bağlamında vergilendirme açısından herhangi bir sınırlandırma yoktur. Hükümetin bireylerin özgürleştirilmesi amacına yönelik olarak bazı araçlar sağlamasında özgürlüğü ihlal eden bir şey yoktur.¹²⁹ Herkesin hayata adil ve eşit koşullarda başlaması üzerinde önemle eğilen Mill için bunu sağlamanın yolu kaynakların yani mülkiyetin adil dağıtılmasından geçer. Miras üzerindeki vergilerin mülkiyetin adil olmayan dağılımının yol açtığı sorunları hafifletilebileceğini düşünür. Miras üzerine konulacak vergileri, mülkiyetin ve zenginliğin yeniden dağılımının ve buna bağlı olarak da daha eşitlikçi bir yapı oluşturma bir yolu olarak görür. Her şeye rağmen Mill, yaşadığı dönemle ilgili olarak, mülkiyet meselesinin doyurucu bir çözüme kavuşturulamayacağını, özel mülkiyet ve ortak mülkiyet sorununun gelecek nesillerce çözüme kavuşturulabileceğini düşünür.

¹²⁸ CW II, s. 225.

¹²⁹ CW III, s. 937-9.

2.1.3.2. Sosyalist Uygulamalar Anlamında Kooperatif Birlikler

Modern bir toplumda ırk, dil ya da milliyete bağlı bir bölünmeden ziyade belirgin çıkar farklılıklarına sahip emekçi ve işveren sınıfları arasında ortaya çıkan bir bölünmeden bahsedilebileceğini¹³⁰ düşünen Mill, mevcut iktisadi işletmeler açısından işçi ve işveren arasındaki çıkar farklılaşmasının ortaya çıkardığı tahakküme dayalı otoriter yapıda işçilerin tamamen pasif ücretliler konumuna indirgendiğini belirtir. İşçiler meslek seçiminde ve serbest hareket etmede çok az şansa sahiptirler. Gerçekte başkalarının arzularına ve belirlenmiş sabit kurallara bağlı olmakla aslında birer köle durumundadırlar.¹³¹ Bu durumun işçilerin bireyselliğine ve kendilerini gerçekleştirmelerine büyük engel teşkil ettiğini düşünür. Modern toplum içinde işçi ve işveren ayırımına dayalı bir sınıfsal tabakalaşma var olmakla beraber sınıf çatışmasına karşı çıkan Mill, rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisinin kaçınılmaz olarak bir sınıf çatışmasına yol açacağına inanmaz.

Mevcut yapıda fakirlerin çoğunu kolektif olarak etkileyen şeyler onlar tarafından değil de onlar adına düzenlenmektedir. Bu yapıda onların kendi kendilerine düşünmeye veya buna teşvik edilmeye ihtiyaçları yoktur. Bu yapı insanları özgürlükten mahrum bırakan patriarkal ve paternalist bir sistemdir. Mill, tahakküme dayalı hiyerarşik bağımlılığın ve paternalist korumacılığın çalışanları kapitalist işverenin insiyatifine bıraktığını düşünür. Modern toplumun bireysellik, verimlilik ve ilerleme adına kendi kendini yönetme anlayışına doğru evrildiğini, fakirlerin kontrol ve denetimden çıktığını ve onların artık çocuklar gibi yönetilemeyeceğini söyler. Ona göre modern toplum bir halkın refahının adalet ve bireysel özerkliğe bağlı olduğu dersini öğrenecektir. Her dönemin ve her toplumsal yapının kendi kurumlarını ürettiğine yönelik tarihselci bir bakışla, işçilerin ortak mülkiyetindeki kooperatif

¹³⁰ CW XIX, s. 447.

¹³¹ CW II, s. 209.

türü yapıların geliŖeceęi bir döneme doğru gidileceği öngörüsünde bulunur. İnsanlığın ilerlemesi için son noktada egemen olması gereken ortaklık biçimi işçilerin eşitlik temelinde işbirliği yaptığı, sermayeye kolektif biçimde ortak olduğu ve işçiler tarafından seçildiği gibi yine onlar tarafından görevden alınan yöneticilerle çalıştığı bir ortaklık biçimidir.¹³² Böyle bir yapıda çalışanlar, bağımlılık içermeyen bir ilişki içinde birbirleriyle ve birbirleri için çalışacaklardır. Ona göre demokratik özyönetime dayalı rekabet halindeki işçi kooperatifleri tüm iktisadi faaliyet alanlarına yayılmalıdır. Bu ortaklık biçimlerinin zamanla klasik kapitalist işletme yapılarının yerini alacağını iddia etmektedir.

Demokratik özyönetime dayalı iktisadi işletmelerin hem bireylerin özgürlüğünü ve bağımsızlığını hem de ahlâki ve entelektüel kapasitelerini geliştireceğini düşünmektedir. Bu yapılar üretken istihdam sürecine katılanlara demokratik ruhun kazandırılması işlevi görür. Demokratik özyönetime dayalı iktisadi işletmeler demokratik ideallerin öğrenilmesi sürecinde önemli bir tecrübe olacağı gibi, çalışanların ekonomik imkânlarının gelişmesine de hizmet edecektir. Kooperatif türü işletmelerle işçilerin pasif durumlarından kurtularak ekonomik kararlara aktif şekilde katılabileceğini düşünmektedir. Alınacak kararlara katılım aynı zamanda işçilerin kendi ücretlerinin belirlenmesinde de aktif rol almaları anlamına gelecektir. Böylelikle iktisadi işletmeler içinde geliŖecek bir demokratik kültür sayesinde adil bir gelir dağılımının da sağlanabileceğini düşünmektedir. Dolayısıyla da çalışanların emeklerinin karşılığını gerçek anlamda elde edebileceklerini ve toplumsal adaletin sağlanacağını iddia eder. Tüm çalışanların en üst düzeyde gelir elde edebilecekleri istihdamın nasıl gerçekleştirileceği üzerinde duran Mill, gelir bölüşümüne dayalı bir endüstriyel demokrasiden ziyade, kendi fayda anlayışına paralel olarak, ortak yararlarla çalışmayacak şekilde herkesin

¹³² CW III, s. 759-75. Mill, 1826 yılında çalışmaya başladığı çalıştığı India House'daki (Doğu Hindistan Kumpanyası) görev süresi boyunca şirket yönetimine Hintliler'in de katılmasını savunmuştu. Böylelikle kendi kendilerini yönetebilecek deneyime kavuşabileceklerini söylüyordu (Zastoupil, L.; **John Stuart Mill and India**, Stanford, CA, Stanford University Press, 1994, s. 204-5'den aktaran Capaldi, a.g.e., 253-4).

çıkarcının bulunduğu bir ekonomik girişimden yanadır. Bu anlamda herkesin liyakat esasına göre, ortaya koyduğu yetenekleri nispetinde bir gelir farklılaşmasını olağan bir durum olarak karşılamaktadır. Öncelikli olan adil bir gelir dağılımı ölçütü ortaya koymak değil, bireylerin özgürlüklerinin sağlanmasıdır. Buna bağlı olarak da bireyselliğin ve demokratik kültürün gelişmesi adına işçilerin mesleki örgütlenmelerinin önemi üzerinde durmuş ve sendikalaşmayı savunmuştur.

Mill, sermaye birikiminin üretken istihdam sürecine katılanların tümünün ortak mülkiyeti haline geleceği bir sürecin sonunda sosyalizme yakın bir sistemin ortaya çıkacağını iddia eder.¹³³ Ancak böyle bir yapı kaynakların merkezden dağıtıldığı, rekabete, tercih özgürlüğüne ve girişimciliğe yer vermeyen bir sosyalizm ile de karıştırılmamalıdır. Mill açısından rekabetin ilerleme için vazgeçilmez olmadığı bir dönem düşünülemez.¹³⁴ Rekabet bireyselliğin gerçekleştirilmesi, verimliliğin ve ilerlemenin sağlanması adına vazgeçilmez bir unsurdur. Dolayısıyla da kooperatif türü yapıların rekabetçi piyasa içinde diğer firmalarla eşit şartlarda rekabet halinde olmaları gerektiğini vurgulayan Mill için önemli olan bireyselliğin ve tercih özgürlüğünün bir yansıması olarak demokratik özyönetime dayalı girişimciliğin teşvik edilmesidir. Ona göre rekabet ve

¹³³ CW V, s. 738. Hayek'e göre Mill, bir noktada liberalizmin savunucusu ve klasik liberalizmin halefi olarak görülebilir. Ancak özellikle son yıllarında Harriet'in etkisiyle tavizkâr bir eğilimle sosyalizme kaymıştır. Mill'i anlamadan dönemin liberal gelişmelerini anlamanın kolay olmadığını düşünen Hayek, onun Saint-Simoncuların nihai sosyal düzen anlayışından farklılaştığını, özel mülkiyetin ve serbest rekabet piyasasının kaldırılmasına karşı çıktığını, dolayısıyla da bir sosyalist olarak kabul edilemeyeceğini söyler. Ancak Mill, devlet faaliyetlerinin sınırlandırılmasından ziyade kamuoyu baskısı üzerinde yoğunlaşması ve sosyalist düşüncelere olan eğilimi nedeniyle (özellikle dağıtımdaki adalet vurgusuyla) liberal düşünürlerin önemli kısmının ılımlı bir sosyalizme tedricen kaymasına zemin hazırlamıştır. Hürriyet Üstüne eserinde sosyal adalet anlayışına verdiği destek nedeniyle, liberalizm için bir model olarak görülmek bir yana, liberalizmin düşüşünün onunla başladığını ifade eder. Hayek'e göre Mill, sosyalizm lehine ileri sürülebilecek tüm argümanları büyük bir aşkla ve dikkatle ayırtılandırarak, liberalizmin gerilemesine yol açacak şekilde liberal düşüncedeki kafa karışıklığının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Le'ge, Philippe; "Hayek's Readings of Mill", **Journal of the History of Economic Thought**, Volume 30, Number 2, June 2008, ss. 199-215, s. 200-212). Benzer yöndeki eleştiriler için bkz. Claeys, Gregory; "Justice, Independence, and Industrial Democracy: the Development of John Stuart Mill's Views on Socialism", **Journal of Politics**, Vol. 49, Issue 1, Feb. 1987, ss. 122-147.

¹³⁴ CW III, s.794-5.

işbirliği karşılıklı olarak birbirlerini tetiklemekte, rekabet ortamı işbirliğini doğurmaktadır. Böyle olmakla beraber, sosyalizmdeki otoriter anlayışta olduğu gibi, kooperatiflerin de bireyselliğe yönelik bir tehdit oluşturma potansiyelinden endişelenmektedir. Modern sanayi toplumunun sınıf çelişkileri paternalist tahakkümcü yapıda ortaya çıkan ücret köleliğine dayanmaktadır. Bu sorunların üstesinden gelmek devrimci sosyalist ütopylarla değil, yasal reformlarla mümkün olacaktır. Diğer yandan bütün çözümlerin temelinde çalışan sınıfın entelektüel kapasitelerinin gelişmesi yatmaktadır. Temel kaygısı bireyselliğin ve ilerlemenin önündeki engellerin kaldırılması adına gereken reformların yapılmasıdır. Bu anlamda nüfus kontrolü, zorunlu eğitim ve cinsiyete dayalı ayrımcılığın kaldırılarak kadınların da istihdam sürecine katılması üzerinde durmaktadır. Her şeye rağmen rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisinin bu reformlarla en tutarlı sistem olduğunu düşünmektedir.

2.1.3.3. Devlet Faaliyetlerinin Sınırları

Bireylerin çıkarlarının üstünde bir kolektif çıkar anlayışını kabul etmeyen Mill, merkezi denetime tabi bir ekonomik yapıdan yana değildir. Böyle bir yapının büyük oranda uzmanlaşmayı gerektirdiğini, ancak uzmanların bu denetimi sağlayacak bilgiye sahip olmalarının mümkün olmadığını düşünür.¹³⁵ Diğer yandan toplumu insanların eylem biçimlerini sınırlandırmakla görevlendiren böyle bir denetim mekanizmasının bireyler üzerinde kısıtlamalara başvurulması anlamına geleceğini düşünür. Kısıtlama ise başlı başına kötü bir şeydir. Hem bireylerin hem de toplumun genel çıkarına zarar verdiği için yanlıştır. Ona göre devlet, baskıcı güç kullanmadan, yolsuzluğa bulaşmadan ve yarardan çok zarar vermeden

¹³⁵ Capaldi, a.g.e., s. 374.

bireyin özgürce eylemde bulunması üzerinde bir kısıtlamaya gidemez.¹³⁶ Bu nedenle elinden geldiğince devletin ekonomiye müdahalesinden kaçınmaktadır. Bireyselliği ve özgürlüğü önceleyen Mill için rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisi insanları kendi haline bırakmanın, şartlarda eşitlik olmak kaydıyla, onları kontrol etmekten daima daha iyi olması bakımından özgürlüğün konusu haline gelmektedir.¹³⁷ Bu anlamda devlet faaliyetlerini bir tür gece bekçiliğine indirgeyen klasik liberal doktrin düşüncelerinin temel çerçevesini oluşturmaktadır. Devlet müdahalelerinin bireyselliğe yönelik etkileri konusunda duyarlı olan Mill, her türlü otoriter yapılanmalara karşı uyanık olunması gerektiği üzerinde hassasiyetle durmaktadır.

Sanayileşmeyle beraber ortaya çıkan sosyo-ekonomik sorunların en azından hafifletilmesi adına on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan ve insanı “ihtiyaç sahibi vatandaş” olarak gören anlayışla beraber devletin fonksiyonlarında sosyal yönde bir genişleme olmuştur. Bireylere yeni bazı hak ve özgürlükler tanımanın yanında devletin de pasif rolünü terk ederek, bütün vatandaşların kendilerine tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanmalarını sağlamak amacıyla müdahalede bulunması ve tedbirler alması zorunluluğu ortaya çıkmıştır.¹³⁸ Mill de bu gelişmelerden etkilenmiştir. Genel anlamda piyasa ekonomisinden yana olmakla beraber düşüncelerinde devletin sınırlı müdahalelerine de kapı aralamıştır. Ona göre bazı faaliyetlerin meşru bir surette kontrol altına alınabilmeleri durumu ilkesel olarak inkâr edilemez bir durumdur.¹³⁹ Devletin müdahalelerine “kesinlikle yararlı olduğu durumlar dışında izin verilmemelidir gibi basit ama muğlak bir kuraldan” söz edilebileceğini ifade eden¹⁴⁰ Mill için genel kural, devletin toplumsal işlere müdahalesinin mümkün olan en dar sınırlar içinde tutulmasıydı. Ona göre tek gerçek hedef bireysel özgürlük olduğu için Laissez-Faire’den sapmalara

¹³⁶ CW X, s. 156.

¹³⁷ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 159.

¹³⁸ Kapani, *a.g.e.*, s. 52.

¹³⁹ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 159.

¹⁴⁰ CW III, s. 804.

ancak bireysel özgürlük ve sorumlulukları arttırması kaydıyla hoşgörü gösterilebilirdi. Dolayısıyla Laisses-Faire anlayışı bireysel özgürlüğü sağlamak adına yalnızca bir araçtı. Mill için sınırlı bir meşru hareket alanı olarak görülen devletin zorunlu yasal müdahaleleri, bireylerin kendi çıkarlarının farkında olmadığı ve bu çıkarları elde etmek için devlet veya başka herhangi bir kamu kurumundan daha iyi bir araç bilinmediği noktada haklı görülebilir. Bu noktada özgürlüğü önceleyerek devlet müdahalelerinin sınırlarını bu çerçevede belirler. Siyaset ekonomiye ancak özgürlüğü geliştirmek için müdahale edebilir. Ona göre siyasi ve ekonomik kurumların bağımsızlığa yaptıkları katkıya göre değerlendirilmesi ve mümkünse buna göre yapılandırılması gerekir. Merkezi planlama olanaksızdır ve verimi düşürür.¹⁴¹ Devlet eliyle aynı şekilde hatta daha iyi yapılabileceği kesin olsa bile verimlilik gerektiren her şeyin gönüllü birliklerce yapılması gerekir.¹⁴² Mill, diğer pek çok klasik iktisatçılar gibi, rekabetin iktisadi faaliyetin temeli olduğu görüşünü paylaşıyordu. Devlet müdahalesi olmaksızın işleyen piyasanın ekonomik istikrarı sağlayacağına inanıyordu. Piyasa zaman zaman ortak yarar için çalışmasa bile, devlet müdahalesi verimsizliğe, etkinsizliğe ve durgunluğa yol açma eğiliminde olduğundan tereddütle başvurulması gereken bir yol olmalıdır.¹⁴³

Mill, devletin, büyük bölümü kendi ayakları üzerinde duramayacak durumda olan üyelerine kötüye kullanımı engelleyen gerekli düzenlemeler çerçevesinde yardımcı olan büyük bir çıkar toplumu ya da ortak sigorta şirketi gibi görülmesi gerektiğini söylemektedir.¹⁴⁴ Ancak Mill'in anlayışı her anlamda bir sosyal eşitlik projesi değildir. Onun amacı herkesin toplumsal

¹⁴¹ Capaldi, **a.g.e.**, s. 222-32.

¹⁴² CW III, s.955.

¹⁴³ Bu klasik doktrinler Mill tarafından rafine edilmiş ve on dokuzuncu yüzyıl İngiltere ve Amerika'sında iktisadi düşünceyi etkilemiştir (Yayla, **Siyasi Düşünceler Sözlüğü**, s. 123).

¹⁴⁴ CW X, s. 156. Maddi imkânların hakkaniyet ilkesine göre kamu otoritesi marifetiyle dağıtılmasını gerektiren sosyal adalet teorisinin en büyük yanlıgısı, Mill'den mülhem bir hatayla, iktisadi hayatta üretimin ve dağıtımın mutlak olarak birbirinden ayrılabilceğini ve buna rağmen toplam hasılanın mevcut hacminin muhafaza edilebileceğini varsaymasıdır (Yayla, **Siyasi Düşünceler Sözlüğü**, s. 211).

kaynaklardan eşit pay almasını sağlayacak bir fırsat eşitliğini sağlamaktır. Devlet, bireyler arasında doğuştan gelen eşitsizlikleri hafifletmek amacıyla fırsat eşitliğini sağlamak ve dolayısıyla girişimciliği desteklemekle mükelleftir. Bunun yerine yalnızca gelir dağılımına odaklanmak adaletsizliği düzeltmek yerine, adaletsiz iktidarın sonuçlarını azar azar ortadan kaldırmaya çalışmak anlamına gelecektir.¹⁴⁵

Mill için sosyo-ekonomik eşitsizliklerin ve sorunların temelinde yer alan ve dolayısıyla da reforma tabi tutulması gereken en temel unsur mevcut mülkiyet yapısının adaletsizliğidir. Ona göre mülkiyet dağılımı adil olursa devletin sosyal yardım düzenlemelerinin pek bir önemi kalmayacaktır.¹⁴⁶ Ona göre devlet, bireylerin özgürlüklerini sınırlandırmadan, belirli bir amaç doğrultusunda çeşitli araçlar tahsis edebilir. Bu araçların sağlanması da ancak zorunlu vergilendirme ile mümkün olur. Vergilendirme konusunda ilke olarak bir devletin yapabileceği pozitif faaliyetlerde bir sınır olmadığını kabul eder.¹⁴⁷ Vergilendirmenin adaletliliğine veya adaletsizliğine ilişkin düşüncelerin göreceli olduğunu düşünmekle birlikte, vergilendirmenin bireyselliğe, tercih özgürlüğüne ve girişimciliğine engel olmaması gerektiği üzerinde önemle durmaktadır. Tasarruf ve sermaye birikimi ekonomik gelişmeyi sağlayan en önemli faktörlerden biri olduğuna göre, uygulanacak vergi politikalarının tasarruf eğilimini olumsuz etkilememesi gerekir. Yüksek gelirliileri daha yüksek oranlarda vergilendirmek daha çok çalışan ve tasarruf edenlerin cezalandırılması anlamına gelecektir. Bu nedenle de gelir vergisi yerine emlak ve veraset vergisine öncelik vermektedir. Diğer yandan miras bırakan ve edinen arasında ayırıma gitmektedir. Kendi yeteneğinin ve emeğinin ürünü üzerinde bireylerin dilediği gibi tasarrufta bulunmasını özgürlüğün önemli bir bileşeni olarak gördüğünden, vergilendirmenin miras

¹⁴⁵ CW III, s. 953. Mill, temelde piyasa eşitsizliklerinin vergiler ve transfer planlarıyla sonradan düzeltilmesiyle ilgili olan geleneksel refah devleti yaklaşımının ötesine geçer (Kymlicka, **a.g.e.**, s. 127). Bu anlama düşünceleri devletin sosyal hayata seçici müdahalesini öngören ve pozitif özgürlük alanını genişleterek eşitsizlikleri gidermeyi amaçlayan sosyal liberalizm ile ilişkilendirilebilir.

¹⁴⁶ CW III s. 960.

¹⁴⁷ CW III, s. 937-9.

bırakan üzerinde değil de, tamamen rastlantı sonucu ve hiçbir emek harcamadan mülkiyeti edinen bireyler üzerinde uygulanmasından yanadır.

Mill'in iktisadi özgürlüğe yönelik düşünceleri Hürriyet Üstüne eserindeki konumundan epeyce uzaklaşmış görünmektedir. Toplumsal felsefesinde olduğu gibi, iktisadi düşüncelerinde de hem bireyselliğe hem de ahlâki sorumluluk bağlamında toplumsal duruma vurgu yapmaktadır. Fikirleri bireyselliğin savunusuyla örülü olmakla beraber, yaşadığı dönemin toplumcu bakışının bir yansıması olarak sosyalizmden de etkilenmiştir. Sosyalizmi inceleyerek, özel mülkiyet ile sınırsız rekabet üzerine kurulmuş olan modern kapitalist iktisat düzeninin adaletsizliklerini gidermeye yönelik bir çaba içine girmiştir. Ona göre ticaret ruhu, kamu ruhunun eğitilmediği yerlerde halkın yönetime katılımı halinde dahi temelde sıradan ve kölece olacaktır.¹⁴⁸ Mill, herhangi bir sistemin “iktisadi özgürlük sistemi” olduğunu iddia eden bir görüş benimsemek yerine, kendi kapsamlı özgürlük anlayışını farklı ekonomik sistemlerin faydalı yönlerini değerlendirmek üzerine kurmuştur.¹⁴⁹ Toplumun nihai biçiminin hangi sistem olacağına karar veremeyecek kadar bilgisiz olduğumuzu iddia eden Mill'e göre bir tahminde bulunmak gerekseydi, cevap muhtemelen şöyle bir soruya bağlı olacaktı: Bu sistemlerden hangisi insan özgürlüğüyle ve doğasıyla daha çok bağdaşmaktadır?¹⁵⁰ Bu nedenle de sosyalizmin öngördüğü amaçlarının gerçekleştirilebilir olmadığını söylemek yerine sosyalistlerin kendilerini ifade etmelerine imkân verilmesi gerektiğini düşünmektedir.

¹⁴⁸ CW XVII, s. 169.

¹⁴⁹ Baum, **J. S. Mill'in İktisadi Özgürlük Anlayışı**, s. 106.

¹⁵⁰ CW II, s. 207-8. Mill'in demokratik liberalizminin ekonomik yönü kesin ve açık olmaktan uzaktır. Yoksullara karşı sempati duymasına rağmen önerileri belirsiz, değişken ve çelişkili görülmektedir. Hükümet müdahalelerine karşı tutumu onun iyimser ve kötümser yönleri, hümanizmi ile faydacılığı, paternalizm ile bireysellik düşünceleri arasındaki çatışmayı yansıtmaktadır (Schapiro, J. Salwyn; “John Stuart Mill, Pioneer of Democratic Liberalism in England”, **Journal of the History of Ideas**, Vol. 4, No. 2, Apr. 1943, ss. 127-160, s. 150).

Mill, merkezi planlamaya dayalı bir sistemi tasvip etmediği gibi, her anlamda sosyal eşitlik anlayışını da benimsememiştir. Ona göre rekabete dayalı piyasa ekonomisi bireysellik ve ilerleme adına en uygun sistem olabilir, ancak her bireyin mülk sahibi olmasını ve girişimci ruhu teşvik etmesi gerekir. Özel mülkiyetin mutlak bir hak olduğu konusunda şüphesi olmamakla beraber mevcut mülkiyet yasalarının adaletsizliğini sorgulayan Mill, mülkiyetin yapısının değişeceği öngörüsünde bulunmuştur. Bu anlamda özyönetime dayalı kooperatif sistemi düşüncelerini yansıtmaları bakımından önemli veriler sunmaktadır. Mill'in tezleri temelde iki alan üzerine yoğunlaşmıştır: firmaların mülkiyetinin ve denetimlerinin işçilerde olması ile gelir ve refahın yeniden bölüşümü.¹⁵¹ Ancak iktisadi özgürlük ve özyönetim ile ilgili düşüncelerini işletme temelinde ele almakta ve daha büyük iktisadi güçleri bu kapsama dahil etmemekte, bu yönüyle de sınırlı kalmaktadır.¹⁵²

2.1.4. Mill'in Eğitim Anlayışı

Mill'in düşüncelerinin temelinde, bir hayatın görünürdeki başlıca amacının yapılabilecek olan şeylerin öğretilip beyne kazınmasına ve beşeri konuların bu öğretici aracılığıyla yönlendirilebileceğine dair büyük bir inanç yatmaktadır. Bu anlamda bireylerin kendilerini gerçekleştirebilmeleri çok önemlidir. Buna yönelik süreç, mümkün olan en yüksek ahlâki duyarlılık içinde, akli yeteneklerini geliştirebilmeleri için bireylerin eğitimiyle başlanmalıdır. Böyle bir eğitim gençlerin sosyal erdemlere katılmasını ve bunları uygulamasını mümkün kılan, insani duyguların geliştiği ailede

¹⁵¹ Gray, John Stuart Mill: Liberalizmin Krizi, s. 207.

¹⁵² Kuttner, R.; "Liberalism, Socialism, and Democracy", *The American Prospect*, no. 9, Spring 1992, s. 11-2'den aktaran Baum, J. S. Mill'in İktisadi Özgürlük Anlayışı, s. 158.

başlar.¹⁵³ Eğitim, ahlâki bir toplumun oluşmasında en temel unsudur. Mill'e göre uygarlığı yaşayan toplumların ve onların siyasal sistemlerinin bireyselliği özendiren düşüncelerini eğitimle kuşaktan kuşağa aktarmaları gerekir.¹⁵⁴

Mill için bireylerin zihinsel özgürlüğe sahip olmaları çok önemlidir. Bu amaca ulaşmak adına eğitime önemli işlevler yükler. Ona göre bencilliğin yanında hayatı “az memnunluk verici” yapan başlıca sebep düşünsel kültürün eksikliğidir.¹⁵⁵ Bu nedenle de eğitimin zihinsel gelişim üzerindeki etkisine büyük önem atfetmekte ve toplumdaki tüm sınıfların özgürlüğe kavuşamamasının önemli bir nedeninin de eğitim sistemindeki sıkıntılar olduğunu düşünmektedir. Ona göre sefil eğitim, sefil sosyal düzen, hemen herkesin varabileceği hayata erişmekten insanları alıkoyan tek gerçek engeldir.¹⁵⁶ Bireylerin kendi yaşam biçimlerini ve tercihlerini oluşturabilmeleri açısından eğitimin temel rolüne inanan Mill'e göre bağımsızlık ruhuna hizmet eden bir eğitim aynı zamanda bireyselliğe ulaşmanın bir aracıdır. Bireylerin kendi karakterlerini ortaya koymaları ve kendilerini gerçekleştirebilmeleri ancak buna uygun bir eğitim sisteminin varlığıyla mümkün olacaktır.

Mill için zihinsel gelişimini sağlayan, düşünsel kültürünü geliştiren ve bencil olmayan insan ahlâklı insandır. Bencilliğin mutsuzluk doğurduğunu düşünen Mill, bireyin mutluluğunun diğer bireylerin ve genel olarak toplumun mutluluğuyla bağlantılı olduğunu söyler. Bireylerin kısa vadeli çıkarlar yerine nihai çıkarlarını oluşturan uzun vadeli çıkarlarının bilincine varması ancak eğitimle mümkün olacaktır. Uzun vadeli çıkarlar aydınlanmış bir bireyin

¹⁵³ Tannenbum, Schultz, **a.g.e.**, s. 363. Mill, aile kurumunu daha önemli bir konuma yükseltmeye çalışırken, ailenin siyasal erdem olan eşitlik ve adalet duygularının öğrenilmesindeki merkezi rolüne vurgu yapar (Mann, Hollie; Spinner-Halev, Jeff; “John Stuart Mill’s Feminism: On Progress, the State, and the Path to Justice”, **Polity**, Volume 42, Number 2, April 2010, ss. 244-270, s. 246).

¹⁵⁴ Çağla, **John Stuart Mill’in Siyaset Felsefesi**, s. 51.

¹⁵⁵ Mill, **Faydacılık**, s. 22.

¹⁵⁶ Mill, **Faydacılık**, s. 21.

çıkarlarıdır ve toplumsal işbirliğini gerektirirler.¹⁵⁷ Dolayısıyla her birey kendi uzun vadeli çıkarlarını görebilecek şekilde eğitilmekle hem kendi mutluluğunun peşinden koşacak hem de toplumun mutluluğuna katkı sağlamış olacaktır.

Bozuk sosyal düzeni ve eğitim sistemini bütün kötülüklerin kaynağı olarak gören Mill, bireylerin zihinsel gelişimlerinin ve düşünsel kültürlerinin sağlanması adına aileye önemli sorumluluk yüklemektedir. Diğer yandan devletin vatandaşlarına belli bir seviyeye kadar eğitimi zorunlu kılmasını doğal bir şey olarak görür. Devlet her bir üyesine zihinsel özgürlüğe ve bireyselliğe ulaşarak kendi bağımsız kararlarını alabilmeleri için gerekli olan eğitim imkânlarını sağlamalıdır. Ona göre “bir çocuğun sadece gıdasını değil, eğitim, öğretim ve terbiyesini de vermek gerekir. Bunları verme konusunda makul bir ümit var olmadan bir çocuğu dünyaya getirmek hem bu talihsiz çocuğa hem de topluma karşı ahlâki bir cinayettir.”¹⁵⁸ Bu nedenle de eğitim hem ebeveynler hem de devlet için zorlayıcı bir ahlâki görevdir. Ebeveynlerin de çocukların eğitimini gözetmek gibi ahlâki zorunlulukları vardır. Eğitimde devlete zorunlu bir yükümlülük yükleyen Mill, devletin bu yükümlülüğünden kurtulmaya çalışmasına şiddetle karşı çıkmaktadır.¹⁵⁹ Devlet, mümkün olduğu kadar, kaynakların kendilerinden sağlanması koşuluyla, ebeveynleri çocuklarının eğitimi konusunda zorlamalıdır. Ancak ebeveynlerin kaynak ayıramadığı ve çocuklarına karşı eğitim borçlarını yerine getirmediği durumlarda kaynak sağlamakla yükümlüdür. Devletin görevi, kaynak sağlamak suretiyle bütün yoksul çocukların da eğitim imkânlarına erişilebilmesini sağlamaktır. Mill, resmi eğitim alanında devletin rolünün açıkça tanımlanması gerektiğini düşünmektedir. Bireysel tercihin bireysel çıkarların tatmini için genellikle en iyi ölçüt olduğunu fakat eğitim gibi bazı alanlarda ürünün değerinin piyasa talebiyle ölçülemeyeceğini vurgular.

¹⁵⁷ Capaldi, a.g.e., s. 42-3.

¹⁵⁸ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 172.

¹⁵⁹ Hampsher-Monk, a.g.e., s. 469.

Tüketicinin daima en doğru kararı veren otorite olduğu iddiası “ancak pek çok istisnayı barındırdığı göz önünde tutularak kabul edilebilir.”¹⁶⁰

Mill için eğitimin amacı doğru olarak kabul edilen belli bir doktrini telkin etmek değil, insanların düşünme ve gerçeğin ne olduğu yargısına varabilme yetilerini geliştirmektir. İki taraflı bir kılıç olarak gördüğü kamusal eğitimin, herkese aynı görüşleri benimsettiği için daha büyük tekbiçimliliğe yol açabildiği gibi, onlara daha yüksek entelektüel ve ahlâki zevkleri benimsetmek suretiyle, çoğunluk arasında geleneğin eleştirilmeden kabul edilmesini azaltarak özgürlüğü arttırabileceğini de düşünür.¹⁶¹ Ona göre “genel bir devlet eğitimi, insanları birbirlerinin tıpatıp benzeri yapmak amacıyla onları kalıba dökmeye yarayan bir buluştur.”¹⁶² Türdeşliğin yeniden üretimi rolü oynayan¹⁶³ zorunlu devlet eğitimi konusunda bireysellik ve çeşitlilik ilgisi nedeniyle kaygı duymakta ve devlet eğitimi sisteminin bir kalıptan çıkma birbirine benzer kişiler üreteceğinden korkmaktadır. Eğitimde devlete temel bir rol vermekle beraber, bireylerin zihinsel özgürlüğünü ortadan kaldıracak potansiyel bir despotizm tehlikesi barındırmasından da endişe duymakta ve devletin eğitimde tekel haline gelmesine karşı çıkmaktadır. Bu anlamda eğitiminin tamamen ya da herhangi bir kısmının devlet elinde olmasına herkes kadar şiddetle karşı olduğunu ifade eder. Bu nedenle de bireyselliğin ve çeşitliliğin önemi hakkında söylenmiş olan tüm şeylerin, aynı açıdan ve daha büyük bir öneme sahip olarak, eğitimdeki çeşitlenmeyi de kapsadığını vurgular.

Zorunlu kamusal eğitim sisteminin bireyleri tektipleştirici bir mekanizmaya dönüşme potansiyelinin farkında olan Mill, bireysel tercih özgürlüğü üzerinde yoğunlaşır. Mill’in çözümü, eğitimde görülen çeşitliliğin

¹⁶⁰ CW III, s. 947.

¹⁶¹ Tannenbaum, Schultz, **a.g.e.**, s. 367.

¹⁶² Mill, Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 172-3.

¹⁶³ Boyd, **a.g.e.**, s. 189.

ve rekabet halindeki farklı deneyimlerin gelişimine izin verilmesi, gerektiğinde bunların desteklenmesi ancak sürekli denetlenmesi ile devletin mümkün olan en az müdahalesinin sağlanmasıdır. Eğitimin zorunlu kılınması, ancak bunun istedikleri yerden istedikleri tarzda elde edilmesinin anne babaya bırakılmasıyla devlet, hem kendisini bunu sağlamak zahmetinden kurtarmış olacak hem de sadece yoksul kitlelerin çocuklarının okul ücretlerinin ödenmesine yardım etmekle yetinebilecektir.¹⁶⁴ Her şeye rağmen özgürlükçü bir eğitim sistemi tek başına yeterli değildir. Böyle bir eğitim sistemi içinde yetişmiş bile olsa birey, kendini gelenek ve göreneklerin kucağına bırakırsa yetilerini köreltecektir.¹⁶⁵

2.1.5. Kadınların İkincilliği Sorunu

Mill, kadınların ikincil konumuna ilişkin toplumsal meşruiyeti sorgular. Ona göre bunun nedeni, kadının doğası ve karakterinin ona itaatkâr olmayı buyurduğuna ilişkin düşüncede yatar. Bütün ahlâk kodları itaatkâr olmayı kadının görevi olarak görür. Bu ahlâk kodlarına göre kadınların doğasında bulunan duygular ona başkaları için yaşamasını söyler. Halbuki bunlar kadının doğasına ilişkin değil, baskının ve doğal olmayan telkinlerin neticeleridir. Kadınları biyolojik ve sosyal kısıtlanışlarından nispeten bağımsız olarak evrensel ve kişisel haklar çerçevesinde ele alan Mill'in¹⁶⁶ argümanları, geniş anlamdaki özgürlük düşünceleriyle paralellik gösterecek şekilde, son derece güçlü bir eşitlikçiliği barındırır. Mill'in kadınların ikincilliği üzerine ele aldığı meseleler ve kadının bireyselliği ile temel insanlık değerleri üzerindeki hassasiyeti, ataerkil toplumdaki zayıf cinsiyete yönelik sözde korumacılıkla ilgisi olmayan bir ahlâki duruş sergilemektedir. Mill, cinsiyet eşitliği meselesini

¹⁶⁴ Mill, Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 172.

¹⁶⁵ Çağla, *John Stuart Mill'in Siyaset Felsefesi*, s. 51.

¹⁶⁶ Skirbekk, Gilje, *a.g.e.*, s. 345.

günümüzde insan hakları olarak ele aldığımız bir mesele olarak görmektedir.¹⁶⁷ Kadınların her konuda erkeklerle tam olarak eşit olması gerektiğini savunan Mill, kadın ve erkek cinsleri arasında doğuştan gelen bir farkın olmadığını düşünür. Ona göre bir cinsin diğerine hukuken tabi olması şeklindeki sosyal düzen tamamen yanlış olduğu gibi gelişmenin ve ilerlemenin önündeki en önemli engellerden de birini oluşturur.

İnsanın tek başına bir ada olmadığını kabul eden Mill için ahlâki değerler ve toplumsal kurumlar toplumsallaşma sürecinin ürünleridir. Bütün insanların tamamen çevre tarafından belirlendiği şeklindeki dogmatik ya da a priori yaklaşımı benimsemeyen¹⁶⁸ Mill'e göre, kadın cinsinin varoluşu ve cinsiyet farklılıklarıyla ilgili tüm sosyal veya hukuksal tasarımlar aslında doğal bir olgu değildir ve gerçekte de hiçbir ilgileri yoktur. Sürekli engellemelerle karşı karşıya kalan kadının gerçek yaradılışını ortaya koyamadığı söyler. Ona göre kadınlar yeteneklerini kullanamadığı için cinsiyetler arasındaki doğal olduğu ileri sürülen farklılıkların fırsat eşitliği gerçekleşinceye kadar gerçekte var olup olmadığını belirlemeye imkân yoktur. Dolayısıyla da cinsiyet ayrımcılığı bir kere rasyonel incelemeye ve yargılamaya tabi olursa, ayrımcı kanunlar ve uygulamalar kalkacak ve eşitlik doğal düzen haline gelecektir.¹⁶⁹ Mill, bu meselede ileri sürülen argümanların tamamen tarihsel bir rastlantı sonucu olarak alışkanlıkların ve geleneklerin ürünü olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla da kadınları özgürlüklerinden mahrum bırakan şeyin gelenekler ve onlara dayanan yasalar olduğunu ifade etmektedir.

¹⁶⁷ Hirschmann, Nancy J.; "Mill, Political Economy, and Women's Work", **American Political Science Review**, Vol. 102, No. 2, May 2008, ss. 199-213, s. 201.

¹⁶⁸ Çevrenin önemli bir faktör olduğunu kabul etmek asla topyekûn bir eşitlikçiliğe götürmez. Mill'in bu tutumu, insanların kendi kaderlerini şekillendirebileceğini kabul eden bireycilik teziyle uyumludur (Capaldi, **a.g.e.**, s. 352).

¹⁶⁹ Tannenbaum, Schultz, **a.g.e.**, s. 373. Mill, haklarda ve fırsatlarda eşitliğin sosyal kurumlar tarafından desteklenmesi halinde, piyasanın daha fazla eşitlik üreteceğine inanır. Rekabetçi işgücü piyasasında bir kadının bir erkek kadar iyi yapamayacağı şeyleri, eğer gerçekten varsa, yapmaktan alıkonulabilirler. Ancak rekabetçi işgücü piyasası kadınlara erkeklerden daha verimli oldukları mesleklere yönelik teşvikler sunacaktır (Frantz R.; "John Stuart Mill as an Anti-Intuitionist Social Reformer", **The Journal of Socio-Economics**, Volume 31, Issue 2, 2002, ss. 125-136, s. 134-5).

Bireylerin kendilerini gerçekleştirmeleri ve toplumsal ilerlemenin sağlanması adına kadınların da en az erkekler kadar katkıda bulunabileceğini iddia eden Mill, bunun önündeki en büyük engellerin kadınları ikincil konuma iten sosyal ve siyasal sınırlamalardan kaynaklandığını söylemektedir. Bu sınırlamalar gerçek anlamda bir fırsat eşitliğinin sağlanmasının önünde engel teşkil ettiğinden, kadınların kendi kapasitelerini ve karakterlerini ortaya koymaları mümkün olmamaktadır. Bu noktada kadınların da en az erkekler kadar bireysel özerkliğe sahip olması gerektiğinin altını çizmektedir. Bütün yasal ve toplumsal engellere rağmen çok önemli başarılar kazanabilmiş kadınların varlığına dikkat çeken Mill, gerçek anlamda bir fırsat eşitliği halinde kadınların varoluşlarını ortaya koyma fırsatını yakalayabileceğini ve en az erkekler kadar bireysel ve toplumsal gelişmeye katkıda bulunabileceklerini savunur.

Toplumsallaşma sürecinin ürünü olan kurumların ilk basamağı ailedir. Kadınların eşit olmayan statüsünün merkezinde bulunan evlilik kurumu kadınları ve çocukları, mülkiyetleri ve kendi bedenleri üzerinde hakları olmayan yasal köleler haline getirmektedir.¹⁷⁰ Aile kurumu bir bireye diğerleri üstünde iktidar kurma hakkı vermesi nedeniyle kadınların içinde bulundukları despotik baskının kaynağı olarak belirlemekte ve doğası gereği sorunlu olmaktadır. Halbuki aile, bireylerin başkalarının hayatına tabi olduğu bir kurum olmakla beraber, bireysel özerkliği ve eşitliği maksimize eden bir unsur haline de gelebilir. Ailenin diğer gönüllü birliklerden farklı düşünülmemesi gerektiğini söyleyen Mill,¹⁷¹ evlilik kurumunu özgürce akdedilen bir ilişki,

¹⁷⁰ Tannenbaum, Schultz, **a.g.e.**, s. 374. Mill, evlilik kurumundaki cinsiyet ayrımcılığına ilişkin olarak sıklıkla “sahip” ve “köle” kavramlarını kullanır. Erkek cinsinin eşitliğe dayalı evlilik kurumundan kaygılandığını düşünen Mill, buna yönelik basit bir izahat getirmek yerine, insan doğasında bulunan ayrıcalıklarını kaybetme korkusuna başvurmakta ve daha büyük korkuların siyasal alanda görüldüğünü söylemektedir (Lyndon, Mary; “Marital Slavery and Friendship: John Stuart Mill's The Subjection of Women”, **Political Theory**, Vol. 9, No. 2, May 1981, ss. 229-247, s. 230-6).

¹⁷¹ Boyd, **a.g.e.**, s. 177-9.

eşitlik ve hoşgörü temelinde ahlâki gelişmenin sağlanabileceği birlikte yaşamının özgürlük okulu olarak görmektedir.¹⁷²

Mill, genel özgürlük anlayışıyla bağlantılı olarak, cinsiyet ayırımı gözetmeden herkes için özgürlüğü esas almaktadır. Bireysel özerklik hem bireysel hem de toplumsal ilerlemenin itici gücüdür. Kadınların da erkeklerin sahip olduğu haklara sahip olması ve erkekler kadar özerkliğin nimetlerinden yararlanması aynı zamanda ilerlemeye de büyük katkıda bulunacaktır. Aksi halde toplumdaki bireysel zekâlarının yarısı yok edilmiş olacak ve daha fazla mutluluğa erişme ideali de yarı yarıya sekteye uğrayacaktır. Bu nedenle kadınlara yönelik dış otoritelerin kaldırılması ve kendi ayakları üzerinde durmalarını sağlayacak hakların tanınması gerekmektedir. Bu anlamda hukuk önünde eşit olma hakkı, genel oy hakkı, mülk edinme hakkı, yüksek öğrenim görme hakkı, meslek edinme hakkı gibi bazı temel hakların kadınlara da tanınmasından yanadır. Böyle olmakla beraber kadınları mesleki kariyer veya evlilik tercihiyle karşı karşıya bırakmakta, bu yönüyle de genel özgürlük anlayışıyla çelişmekte ve her alanda cinsiyet eşitliğini öngörmemekle özgürlük anlayışına gölge düşürmektedir. Geleneksel fikirlerle paralellik gösterecek şekilde, kadınların mesleki kariyer ya da annelik arasında seçim yapma hakkına sahip olması halinde bile çoğunun ev kadını olmayı seçeceğini iddia etmektedir.¹⁷³ Aile içindeki geleneksel işbölümünü sürdüren Mill, geleneksel aile rollerinin değişeceğini öngörmemiştir.¹⁷⁴ Ancak

¹⁷² CW XXI, s. 293-5.

¹⁷³ Capaldi, *a.g.e.*, s. 352.

¹⁷⁴ Skirbekk, Gilje, *a.g.e.*, s. 345. Mill'in düşüncelerinde siyaset ve ev hayatı, kamusal ve özel alan katı bir şekilde ayrılmıştır ve yalnızca erkekler bu engeli aşmaya uygundur (Tannenbaum, Schultz, *a.g.e.*, s. 374). Bu açıdan bakıldığında Mill'i liberal feminist olarak görmek esasen yanlış bir teşhistir. Bunun nedeni cinsiyetler arası eşitsizlikleri hak, statü ve fırsatların doğumdaki tesadüflerle meşrulaştırıldığına ilişkin nev'i şahsına münhasır bir sebeple izah etmesidir. Bu ilke kadınların meslek ve mülkiyet edinebilmesindeki gibi cinsiyet ayrımcılıklarının dayandığı yasaların kaldırılması amacını kendi içinde barındırır. Ancak Mill, evlilikle ilgili tüm yasaların yürürlükten kaldırılmasından ziyade yalnızca evli çiftlerin hak ve sorumluluklarının eşitlenmesini savunmuştu. Bu açıdan bakıldığında temel ilkesinin amacı kökünden silinip atılmış gibi görünmektedir. Onun liberal feministlerden biri olarak ele alınmasının nedeni yaşadığı dönemdeki feministlerin çoğunun liberal feminist olmasından ve bağımsız bir düşünür olmaktan ziyade sosyal hareketlerin bir parçası olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır (Burgess-Jackson, Keith; "John Stuart Mill, Radical Feminist",

üzerinde durulması gereken nokta, kadınların da erkekler kadar tercih hakkına sahip olması gerektiği üzerinde yaptığı güçlü vurgudur.

2.1.6. Mill'de Paternalizm

Mill, temel olarak bireyler üzerindeki herhangi bir paternalist ilişki tarzını reddeder görünmektedir. Onun paternalist karşıtı duruşu faydacı kökeninden geldiği gibi, ondan ziyade bireysel özerkliğe verdiği kendinden değere olan inancından kaynaklanmaktadır.¹⁷⁵ Mill'in faydacı anlayışı ile bireysel özerklik ve çeşitlilik düşüncesi açısından bakıldığında, her bireyin kendi hayat planını oluştururken mutlak anlamda özgür olması gerekir. Bireysel özerklik her türlü paternalizmin aşılmasına bağlıdır. Bu özgürlük de ancak toplumda farklı hayat tarzlarının ve çeşitliliğin var olmasıyla bir anlam kazanır. Buna rağmen her bir birey, kendi amaçları ve çıkarları peşinden giderken, toplumsal faydayı da gözetmek durumundadır. Bu açıdan bakıldığında Mill'in argümanlarında, onun basit faydacı mantığı ile bireysel tercihin mutlak değeri arasında önemli bir gerilim kendini göstermekle beraber, Mill'in ağırlıklı olarak bireysel tercihin mutlak değeri üzerinde durduğu kabul edilir.¹⁷⁶ Onun özgürlük anlayışında bireylerin kendi kaderleri üzerlerindeki sorumluluk yine kendilerine aittir. Bu nedenle bireylerin kendi kaderini belirleme için başkalarının saygı gösterilmesi gereken bir alana sahip olması gerekir. Ancak çocuklar, zihinsel yeterliliğe sahip olmayanlar ve barbarlar için haklılaştırdığı yardımsever bir despotizm örneğinde olduğu gibi, kendi içinde tutarsızlık gösterecek şekilde paternalizmi benimser

Social Theory&Practice, Vol. 21, Issue 3, Fall 1995, ss. 369-396, s. 387-8). Her şeye rağmen Mill'in The Subjection of Women eseri halen feminizmin klasik ifadelerinden biri olarak okunmayı hak etmektedir (Gray, **John Stuart Mill: Liberalizmin Krizi**, s. 209).

¹⁷⁵ Fuchs, Alan E.; "Autonomy, Slavery, and Mill's Critique of Paternalism", **Ethical Theory and Moral Practice**, Volume 4, Number 3, ss. 231-251, s. 232.

¹⁷⁶ Dworkin, G., **Paternalism**, in Rolf Sartorius (ed.), Paternalism, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1983, ss. 19-34, s. 28'den aktaran Fuchs, **a.g.m.**, s. 233.

görülmektedir. Mill'in özgürlük anlayışında kendi kaderini belirleme hakkı yaş ve zihinsel yetkinlik eşiğini aşmış olanlar için söz konusu olabilir.

Mill, toplumun bireyle olan zorlama ve kontrol ilişkisinde paternalist karşıtı bir tutum alırken zarar ilkesi çerçevesinde bir yaklaşım sergiler. İlkeye göre bir eylemin başkasına zarar verdiği gösterilmedikçe, bireyin eylemi üzerinde yasal veya sosyal bir kontrol mekanizması kurulması haklı gösterilemez. Onun paternalist karşıtı ilkesine göre, toplumun birey üzerindeki paternalist tahakküm ilişkisi çoğu durumda işlemeyeceği gibi, bu tür bir zorlama veya kontrol mekanizmasının haklılaştırılabilmesi için en azından elde edilen faydanın yol açtığı zarara üstün gelmesi gerekir.

Mill'in paternalist karşıtı argümanının temelinde, bireylerin kendi arzuları ve iradelerine rağmen, onların iyiliği adına toplumun müdahale etme hakkının olmadığı düşüncesi vardır. Mill, ilke olarak her bir bireyin kendi faydasına ve çıkarına olan şeyin ne olduğunu toplumun geri kalanından daha iyi bildiğini kabul eder. Ona göre toplumun bireye olan ilgisi kısmi ve sınırlıdır. Ancak bazı durumlarda bireyler, neyin kendi çıkarına olduğunu belirlemede gerekli olan akli muhakemeyi yapamayabilir. Özellikle yetkin olmayan bireylerin özgürlüklerini kendi zararlarına olacak şekilde kullanmaları söz konusu olabilir. Toplumun bireysel tercihlere karşarak, onun yararına bir eylemde bulunmasının genellikle yarardan ziyade zarara yol açığının farkında olmakla beraber, bu tür durumlarda toplumun şefkatli elinin birey adına müdahalede bulunması gerektiğini düşünür. Ancak birey üzerinde uygulanacak paternalist kısıtlamaların, onun bireysel yeteneklerinin geliştirilmesine ve bireysel özerkliğini kazanmasına yönelik olması gerekir.

Diğer yandan bu kısıtlamaların normal şartlarda amacın hasıl olmasıyla en kısa sürede kaldırılması gerektiğini söyler.¹⁷⁷

Benzer bir paternalist anlayışı gönüllü kölelik karşıtı argümanında da ortaya koymaktadır. Mill, genel olarak paternalist karşıtı bir özgürlük ilkesi savunusu yapmasına rağmen, gönüllü kölelik sözleşmesi durumunda paternalist bir tavır alarak, her türlü gönüllü kölelik sözleşmesini reddeder. Kaldı ki birey kendi yararına görse bile, bu tür sözleşmelerin faydacı temelde araçsal anlamda haklılaştırılmasına da karşı çıkar ve özgürlüğe kendinden bir değer atfeder.¹⁷⁸ Mill'e göre bireyler, kendi özgürlüklerini onu yok etmek amacıyla kullanmamalıdır. Zarar ilkesi çerçevesinde yaptığı özgürlük savunusu açısından başkasına zarar veren eylemler söz konusu olduğunda toplumun yasal ve sosyal yaptırımlarla müdahale etme hakkı vardır. Yetişkin bir birey başkalarına zararlı olmayan eylemleri konusunda ise tam bir özgürlüğe sahip olmakla beraber, kendi özgürlüğünü bir başkasının insiyatifine bırakamaz. Bir birey kendi faydasına gördüğü bir gönüllü kölelik ilişkisini tercih ettiğinde, toplumun, bireyin bu gönüllü seçimine izin vermemesi gerektiğini düşünür.

Mill, devlet müdahalelerine ilişkin zorunlu ve ihtiyari olanlar arasında bir ayırım yapar. Devlet, bireylerin veya gönüllü birliklerin özgür girişimlerini yasakladığı bazı alanlarda otoriter nitelikte müdahalelerde bulunurken, bazı alanlarda bireylere tavsiye ve bilgi vermek şeklinde kılavuzluk rolüne

¹⁷⁷ Fuchs, **a.g.m.**, s. 240-1. Feinberg'in teorik formülasyonuna göre devletin, bireylerin kendilerine yönelik zararlı davranışları, sadece bu davranış büyük ölçüde istemsiz olduğu zaman veya gönüllü olup olmadığına bakılmaksızın bir zorunluluk haline geldiği zaman önleme hakkı vardır. Mill'in temel ilkesi ise faydanın maksimizasyonudur. Feinberg, bireysel hakların onun faydasına olduğu durumlarda savunulmasına dayanan paternalist karşıtı tutumun yanlışlığına vurgu yaparak, başka ahlâki amaçlar adına paternalist karşıtı bir tutum benimsemeyi doğru bulmaz. Bu açıdan Mill'in tutumunun ilkesel olmaktan ziyade ihtimale dayalı olduğunu, bu nedenle de paternalist karşıtı argümanlarının yumuşak veya zayıf paternalizm veya yumuşak anti-paternalizm olarak ele alınabileceğini söyler (Feinberg, Joel; **Harm to Self**, Oxford, Oxford University Press, 1986, s. 12-59).

¹⁷⁸ Archard, David; "Freedom not to be Free: The Case of the Slavery Contract in J. S. Mill's On Liberty", **Philosophical Quarterly**, Vol. 40, Issue 161, Oct. 1990, ss. 453-465, s. 455-8.

bürünebilir. Ancak onun temel ilkesi müdahalesizliktir. Bu ilkeye göre bireyler, hükümetin buyurgan müdahalesine gerek olmaksızın, neyin kendi faydalarına olduğuna yönelik mantıklı karar verebilecek durumdadır. Dolayısıyla da hükümet, herhangi bir alanda faaliyette bulunmadan önce, o işin gönüllülük esasına göre bireylerce veya gönüllü birliklerce yapılabileceğine ilişkin rasyonel ihtimali hesaba katmalıdır. Hatta bu iş hükümet tarafından daha verimli bir şekilde yerine getiriliyor olsa bile bireylere bırakılmalıdır. Bunun istisnası ancak, çocuklar örneğinde olduğu gibi, kendi faydalarına ilişkin rasyonel karar veremeyenler için söz konusu olabilir. Onun müdahalesizlik ilkesi, devletin kayıtsızlığı anlamına gelmez. Örneğin eğitim gibi birçok alanda esasen kamu yararına ilişkin faaliyetler söz konusu olduğundan devletin bu tür faaliyet alanlarındaki müdahaleleri otoriter nitelikte görülmemelidir.

Mill, yaptırım gücünü içermesi ihtimalinden dolayı devlet faaliyetlerinin genişlemesine ilke olarak karşı çıkar. Onun temel ilkesi hükümet müdahalelerinin bireysel gelişmeyi engelleyeceği durumlarda devletin bireylerin işlerine karışmaması gerektiği yönündedir. Böyle olmakla beraber, kamuyu ilgilendiren hizmet alanlarında hükümetin bazı sorumluluklarını destekler. Mill, bazı durumlarda bireylerin neyin gerçekte kendi faydalarına olacağını bilemeyebileceklerini ve bu nedenle de müdahalenin hoş görülebileceğini kabul eder. Diğer yandan devlet, bireylerin gönüllü birliklerce müşterek amaçlarını takip etmelerinde toplumun tüm kesimlerini desteklemelidir. Onun elastik paternalist anlayışı, zorunlu eğitimden evliliğe, doğum kontrolünden boşanmaya kadar birçok bireysel meselelere kadar uzanmaktadır.¹⁷⁹

¹⁷⁹ Cohen-Almagor, Raphael; "Between Autonomy and State Regulation: J.S. Mill's Elastic Paternalism", **Philosophy**, Volume 87, Issue 04, October 2012, s. 557-582, s. 559-61. Mill'in (ve diğer bireycilerin) düşüncesinde paternalizm, yetişkin ve rasyonel olan bir bireyin tamamen gönüllü tercihi veya rızasına dayanan ve yalnızca doğrudan kendi çıkarını ilgilendiren meselelerde çok değerlidir. Kuşkusuz ki Mill gönüllü olmayan tercihlere başvurma niyetinde değildir fakat bireyin kendi cehaletine karşı korunmasında devlet müdahalesinin haklılaştırılması örneğindeki gibi düşünceler varsayılan bir gönüllülük skalasının diplerine yakın bir yerde durmaktadır (Feinberg, Joel; **Social Philosophy**, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, 1973, s. 48-9). Mill, müdahale adına

2.2. JOHN STUART MILL'DE İFADE ÖZGÜRLÜĞÜ

2.2.1. İfade Özgürlüğü: Kavramsal Çerçeve

Demokratik toplumların en önemli niteliklerinden birini ifade özgürlüğünün korunmasına yönelik hassasiyete yapılan vurgularda bulmaktayız. İfade özgürlüğü özgür bir bireye ve özgür bir topluma sahip olmak adına savunulması gereken en önemli değerlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanlığın geçmişten günümüze yaşadığı büyük deneyimlerinden damıtarak elde ettiği ve medeniyetin temel değerleri arasında yer alan düşünce ve ifade özgürlüğü, dünya toplumlarının medeniyet yelpazesinde işgal ettikleri yeri anlama ve değerlendirmede başvurulabilecek temel ölçütler arasındadır. İfade özgürlüğü aynı zamanda diğer hak ve özgürlüklerin de mevcut bulunduğu işaretleri olarak bir kavşak özgürlüktür.¹⁸⁰ Diğer birçok temel hak ve özgürlüklerin kullanabilmesinde çok temel bir faktör olması açısından da ifade özgürlüğü büyük öneme sahiptir. AİHM de verdiği değişik kararlarda ifade özgürlüğünü demokratik toplumun esaslı temellerinden biri olarak görmekte, toplumun ilerlemesi ve her bireyin kendi kendini geliştirmesi için temel şartlardan biri olarak ifade özgürlüğünün önemi üzerinde durmakta, ifade özgürlüğünün diğer insan haklarının korunması için temel bir güvence olduğunu vurgulamaktadır.¹⁸¹

son derece kapsamlı kriterler sunduğundan onu paternalist karşıtı bir teorisyen olarak görmek zordur. Bazı durumlarda yumuşak, bazı durumlarda ise sert paternalizm yanlısıdır. Onun paternalizmini en iyi “elastik” olarak tanımlanabilir. Mill, paternalizmi çocukları ve barbarları kendi özgürlük prensibinden muaf tuttuğunda veya bir köprüden riskin farkında olmadan geçmek isteyen birini bu eyleminden alıkoyarken onaylar. Ama o birey, bütün uyarılara rağmen köprüyü kullanmayı tercih ederse, onun bu kararına saygı duymak gerekir. Mill’in liberalizm ruhunda açık bir yasaklamadan veya cebirden ziyade düzenlemeyi destekleyen anlayış vardır (Cohen-Almagor, **a.g.m.**, s. 574).

¹⁸⁰ Yayla, Atilla; “İfade Özgürlüğü Nedir ve Niçin Gereklidir?”, **Liberal Düşünce Dergisi**, İlkbahar 2008, Sayı: 50, Ankara, Liberte Yayınları, 2008, ss. 159-176, s. 159.

¹⁸¹ Beydoğan, Ayhan; **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türk Hukukunda Siyasi İfade Hürriyeti**, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu, 2003, s. 77-8.

Demokratik siyasal sistemlerin temel unsurlarından olan ifade özgürlüğü, anayasaların ve insan hakları belgelerinin can alıcı unsurlarından biri olmakla beraber, hiçbir zaman tatmin edeci bir güvence sistematiğine kavuşturulamamıştır. Eleştiriye açık olan bu durum yalnızca otoriter rejimlerden değil, bizatihi demokrasi içindeki fikir hareketlerinden ve hukuk kurallarından da kaynaklanmaktadır.¹⁸² Buna ilave olarak, ifade özgürlüğünün mutlak bir değer olarak kabul edilmek yerine geleneksel olarak rakip başka amaçlarla yarışmak zorunda kaldığı görülmektedir.¹⁸³

İfade özgürlüğüne yönelik çok farklı tanımlamalar yapılmakla beraber, bu tanımlamaların vurgulamakta olduğu temel noktalar dikkate alındığında, ifade özgürlüğünü en geniş anlamda “bir düşünce, inanç, kanaat, tutum veya duygunun barışçıl yollardan açığa vurulmasının veya dış dünyaya ifade edilmesinin serbest olması”¹⁸⁴ şeklinde ele almak mümkündür. Herhangi bir dışsal müdahaleye maruz kalmamak anlamında negatif bir özgürlük olan ifade özgürlüğü, herkesin, herhangi bir engel olmaksızın kendi fikirlerine ve kanaatlerine sahip olması ve bunları herhangi bir sınırlandırmaya maruz kalmadan herhangi bir yolla ifade edebilmesidir.

İfade özgürlüğüne yönelik çalışmalarda ortaya konan en önemli noktalardan biri, insanı diğer canlı türlerinden farklı kılan şeyin onun düşünebilme melekesi olduğuna ilişkin vurgudur. Bu noktadan hareketle, insanın kendini bir “değer” olarak ortaya koyabilmesi onun düşünebilme

¹⁸² Örneğin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin mutlak bir ifade özgürlüğü müdafaası sergilemediği ve ifade özgürlüğünü bilinçli olarak mahremiyetin gerekleriyle dengelediği ifade edilmektedir (Barry, Norman P.; “Hukuki ve Siyasi Açından İfade Hürriyeti”, çev. Özlem Çağlar Yılmaz, Liberal Düşünce, Cilt: 7, Sayı: 27, Yaz 2002, ss. 5-14, s. 6.

¹⁸³ Barry, **Hukuki ve Siyasi Açından İfade Hürriyeti**, s. 5.

¹⁸⁴ Erdoğan, yaptığı bu tanımda özgürlükçü bir deontolojiden hareket ettiğini söyler. Ona göre faydacı, idare-i maslahatçı veya başka türden anlayışları esas alan bir yaklaşımın ifade özgürlüğü konusunda tutarlı bir teorik çerçeve geliştirmesi mümkün değildir (Erdoğan, Mustafa; “Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif”, **Teorik ve Pratik Boyutlarıyla İfade Hürriyeti**, ed. Bekir Berat Özipek, yay. haz. Haluk Kürşad Kopuzlu, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu, 2003, ss. 37-47, s. 37-9).

melekesi temelinde ele alınmaktadır. Çünkü düşünme, insanı diğer hayat formlarından ayırmaktadır. Bu yönüyle de düşünce kişi olmanın ve bir anlamda insani varoluşun temeli haline gelmektedir. İfade benliğimizin yansımasıdır ve benliğimiz gibi özgürdür.¹⁸⁵ Bir kişi, büyük ölçüde, ne düşündüğüdür. Diğer yandan düşünme, ifadenin kaynağı olması nedeniyle de değerlidir. Dolayısıyla ifade özgürlüğüne ilişkin her değerlendirmenin düşünce özgürlüğü ile başladığı söylenebilir.¹⁸⁶

Düşünce özgürlüğü, düşünen bir varlık olarak insanın düşüncelerinin ürünü olan fikir ve kanaatlere sahip olmak ve bu fikir veya kanaatler sebebiyle herhangi bir baskıya maruz kalmamak iken, ifade özgürlüğü bunların dış alemle paylaşılmasını içermektedir. Soyut bir hal olarak yalnızca insanın iç dünyasında ve zihninde kalan fikir ve kanaatler dış dünya ile paylaşılmadan ve başkaları tarafından bilinir hale gelmeden bir önem taşımaz. Düşünceyi ifade etme aynı zamanda insanın kendi farkındalığının bir tezahürü olarak farklılığını ortaya koymasıdır. Düşünce özgürlüğü ancak ifade özgürlüğü ile bir anlam ve değer kazanacaktır. Bu nedenle belli bir düşünce ve kanaate sahip olmak hem düşünce özgürlüğünü hem de ifade özgürlüğünü gerekli kılmaktadır.

Düşünce ve ifade özgürlüğü düşünce ve kanaati açıklamaya zorlanmamanın yanında, açıklanmış olmaları durumunda da bunlardan dolayı kınanmamayı veya suçlanmamayı da içermektedir.¹⁸⁷ Diğer yandan da, belli bir düşünce ve kanaate ulaşabilmek adına her türlü fikirlere ulaşabilme özgürlüğünü ifade özgürlüğünden ayrı düşünmemek

¹⁸⁵ Pullan, Robert; **Guilty Secrets: Free Speech and Defamation in Australia**, Glebe, NSW: Pascal, 1994, s. 11'den aktaran Trager, Robert; Dickerson, Donna L.; **Yirmibirinci Yüzyılda İfade Hürriyeti**, yay. haz. Haluk Küşad Kopuzlu, çev. A. Nuri Yurdusev, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu, 2003, s. 15.

¹⁸⁶ Trager, Dickerson, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁸⁷ Erdoğan, Mustafa; "İfade Özgürlüğü ve Sınırları", **İfade Özgürlüğü**, ed. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları: 1267, 2007, ss. 19-37, s. 21.

gerekmektedir. Düşünce özgürlüğü, bireylerin düşünce ve kanaatleri sebebiyle kınanmaması, bunları serbestçe açıklayabilmeleri ve diğer düşünce ve kanaatlere ulaşabilme özgürlüğüyle birlikte el alınmak durumundadır. Burada düşünce özgürlüğü ile ifade özgürlüğü arasında yapılacak bir ayırımın pratik bir yararından bahsedilemeyeceğine¹⁸⁸ yönelik vurguya dikkat çekilir.

İfade insanın başkalarıyla iletişim ve etkileşim içinde bulunmasının yolu olarak ele alındığında, birer özgürlük kullanma biçimi olarak korunması gereken pek çok ifade biçiminin bulunduğu görülmektedir. Bu geniş anlamıyla ifade özgürlüğü sözlü ve yazılı anlatım, sanatsal gösterim, kişisel görünüm ve görüntü tercihi, gösteri, yürüyüş, toplantı yapma ve örgütlenme gibi özgürlüklerin hepsini içine almaktadır.¹⁸⁹ Dolayısıyla, bireyin kendi düşünce ve kanaatlerini dış dünya ile paylaşması olarak ele alındığında, ifade adına kullanılan her türlü vasıtaların da özgürlük kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir.

İfade özgürlüğünün değeri ve önemi, bireylerin eylemleri üzerindeki herhangi bir zorlamanın varlığı durumunda ortaya çıkmaktadır. Eğer eylemlerimize karşı çıkan fiziksel, legal veya moral bir güç yoksa “den özgürlük” ya da “nın özgürlüğü” meselesinin pek bir anlamı olmayacaktır.¹⁹⁰ İfade özgürlüğü ilkesinin savunulabilmesi adına hak ve özgürlüklere getirilen zorlamaların veya sınırlandırmaların temel gerekçelerinden hareket edildiğinde, ifade üzerinde herhangi bir sınırlama koyan iktidar eyleminin, sınırlama konmadığı duruma göre daha güçlü bir gerekçe sağlaması gerekmektedir. Buna bağlı olarak da ifade özgürlüğü ilkesinin daha sağlam

¹⁸⁸ Hakyemez, Yusuf Şevki; **Militan Demokrasi Anlayışı ve 1982 Anayasası**, Ankara, Seçkin Yayınları, 2000, s. 36-9.

¹⁸⁹ Erdoğan, **Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif**, s. 37.

¹⁹⁰ Bu noktada temel olarak üç farklı zorlamanın varlığından bahsedilmektedir. Bu zorlamalar resmi ya da gayri-resmi hükümet eylemlerinden, resmi veya gayri-resmi hükümet dışı bireyler ve örgütlerin eylemlerinden ve kendimizi sansür etmemizden kaynaklanmaktadır (Trager, Dickerson, **a.g.e.**, 38).

bir gerekçeye ihtiyaç duyması bakımından siyasi iktidar üzerinde diğer ilkelerin sağladığı sınırlamalardan bağımsız, farklı bir kısıtlamayı temsil ettiği ifade edilmektedir.¹⁹¹

İfade özgürlüğü ilkesini savunmak adına üzerinde durulması gereken bir diğer husus da iyilikten çok kötülüğe neden olduğu zamanlarda bile niçin özgür ifadenin himayesinin savunulması gerektiğinin izahı olmaktadır. Bu anlamda ifade özgürlüğü ilkesini savunanların üzerindeki yük yalnızca ifade özgürlüğü düzenlemesini göz alıcı bir değerle veya değerler kümesiyle irtibatlandıran bir temel ortaya koymak değildir.¹⁹² Buradaki mesele ifadenin yalnızca kendisine yönelik bir davranış olması değil, fakat başkasına yönelik bir davranış olmasıdır. Eğer bir ifade özgürlüğü ilkesinden söz edilecekse, buna rağmen bazı davranışları himaye etmesi temelinde ele alınmak durumundadır.¹⁹³

Bir iletişim veya mesaj iletme aracı olarak ifade, aslında biz demek olan toplumun geri kalanıyla haberleşmenin en doğru yoludur. İletişim, söz konusu sürecin merkezinde yer almaktadır. İletişim ve haberleşme faaliyetleri kendimizi ifade etme ve eylemlerimizi gerçekleştirme yeteneğimiz için büyük önem taşımaktadır.¹⁹⁴ Bu anlamda ifade özgürlüğü, başkasına yönelik bir davranış olması durumunda anlamlı ve değerlidir. Başkasına yönelik bir davranışın yanlış yapma ihtimalini barındırması gibi, ifade özgürlüğü de, zorunlu olarak, yanlış olanı yapma hakkını da ihtiva etmesi gerekmektedir.¹⁹⁵ Demokratik bir hukuk sisteminde, araçların meşruluğu temel alınmak kaydıyla, yıkıcı olarak kabul edilen fikirlerin yasaklanması demokratik

¹⁹¹ Schauer, Frederick; **İfade Özgürlüğü: Felsefi Bir inceleme**, çev. M. Bahattin Seçilmişoğlu, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu, 2002, s. 10-2.

¹⁹² Sadurski, Wojciech; **İfade Özgürlüğü ve Sınırları**, çev. M. Bahattin Seçilmişoğlu, yay. haz. Metin Toprak, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu, 2002, s. xvi.

¹⁹³ Schauer, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁹⁴ Sadurski, **a.g.e.**, s. 16-7; Erdoğan, **İfade Özgürlüğü ve Sınırları**, s. 21.

¹⁹⁵ Barry, **Hukuki ve Siyasi Açıdan İfade Hürriyeti**, s. 13.

özgürlük anlayışıyla çelişecektir. Bu nedenle de şiddet içermeyen her türlü düşüncenin kendine yer bulabilmesi için çaba gösterilmelidir.¹⁹⁶ İfade özgürlüğü yalnızca hoş giden şeyler için değil, aynı zamanda ve daha da önemlisi hoş gitmeyen şeyler için de gereklidir. Toplumsal ve siyasal düzeni temelden etkilemeyen konularda özgür tartışmaya hoşgörü ile yaklaşmak kolay olmakla beraber, yerleşik çıkarlara, benimsenmiş dogmalara ve geleneksel ahlâk kurallarına yönelik eleştirilere aynı hoşgörü gösterilmemektedir.¹⁹⁷ İfade özgürlüğü vatandaşların cezalandırılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmadan, politik konularda memurları, hükümeti, rejimi, sosyo-ekonomik düzeni ve hakim ideolojiyi eleştirmek de dahil olmak üzere kendilerini ifade etme haklarıdır.¹⁹⁸ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Handyside kararında vurguladığı gibi, ifade özgürlüğü, sadece hoş giden düşünceler için değil, devleti veya toplumun bir kesimini inciten, şoke eden ya da rahatsız eden görüşler için de geçerlidir.

İfade özgürlüğünün felsefi temelde savunmasında farklı birtakım argümanlar bulunmaktadır. İnsan doğasından temellenen bir hak olarak ifade özgürlüğü kendinde bir değer olarak kabul edilebileceği gibi, hakikatlere ulaşabilmek adına veya demokratik siyasal kültürün temel bir unsuru olarak araçsal niteliğiyle ve faydacı argümanlarla da ele alınabilir. Bu anlamda ifade özgürlüğüne yönelik felsefi savunmalarda genellikle üç argüman üzerinde durulmaktadır: kendini gerçekleştirme, gerçekliklerin keşfedilmesi ve demokrasiye dayanan argüman.

¹⁹⁶ Hakyemez, **a.g.e.**, s. 55-7.

¹⁹⁷ Lipson, **a.g.e.** s. 457.

¹⁹⁸ Dahl, Robert A.; **Demokrasi Üstüne**, çev. Betül Kadioğlu, yay. haz. Melih Yürüşen, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2001, s. 90.

2.2.1.1. Kendini Gerçekleştirme Argümanı

Bireylerin kendi hayatlarına yön verebilmeleri ve hayata dair amaçlarına ulaşabilmeleri adına iletişimsel faaliyette bulunmaları ve kendilerini ifade etmeleri büyük öneme sahiptir. Bu anlamda kendini gerçekleştirme argümanı bireylerin fikirlerini ifade edip dış dünyayla paylaşmadan kendilerini birey olarak tam manasıyla gerçekleştiremeyeceği tezi üzerinden hareket etmektedir. İfade özgürlüğünün değeri, kişinin kendini gerçekleştirmesine ve dolayısıyla gelişimine hizmet etmesinde yatmaktadır.

Bütün diğer insani değerlerin ya dayanağı ya da destekleyicisi niteliğinde olduğundan kişinin kendini gerçekleştirme en temel ahlâki değerlerden biridir. Kişinin kendini gerçekleştirmesinin ve “ontolojik” potansiyellerini geliştirmesinin birinci yolu onun kendini serbestçe ifade edebilmesidir. “Kişilik kendini ifadeyle vücut bulur, özgür ve özerk kişilik ise özgür ifadeyle kaimdir.”¹⁹⁹ İfade, özgün insanlar olarak kendimizi nasıl tanımladığımızdır. Bu anlamda her ifade bir kendini gerçekleştirme eylemidir.²⁰⁰ Kendi kendine yeterli olma olarak da nitelendirilebilecek olan bu argümana göre ifade özgürlüğü, her şahsın kendi kendini geliştirme ve tamamlama hakkının bütünleyici yönü olarak görülmektedir. Bir insanın konuşmasına, yazmasına, işitmesine veya okumasına sınırlamalar konulursa kişinin şahsiyetinin gelişmesi tehdit edilmiş olur.²⁰¹

Bu noktada belirleyici olan bireylerin eşit ahlâki güçleri, devletin iyi konusundaki özel anlayışlara karşı yansızlığı ve hakkın iyiye göre

¹⁹⁹ Erdoğan, **Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif**, s. 41.

²⁰⁰ Trager, Dickerson, **a.g.e.**, s. 126.

²⁰¹ Felsefî zayıflığı ne olursa olsun, serbest ifadeye özel bir anayasal koruma vererek serbest ifadenin fertlerin entelektüel olgunluğunu cesaretlendirmedeki rolüne katkısı sebebiyle kendini gerçekleştirme argümanı oldukça pratik bir argüman olarak değerlendirilmektedir (Beydoğan, **a.g.e.**, s. 43-5).

önceliğidir.²⁰² Toplumu oluşturan bütün bireyler, insan doğasına yönelik bir önkabul olarak, eşit ve özgür olarak ele alınmaktadır. Bir insanın hayatı, özgürlüğü ve mutluluğu başka bir insanın hayatından, özgürlüğünden ve mutluluğundan özsel olarak daha değerli ya da daha az değerli değildir. Bunun sonucu olarak her insana hayat, özgürlük, mutluluk ve diğer temel faydalar ve çıkarlar konusunda eşit talepte bulunuyorlarmışçasına davranılması gerekmektedir. “Özsel eşitlik” olarak ifade edilebilecek bu ahlâki yargı, herkesin iyiliğine ve çıkarlarına aynı derecede özen göstermesi gerektiğini ifade etmektedir.²⁰³ Vurgulanması gereken temel ilke şudur ki, insanın kendini ifade etme ve kendini gerçekleştirme durumu olması nedeniyle eylem özerkliğinin değeri eyleminin somut sonuçlarının değerinden daha önemlidir. Bir başka ifadeyle, kural olarak özerkliğin değeri, özerk bir faaliyetin görünen sonuçlarının sebep olabileceği değersizlikten üstündür.²⁰⁴

İnsanoğlunun en önemli amacı, hayatını kendi karakterine ve yeteneklerine göre kendi seçtiği yoldan idame etmektir. Bu anlamda ifade özgürlüğü aynı zamanda bireyin özerkliğinin ve özgürlüğünün bir parçasıdır. Özgür ve özerk bireyin tercih hakkına yapılan güçlü bir vurgu vardır. Bireylerin kendi hayat planlarını gerçekleştirmeleri ve amaçlarına ulaşabilmeleri ifade ile mümkündür. Birey, içinde yaşadığı toplumdan bağımsız bir “ada” olmadığına göre, toplumu oluşturan diğer bireylerle etkileşim içinde olması hem doğal hem de zorunlu bir durumdur. İfade, aslında “biz” demek olan toplumun geri kalanıyla iletişimde bulunmak demektir.²⁰⁵ Bu iletişimde bireylerin her türlü toplumsal ve siyasal otoritenin tahakkümünden azade olması, bireyin kendi seçtiği yoldan ilerlemesi ve kendini gerçekleştirmesi ancak ifade özgürlüğünün varlığıyla mümkün olacaktır.

²⁰² Sadurski, **a.g.e.**, s. 16.

²⁰³ Dahl, **Demokrasi Üstüne**, s. 68.

²⁰⁴ Sadurski, **a.g.e.**, s. 16; Erdoğan, **İfade Özgürlüğü ve Sınırları**, s. 24.

²⁰⁵ Sadurski, **a.g.e.**, s. 16.

2.2.1.2. Demokrasiye Dayanan Argüman

Demokrasiye dayanan argüman temelde devletin örgütlenmesinde ve yönetilmesinde demokratik ilkelerin a priori kabulünü gerektirmektedir.²⁰⁶ Bir meşruiyet meselesi olarak nihai gücün halkın elinde olması düşüncesinin doğal bir sonucu olarak, demokrasinin en temel niteliği vatandaşların yönetime katılması olduğu gibi, demokrasiye dayanan argümanın temelinde de yönetime katılımı öngören bir anlayış bulunmaktadır. Demokrasi, temel hak ve özgürlüklerin en geniş anlamda tanındığı ve korunduğu sistem olarak, vatandaşların kendi kaderlerini ilgilendiren kararların alınması sürecine katılmasını garanti eder. Bu nedenle de toplumda var olan çoğulculuğun ve bu çoğulcuğun meyvesi olan çeşitliliğin korunması demokratik ideallerin temelinde yer almaktadır.

Demokrasiyi vatandaşların yönetime katılım hakkı olarak ele aldığımızda, siyasi konularda görüşlerini açıklama hakkı, diğer vatandaşların söyleyeceklerini duyma ve siyasi meseleleri onlarla tartışma hakkı olması gerekmez mi?²⁰⁷ Vatandaşlar karar verme sürecinde bilgi sahibi olmadan neye ve nasıl katılacaklar? Demokrasiye dayanan argümanın dayanağını oluşturan temel sorun bu şekilde ortaya konulduğunda da argüman, demokratik kendi kendine yönetim ile serbest ifadenin yargısal korunmasını sağlayacak bir zemin teklif etmektedir.²⁰⁸ İfade kişiyi siyasal varlık yapan unsurdur; ifade özgürlüğünün elinden alınması aynı zamanda onun siyasal özne olma hakkının elinden alınması demektir.²⁰⁹ Bu anlamda ifade

²⁰⁶ Schauer, **a.g.e.**, s. 51.

²⁰⁷ Dahl, **Demokrasi Üstüne**, s. 52.

²⁰⁸ Beydoğan, **a.g.e.**, s. 51.

²⁰⁹ Arendt, H. Arendt; **The Human Condition**, Chicago, The University of Chicago Pres, 1958, s.7-8'den aktaran Arslan, Zühtü; "Liberal Demokrasilerin Zor Zaman Krizi ve İfade Özgürlüğü", **Teorik ve Pratik Boyutlarıyla İfade Hürriyeti**, ed. Bekir Berat Özipek, yay. haz. Haluk Kürşad Kopuzlu, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu, 2003, ss. 67-98, s. 75.

özgürlüğü anayasal demokrasilerin temel taşlarından biri olarak ele alınmaktadır.²¹⁰

Demokratik siyasal yapıların en temel niteliklerinden biri çoğulculuktur. Demokratik siyasal sistemler dışındaki her türlü siyasal veya toplumsal sistem veya yapılar, ifade özgürlüğüne yönelik bir hoşgörüyü içeriyor görünseler dahi, çoğulculuğun özümsemiği her durumda ifade özgürlüğüne yönelik güvenceler arafta kalacaktır. İfade özgürlüğü böyle yapılarda bir lütuftan öteye gidemeyecektir. Daha da ötesi, hangi alanlarda özgürlükten yararlanılacağı çoğu zaman bizzat sistem tarafından belirlenmektedir. Dolayısıyla ifade özgürlüğü ancak demokratik hukuk sistemlerinde güvence altına alınabilir ve gerçekleşebilir.

Demokrasi, çoğulcu yapıda farklılıklarımıza rağmen barış içinde bir arada yaşayabilmemize imkân veren bir uzlaşma süreci olması yönüyle de değerlidir. Bu süreçte toplumu oluşturan farklılıkların kendilerini ifade etme imkânlarına sahip olması elzemdir. Bir kendi kaderini tayin etme süreci olan demokraside barış içinde bir arada yaşayabilme kültürünün ve farklılıkların oluşturduğu çoğulcu yapının korunması meşru muhalefetin varlığıyla doğrudan bağlantılıdır. Demokraside karar alma süreci meşru muhalefetin yer aldığı kamusal eleştiri ve tartışmaya bağlıdır. Kamusal tartışma ve eleştiri yoksa meşru sayılan bir muhalefet de yoktur ve bunun tersi de doğrudur. Hiç şüphe yoktur ki bunun mümkün olması ifade özgürlüğüne bağlıdır. İfade

²¹⁰ Erdoğan, **Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif**, s. 37. Halkın karar alma mekanizmasına etkin katılımını öngören bu argüman modern demokrasilerdeki serbest ifade teorisidir. Daha ziyade özel anayasa belgelerine dahil edilen değerler ve taahhütlere dayanmaktadır. Bu argüman ifade özgürlüğünün devlete karşı korunması üzerinde durmaktadır ve anayasalar belirgin biçimde bu amaca hizmet etmektedir. Demokrasilerde katılımı öngören bu argüman yirminci yüzyıl serbest ifade hukukunun gelişmesinde en etkili argüman olmuştur (Beydoğan, **a.g.e.**, s. 54-68).

özgürlüğünün olmadığı yerde ne meşru bir muhalefetten bahsedilebilir ne de çoğulcu yapı korunabilir. Bu durumda “ortak iyi”yi bulmanın imkânsızlığından daha öte “ortak iyi” diye bir meseleden bahsetmek bile anlamsız olacaktır. Demokrasi açık uçlu bir süreç olarak kamusal tartışma ve müzakere ortamı sayesinde ortak iyinin bulunmasında ifade özgürlüğüne büyük değer atfetmektedir.²¹¹

Diğer yandan kamusal tartışma ve eleştirme özgürlüğü, kamu görevlilerinin, efendileri olan halk çoğunluğuna karşı tam anlamıyla sorumlu kamu hizmetçileri olarak kalmalarını da mümkün kılar.²¹² “Sessiz vatandaşlar, otoriter bir hükümdar için kusursuz uyruklar olabilirler, ancak onlar demokrasi için büyük felaket olurlardı.”²¹³ Kendi kendini yönetme idealinde asıl olan, yönetim politikasının genel sorunlarıyla ilgili olarak, doğru ile yanlış arasında ayırım yapma yetkisinin yalnızca halka ait olduğu önermesidir. Demokratik bir siyasal sistemin öngörülen bu faydaları ancak ve ancak ifade özgürlüğünün güvence altına alınmasıyla mümkün olacaktır. Demokrasinin ve ifade özgürlüğünün sağladığı zemin üzerinden vatandaşların bilgiye ulaşabilmeleri ve kamusal tartışma adına daha güçlü kanaatler oluşturabilmeleri, diğer yandan da tercih ve taleplerini yönetime iletebilmeleri sağlanmış olacaktır.

Demokratik sistemde hükümetin eylem ve eylemsizlikleri yalnızca yasama ve yargı organlarının denetimine değil, aynı zamanda kamuoyunun

²¹¹ Erdoğan, **Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif**, s. 39-40.

²¹² Demokrasiye dayanan tezin temelini sağlayan egemenlik kavramı aynı zamanda tezin en belirgin zayıflığını da sergilemektedir. Eğer halk egemense, o egemenliğin herhangi bir özgürlüğü sınırlayabileceği gibi, ifade özgürlüğünü de sınırlama gücü olduğunun kabulü gerekmektedir. Halk egemense, neden herhangi bir iktidarı doğruları ve yanlışları belirleyebilme gücüyle donatmasın? Özgür ifade ilkesi, siyasi iktidar ve egemen çoğunluk üzerinde bir sınırlama fonksiyonu görmek zorundadır. İfade özgürlüğü hakkının çoğunluğa karşı bir hak olduğunu ve niçin bunun her halükarda çoğunluk kuralı ilkelerinden muaf olduğunu izah etmede yetersiz kalan bir tez, bir Özgür İfade İlkesi için gerekli olan tez olamaz (Schauer, **a.g.e.**, s. 52-62).

²¹³ Dahl, **Demokrasi Üstüne**, s. 101.

denetimine de tabidir.²¹⁴ Temel güç halkın elindedir ve halkın sahip olduğu bu güç “kamuoyu” olarak somutlaşmaktadır.²¹⁵ Halkın gücünün kamuoyu gücüne dönüşebilmesi için vatandaşların karar alma sürecinde katılmaları tek başına bir anlam ifade etmeyecektir. Bu katılımın sağlıklı ve etkili olabilmesi adına karar verme sürecinde gerekli her türlü bilgiye ulaşılabilmesi gerekmektedir. Bireylerin kamusal meseleler hakkında sağlıklı bilgi ve fikir edinebilmesinin temelinde fikirlerin serbestçe ifade edilebilmesi yatmaktadır. Gerçek anlamda bir kamuoyundan bahsedebilmek için, onun oluşmasını sağlayacak vasıta ve imkânların var olması gerekir. Bunun için her şeyden önce haberleşme kanallarının açık tutulması, serbest fikir yürütebilme ve tartışabilme imkânlarının mevcut olması gerekir. Kamuoyunun temelinde düşünce ve düşüncenin açıklanması özgürlüğü yatmaktadır.²¹⁶ Kamuoyunun oluşması vatandaşların kendilerini özgürce ifade edebilmelerine bağlı olduğu gibi aynı zamanda başkalarının görüşlerini duyabilmelerine de bağlıdır. Dolayısıyla ifade özgürlüğü yalnızca sesimizi duyurma hakkına sahip olmayı değil, aynı zamanda başkalarının söyleyeceklerini duyma hakkına da sahip olmamızı gerektirmektedir.²¹⁷ Bu nedenle ifade özgürlüğü üzerindeki sınırlandırmalar karar verme süreci açısından engel oluşturacaktır. Bilgi sahibi olmadan yapılacak her türlü tercih karar alma sürecine bilinçli bir katılım anlamına gelmeyeceğinden, neticede katılım hakkının engellenmesinden başka bir anlam taşımayacaktır.

²¹⁴ Beydoğan, **a.g.e.**, s. 77-8.

²¹⁵ Kamuoyunun oluşması sürecinde haberleşmenin çok büyük önemi vardır. Haberleşme süreci, ideal kendi kendini yönetme modelinin tahayyül ettiği, bağımsız bir güç olarak atomize birey kütesinin sayesinde yönetime katıldığı başlıca ve belki de tek araçtır. Halkın gücü az görülebilir, fakat halkın görüşü çok büyük güce sahip olabilir ve haberleşme süreci, halkın gücünün halkın görüşüne dönüştürülmesine imkan verir (Schauer, **a.g.e.**, s. 63).

²¹⁶ Kapani, **a.g.e.**, s. 267.

²¹⁷ İfade özgürlüğünün önemine dair yapılan bu açıklamada vurgu konuşmacıdan ziyade dinleyiciye kaydırılmıştır. Demokrasiye dayanan tez gereğince ifade özgürlüğü, dinleyicilerin, bağımsız seçmenlerin oy verme haklarını kullanmaları açısından gerekli bütün bilgi materyallerini elde etmelerine imkân verdiği için değerlidir. Kamuoyunun oluşması sürecinde konuşmacıların haklarından ziyade dinleyicilerin haklarının üzerinde durması, bu argümanın çok önemli katkılarından birini teşkil etmektedir (Schauer, **a.g.e.**, s. 61; Beydoğan, **a.g.e.** s. 64; Dahl, **Demokrasi Üstüne**, s. 101).

2.2.1.3. Gerçekliğin Keşfedilmesi Argümanı

Gerçekliğe dayanan argüman her şeyden önce gerçeğin araştırılmasının toplumda üstün bir değer olduğunu öngörmekte ve gerçeğin araştırılmasının arzu edilir bir amaç olduğu şeklindeki başlangıç varsayımından hareket etmektedir.²¹⁸ Bu argüman, insanlık tarihini gerçeklerin resmi doğrular olarak hüküm sürmekte olan yanlışların yerini alma süreciyle özdeşleştirir. Bu noktadan hareketle, resmi doğrular olarak kabul gören her türlü düşüncelere karşı yeni fikirlerin gerçeği araştırma özgürlüğü adına engellenmemesi gerektiği temelinden hareket etmektedir. Dolayısıyla ifade özgürlüğünün değeri gerçeğin araştırılması adına oynadığı temel role dayanmaktadır.²¹⁹ Bu argümanın temel hareket noktası, açık tartışma ve fikirlerin serbestçe mübadelesi sayesinde doğrulara ulaşılabilceği düşüncesidir. Doğrulara ulaşabilmenin yolu araştırma yapmaktan geçmektedir. Bunun için farklı fikirlere ulaşabilmeli, bunlar arasında bir değerlendirme yapabilmeli ve doğruları yanlışlar arasından ayırarak karara varılmalıdır. Bu sürecin gerçekleşebilmesi için de bütün fikirlerin kendilerini ifade edebilmeleri gerekmektedir.

Gerçekliğin keşfedilmesi argümanında iki noktaya yapılan vurgu önemlidir. İlk olarak, doğruların, yanlışların yerini alması adına kamuoyunu meşgul eden her meselede ne kadar çok tartışma imkânı sağlanırsa, gerçeğe

²¹⁸ Schauer, **a.g.e.**, s. 24-33.

²¹⁹ İfadenin değerinin hakikat arayışında olduğu Milton, Locke, Mill ve yirminci yüzyılda yargıç Holmes tarafından dile getirilen klasik Aydınlanmacı görüştür. Bir mesele hakkında ne kadar çok tartışılırsa, hakikatin anlaşılma ihtimali o kadar fazladır. Milton'a göre "bırakınız hakikat ve yanlış kapışsın, serbest ve açık bir karşılaşmada hakikati bilenler yanlış zorda bırakacaktır." Benzer şekilde Holmes'a göre de "hakikatin en iyi testi düşüncenin kendini piyasa rekabetinde benimsetme gücüdür" Bu ifadelerin ortaya koyduğu fikirlerin pazaryeri teorisinde önemli olan sürecin kendisidir. Fikirlerin pazaryeri teorisine göre, eğer hükümet ifadeyi düzenleme işinden vazgeçerse, vatandaşlar iyi, kötü ve ilgisiz bütün fikirleri duyma olanağını bulacaklar ve iyi ve hayırlı olana kendileri karar verebileceklerdir (Trager,Dickerson, **a.g.e.**, s. 127-31; Schauer, **a.g.e.**, s. 21).

o derece ulaşılabileceği üzerinde durulmaktadır. İkinci ve daha önemli olan nokta, he türlü tartışma imkânının garanti edilmesi anlamında, önemli olan doğrulara varmaktan ziyade sürecin kendisidir.²²⁰ Gerçekliğin keşfedilmesi argümanına göre bu süreç aklın egemenliğine dayanan bir rasyonel düşünme sürecidir.

Genellikle fikirlerin pazaryeri olarak tanımlanan bu argümana göre, gerçekliğin keşfedilmesi sürecinin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için her türlü fikir mübadelesinin, araştırma, eleştirme ve tartışma özgürlüğünün zorunlu olarak kabul edilmesi önemlidir. Ancak bu özgürlükler sayesinde gerçeğin bulunması ve yanlış reddedilmesi mümkün olacaktır. Bu nedenle fikirler piyasanın işleyişine güvenmek zorundayız. Her türlü fikrin en güvenilir testi budur. Çünkü fikirlerin serbestçe ifade edildiği bir piyasada gerçekliğe ulaşılması mümkün olacaktır. Aksi halde doğruluk ve yanlışlık arasında körü körüne bir tökezlemeye doğru gidilecektir.²²¹ Adam Smith'in görünmez eli en iyi üretimi serbest rekabet ortamında sağlıyor ise, aynı görünmez el tüm görüşlerin serbestçe yarışmasına müsaade ettiği zaman en iyi fikirlerin ortaya çıkmasını sağlayacaktır.²²² Bu nedenle de halihazırda genel kabul gören fikirlerin doğrulara ulaşmak adına her türlü fikirle eşit koşullarda rekabet etmesine müsaade etmek gerekir. Yanılabilirlik tezinden hareketle²²³, genel kabul gören doğruların yanlış, yanlış diye reddedilen fikirlerin de doğru olması ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekir. Doğrulara ulaşma

²²⁰ Bu tez, gerçekliğin tartışma sürecine göre tanımlanması ve süreçten başka gerçeklik testinin olmadığı kabulü nedeniyle ifade özgürlüğü ilkesinin temeli olmak bakımından zayıflıklarla malüldür. En önemli zaafı da meseleyi kanıtlanmış farz etmesinde yatmaktadır. Eğer gerçeklik bir süreçle tanımlanacaksa, neden açık tartışma süreci diğer herhangi bir sürece tercih edilmelidir veya neden açık tartışma tek akılcı araştırma metodu olarak alınmalıdır? Teori, açık tartışmayı a priori olarak değerli kabul etmekte fakat biz hala bu araştırma metodunun diğer herhangi birinden daha iyi olup olmadığını değerlendirmek için kriteriz kalmış durumdayız (Schauer, **a.g.e.**, s. 28-30).

²²¹ Schauer, **a.g.e.**, s. 21-2.

²²² Beydoğan, **a.g.e.**, s. 34.

²²³ Yanılabilirlik üzerinde odaklanma, gerçeğin ne olduğuna dair karar verme yetkisini herhangi bir siyasi varlığa emanet etme konusunda bizi adamakıllı uyanık kılar. Bireyler ne kadar yanılabilir iseler, hükümetler de o kadar çok yanılabilir ve hataya eğilimlidir. Bu, iktidarda olanlara doğru olanı tayin etme ve yanlış olanı yasaklama konusunda ne kadar yetki vereceğimize karar vermek durumunda kaldığımızda dikkatli olmamız için akıllıca bir uyarıdır (Schauer, **a.g.e.**, s. 48-9).

konusunda insanların muhakeme yeteneğine güvenmek gerekir. Farklı kanaatlerin kendilerini ifade etmesine müsaade ederek yanlışlarımızı doğrularla değiştirebilme imkânına kavuşuruz. Dolayısıyla, farklı fikirlerin kendilerini ifade etmelerini hoşgörüyle karşılamalı hatta teşvik etmeliyiz. Fikirler piyasasının gücüne, doğruların rekabetten galip çıkacağına ve eninde sonunda yanlışların yerini alacağına inanmak gerekir. Bu açıdan bakıldığında fikirlerin rekabetine yapılacak herhangi bir müdahale doğruların ortaya çıkmasını engelleyecektir.

Gerçeğin keşfedilmesi argümanı açısından ifade özgürlüğü bir amaç olmaktan ziyade gerçeğe ulaşmanın bir aracı olarak değerlidir. Gerçeğin araştırılması süreci açısından zorunlu olan açık tartışma ve müzakere fikirlerin serbestçe değişimini gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla da ifade özgürlüğü üzerindeki sınırlamalar sürecin işlemesini sekteye uğratacak ve gerçeklerin yanlışların yerini almasına engel olacaktır.

2.2.1.4 İfade Özgürlüğünün Felsefi Savunmasında Diğer Argümanlar

İfade özgürlüğüne yönelik argümanlardan biri de paternalizm karşıtı olan görüştür. Siyasi bir ilke olarak paternalizm, zararı engelleme ve fayda sağlama niyetiyle kullanılan iktidar veya otoritedir.²²⁴ Bireylerin himaye edilmeleri gerektiğine olan inancı yansıtan paternalizm, bireylerin sadece iradesine ve tercih özgürlüğüne değil, aynı zamanda insan olma onuruna ve kişiliğine saygısızlık etmek, hatta saldırmaktır.²²⁵ Kendileri için neyin iyi veya doğru olduğu kendileri adına ve kendilerine rağmen iyi niyetli ve şefkatli

²²⁴ Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, s. 106.

²²⁵ Erdoğan, *Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif*, s. 41.

otoritelerce belirlenir. Bu nedenle de bireylerin kendi hayat planlarını kendi arzularına göre belirlemesine ihtiyaç olmadığı gibi, düşünsel kapasitelerini kullanmalarına da gerek yoktur. Böyle bir toplumda bireyler bir nevi çucuklaştırılmışlardır. Bu nedenle paternalizm karşıtlığı, toplumda kendini otorite olarak kabul eden iktidar yapılarının doğruları kendi tekelinde tutarak bireysel tercihleri sınırlandırma eğilimlerine ve özgürlüğü kısıtlamalarına karşı eleştiride kendini göstermektedir. Her birey kendi hayatını dilediği yolda yaşama ve kendi iyiliğini bildiği yolda arama hakkına sahip olduğu gibi, o kapasite ve yeteneğe de haizdir.

İfade özgürlüğüne yönelik argümanlardan bir diğeri yasaklamanın ters etki doğurması ve şiddete yol açmasıdır. Buna göre bir düşüncenin susturulmak amacıyla yasaklanması esasında amaçlanan etkinin tersine sonuçlar doğurmaktadır. Her fikir, fikirler piyasasında diğer fikirlerle rekabet etmelidir. Rekabetten eninde sonunda hakikat ortaya çıkacaktır. Halbuki yasaklanan fikirler artık eleştiri süzgecinden geçmeyecek, karşı argümanlar dile getirilerek serbest tartışma ortamında çürütülemeyecektir. Bu durum bir bakıma yasaklanan fikirlerin koruma altına alınması ve onlara dokunulmazlık kazandırılması anlamına gelecektir.²²⁶ Diğer yandan da yasaklanan fikri savunanlar onu bir dogma halinde benimseyerek o fikrin militanı haline geleceklerdir. Barışçıl yollardan kendilerini ifade edemeyen fikirler ortadan kalkmadığı gibi, kendilerini ifade etmek adına şiddet içeren ifade yollarına başvuracaklardır. Bu nedenle de yasaklama amaçlananın tam tersi sonuçlar doğurma ihtimalini barındırmaktadır.

İfade özgürlüğü insanîyetçi ve hoşgörü temelinde de savunulmaktadır. Buna göre hiç kimseyi incitmeyen, rencide etmeyen ve zarar vermeyen her türlü fikirlerin kendilerini özgürce ifade edebilmeleri gerekmektedir. Toplum

²²⁶ Erdoğan, **Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif**, s. 42.

her anlamda çoğulcu bir yapıdadır ve bu çoğulculuk içinde farklılıkların bir arada yaşayabilmeleri için hoşgörü önemli bir ahlâki erdemdir. Farklı olanı hoş görme kararı genellikle hoş görülen davranışın zararsızlığına, denetim altına almanın faydasızlığına ve farklılık ile bireysel tercihin olumlu avantajlarına dayanır.²²⁷ Bu argüman konuşmacıların korunmasından ziyade, dinleyicilerin sağlıklı bir hoşgörü tutumu geliştirmeleri bakımından önemlidir.²²⁸ Özgür ifade şiddetin yerine eleştiriyi ikame etmekle beraber, eleştiri şiddet değildir ve hiç kimsenin incitilmeme hakkı yoktur. Yanlış bir fikri çürütebilmenin yolu, onu teşhir etmek ve daha iyileriyle değiştirmektir.²²⁹

2.2.2. John Stuart Mill'de İfade Özgürlüğü

İfade özgürlüğünün ilk sistematik felsefi müdafaasını yapmış olan John Stuart Mill'in On Liberty (Hürriyet Üstüne) eseridir.²³⁰ Bireysel özgürlüğün bir savunusu olarak Hürriyet Üstüne, literatürde halâ önemli bir başvuru kaynağı olarak yerini korumaktadır. Mill'in günümüze kadar devam eden kalıcı ünü bu esere dayanmaktadır. Kendisi de bunun farkında olarak, Autobiography'sinde bu eserinin bütün diğer eserlerinden daha fazla ayakta kalacağını söylemektedir. Toplumsal ve siyasal alanda özgürlük karşıtı güçlerin varlığını gören Mill, uygarlığın ilerlemesinden olumlu anlamda önemli gelişmeler sağlanmakla beraber, modern sanayi toplumun yarattığı tehlikelere karşı toplumu uyarmaktadır. Ona göre özgürlük karşıtı fikirler giderek yayılmanın yanında neredeyse bütün toplumsal reformcular özgürlüklere karşıdılar.²³¹ Bu nedenle de Hürriyet Üstüne eserine her şeyden fazla ihtiyaç duyulduğuna

²²⁷ Schauer, **a.g.e.**, s. 17.

²²⁸ Erdoğan, **İfade Özgürlüğü ve Sınırları**, s. 26.

²²⁹ Erdoğan, **Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif**, s. 46.

²³⁰ Barry, **Hukuki ve Siyasi Açından İfade Hürriyeti**, s. 7.

²³¹ CW XIV, s. 294.

ve bu ihtiyacın gittikçe artacağına, dolayısıyla da eserinin uzun zaman yaşayacağına inanmaktadır.

Mill, modern sanayi toplumunun özgürlüğe yönelik tehditkâr yapısına ilişkin dört önemli tespit yapmaktadır.

- 1- Yeryüzünün her tarafında topluluğun kişi üzerindeki yetkilerini, hem kamuoyu gücüyle hem de kanun gücüyle, gerektiğinden daha fazla genişletme konusunda gittikçe artan bir eğilim görülmektedir.
- 2- Dünyada meydana gelen bütün değişikliklerin yönü toplumu daha fazla güçlendirmeye, buna karşın bireyin yetkilerini daha fazla daraltmaya doğru olduğuna göre, bu tecavüz öyle kendiliğinden ortadan kalkmaya yüz tutacak bir fenalık değildir. Aksine giderek daha berbat bir hal alacak fenalıklardan biri olarak gözükmemektedir.
- 3- İster idare edenler, ister sıradan vatandaşlar olarak kendi düşünce ve tercihlerini başkalarına birer davranış kuralı olarak zorla kabul ettirme eğilimi insanoğlunun tabiatındaki en iyi ve en fena duyguların bazıları ile öylesine güçlü bir şekilde desteklenmektedir ki, bunu olsa olsa ancak “yetki sınırlaması” kontrol altında tutabilecektir.
- 4- Ne yazık ki, yetki de azalmayıp çoğalmakta olduğuna göre, bu kötü gidişin önüne sağlam bir ahlâki inanç engeli konmazsa, dünyanın mevcut durumu ve şartları içinde onun arttığını görmeyi beklememiz gerekecektir.²³²

Modern toplumun ürettiği bu sorunlara yönelik Mill’in çözümü düşünce özgürlüğü ve aynı soydan gelen ifade özgürlüğüdür. Ona göre düşünme özgürlüğü ile bunları ifade etme özgürlüğünün pratikte birbirlerinden ayrılması mümkün değildir. Mill için ifade özgürlüğünü insan doğasından ayrı düşünülemez. Onun ifade özgürlüğüne ilişkin temel ilkesini şu cümlesinde bulabiliriz: “Şayet bir teki hariç bütün insanlar aynı düşüncede olsalar ve yalnız bir kişi farklı düşüncede olsa, nasıl bu şahsın tüm insanları

²³² Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 55-6.

susturmaya hakkı yoksa, aynı şekilde bütün insanların da bu kişiyi susturmaya hakları yoktur.”²³³

Hürriyet Üstüne eserinin en ilgi çekici yanı, ifade özgürlüğünün faydacı temeli ile onun daha kapsamlı ahlâki müdafaasını birleştirmiş olmasıdır.²³⁴ Faydacı temel açısından bakıldığında ifade özgürlüğü hem bireysel hem de toplumsal anlamda başka amaçlara ulaşmak için bir araçtır. Bu amaçların en başında da gerçekliğin keşfedilmesi, buna bağlı olarak da gelişmenin ve ilerlemenin sağlanması gelmektedir. Mill, en büyük mutluluk ilkesi adına gerçekliğin keşfedilmesini temel bir unsur olarak kabul ederek, gerçekliğin keşfedilmesi sürecinde düşünce ve tartışma özgürlüğüne araçsal bir rol vermekte ve faydacı temelde haklılaştırılmaktadır. İfade özgürlüğü hakikatlere ulaşabilme amacına yönelik işlev görmektedir. Hakikatin ortaya çıkmasından da hem birey hem de toplum fayda sağlayacaktır. Özgürlüğün sınırlandırılmasından ise hem birey hem de toplum zarar görecektir. Yani düşüncenin gerçekliği, onun faydasının bir parçasıdır.²³⁵ Dolayısıyla da gerçekliği işe yararlılık temelinde ele almaktadır.²³⁶ Düşünce ve ifade özgürlüğü hem bireysel ve toplumsal mutluluğun artırılması hem de maddi ve manevi gelişimin sağlanması adına değerlidir. Mümkün olan en fazla sayıda kişinin yine mümkün olan en büyük mutluluğu ifade özgürlüğünde yatan uzun erimli çıkarda yatmaktadır.

Bencilliğin yanında hayatı “az memnunluk verici” yapan başlıca sebep düşünsel kültürün eksikliğidir.²³⁷ Düşünce ve ifade özgürlüğü bireylerin düşünsel kültürü ve düşünsel mutluluğu için gereklidir. Ona göre bütün diğer

²³³ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 58.

²³⁴ Bu durum aslında Mill’in genel ahlâki ve siyasi bakış açısını ve teorik sorunlara eklektik yaklaşımını özetlemektedir (Barry, **Hukuki ve Siyasi Açından İfade Hürriyeti**, s. 7).

²³⁵ Tannenbaum, Schultz, **a.g.e.**, s. 369-70.

²³⁶ Schauer, **a.g.e.**, s. 24.

²³⁷ Mill, **Faydacılık**, s. 22.

mutluluklar da buna bağlıdır.²³⁸ İlerleme ve gelişmenin bireyselliğini temel alan Mill için düşünce ve ifade özgürlüğü, yalnızca büyük düşünürler yetiştirmek için gerekli değildir. Bunun yanında sıradan insanların düşünce seviyelerini ulaşılması mümkün olan en üst seviyeye çıkarmak için de önemlidir. Hatta daha çok önemlidir.²³⁹ Ona göre genel bir düşünce tutsaklığı havası içinde tek tük büyük düşünürler çıktığı gibi bundan sonra da çıkabilir. Ancak bu hava içinde işlek kafalı bir halk hiçbir zaman var olmamıştır. Düşünce özgürlüğünün olmadığı bir yerde hiçbir zaman var olmayacaktır da.²⁴⁰

Mill için düşünce ve ifade özgürlüğü gerçeğin ortaya çıkarılabilmesinin ve ilerlemenin en önemli aracıdır. Bu noktada tartışma özgürlüğüne büyük önem atfeden Mill, tartışma özgürlüğünün olmadığı bir ortamda genel düşünce seviyesinin düşeceğini iddia etmektedir. Çünkü tartışma yoksa herhangi bir düşünceye bilgi denemez. Düşünce ve ifade özgürlüğünün, düşünceleri temelden sarsıp sıradan kavrayış sahibi kişileri bile düşünen birer canlı olma onuruna yükselten itici gücü ancak tartışmadan kaçınılmadığı zamanlarda ortaya çıkacaktır.²⁴¹

Mill'in ifade özgürlüğüne ilişkin felsefi savunmasında kullandığı faydacı argümanları Benthamcı faydacılıktan ayırmak gerekmektedir. Çünkü Mill'in faydacı anlayışında Bentham'ın hazzı azamileştirmeye dayanan niceliksel hesabının ötesine geçen, oldukça yüceltilmiş bir fayda fikri vardır.²⁴² Bu anlamda Mill'in düşünce özgürlüğü lehindeki argümanları faydacı olmaktan ziyade daha çok ahlâki temellidir. Mill'in argümanlarında ifade özgürlüğünün faydacı değerden ayrı olarak, bizatihi iyi bir şey olduğu iddiası vardır. Bu

²³⁸ Çağla, **John Stuart Mill'in Siyaset Felsefesi**, s. 56.

²³⁹ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 179.

²⁴⁰ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 80.

²⁴¹ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 80.

²⁴² Barry, **Hukuki ve Siyasi Açıdan İfade Hürriyeti**, s. 7.

anlamda ifade özgürlüğü, bireysel ve toplumsal amaçlara ulaşmanın ötesinde, bireyselliğin sağlanmasında bir kendinden iyi değer olarak ele alınmaktadır. İfade özgürlüğünü ilerleme ve hakikat arayışında ahlâki bir değer olarak ve arzu edilir bir nitelik olarak kabul etmektedir. Ona göre her düşünceye kendini ifade etme imkânı vermek ondan beklediğimiz yarardan dolayı olmamalıdır. Çoğunluk tarafından yanlış kabul edilen herhangi bir düşünce bugün kestiremediğimiz kadar önemli sonuçlar barındırabildiği gibi sonraki dönemde bir başka çoğunluk tarafından son derece yararlı görülebilir. Bu bakımdan, bir düşüncenin yararlı olup olmadığını bugünden kestirmemiz mümkün değildir. Tarihte bunun örnekleri çok olmuştur. Bir yüzyılda mahkûm edilen, bastırılan, yok edilmeye çalışılan bir düşünce başka bir yüzyılda baş tacı edilebilmiştir.²⁴³ Dolayısıyla da bir düşüncenin veya hayat tarzının toplumda genel olarak yanlış kabul edilmesi ve azınlıkta olması onun gerçek anlamda yanlış olduğu anlamına gelmemektedir. Bu nedenle bir düşüncenin susturulması insan ırkına karşı, başka bir deyişle yaşayan nesle olduğu gibi gelecek nesillere karşı da bir haydutluktur. Bu, sadece o düşünceye katılanlara karşı değil, aynı zamanda o düşünceye katılmayanlara karşı da bir soygunculuk anlamına gelmektedir.²⁴⁴ Tercih özgürlüğüne büyük önem atfeden Mill için bireysel tercihlere, bugünün azınlık olarak kabul edilen düşüncelere ve hayat tarzlarına saygı gösterilmesi ve kendilerini ifade etmelerinin engellenmemesi gerekmektedir. Aksi halde bireylerin makinenin dışlisinden bir farkı kalmayacaktır. Bu anlamda ifade özgürlüğü, bireyin toplumdaki türdeşlikten ve geleneğin tahakkümünden kurtularak ahlâki dönüşümünü sağlayacak ve kendini geliştirmesine imkân hazırlayacaktır.

Mill'in evrensel gerçekler olarak inandığı bazı temel normların en önemlilerinden biri de kişisel bağımsızlıktır. Hangi değerlerin kazandığından

²⁴³ Her türlü düşünceye kendini ifade etme hakkı tanınması gerektiğine yönelik argümanlarında onun izafiyetçi anlayışını bulmak mümkündür (Çaha, **a.g.e.**, s. 23). Mill, çarpışan iki görüşten birine ya da ötekine yaslanmaktan çok, ikisinin çatışmasından çıkan, arada bir yerde yatan toplumsal ya da siyasal inanç ve hakikat alanında tartışır (Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 458).

²⁴⁴ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 58-9.

bağımsız olarak, dünyanın homojen hale gelmesi durumunda tartışma sürecinin bir anlamı kalmayacaktır. Çünkü böyle bir durumda bizzat tartışılan değerlerin bir anlamı kalmayacaktır.²⁴⁵ Dolayısıyla Mill'in düşüncelerinde çeşitlilikten doğacak bir ilerleme argümanı temel değerdedir. Farklılıklara ve çeşitliliğe dayanan genel bir tartışma özgürlüğüne büyük değer atfetmektedir. Kamusal alanda özgür bir tartışma ortamının varlığı makul bakış açılarına ulaşma olasılığı için bir önkoşuldur. Herhangi bir düşünce ancak ve ancak ifade edildiğinde ve dolayısıyla da karşı çıkılabildiği ve savunulabildiğinde temsil ettiği şeyi gerçekten ifade etmiş olacaktır. Bunun anlamı, bizim karşı argümanları iştene kadar gerçekten neyi düşündüğümüzü bilmediğimizdir.²⁴⁶

Mill açısından modern sanayi toplumunda özgürlüğe karşı olan eğilimlerin yarattığı sıkıntıların üstesinden gelebilmek için bireyselliğin ve çeşitliliğin sağlanması gerekmektedir. Düşünce ve ifade özgürlüğü, farklılığı ve çeşitliliği gerekli kılmakla insanlığın gelişmesini olanaklı hale getirmektedir.²⁴⁷ Modern demokratik toplumlarda kamuoyunun gücüne vurgu yapan Mill için iyi bir kamuoyu oluşturmak adına kitlelerinkinden farklı kanaat ve duygulara geniş bir toplumsal destek sağlanmalıdır.²⁴⁸ Çoğunluk herkesin aynı şekilde düşünmesini ve aynı şeyi yapmasını sağlamak için kamuoyunu bir bahane olarak kullanır. Böylesi bir uyumun düşünceleri boğacağını ve toplumu bunaltacağını savunan Mill'e göre hoşgörünün en büyük düşmanları, düşünme yeteneklerine güvenmeyen ve kendi kendisine düşünmektense çoğunluğu taklit ederek her şeyi ona mal eden insanlardır. Bu tür insanlar niçin böyle ya da öyle düşündükleri konusunda hiçbir fikre sahip olmadıkları için dogmatiktirler. Hakikate inanmış olsan bile, eğer onu savunamıyorsan, bütün sahip olduğun şey sadece bir önyargı, ideoloji ya da hurafedir.

²⁴⁵ Capaldi, **a.g.e.**, s. 161.

²⁴⁶ Skirbekk, Gilje, **a.g.e.**, s. 344-5.

²⁴⁷ Mill, düşünsel çeşitliliği ilerlemenin bir ön koşulu yapmak suretiyle gerçekliğe dayanan tezden bağımsız olarak farklılığa dayanan bir tez ortaya koymuş olabilir mi? Bireysel tercihle ifade özgürlüğü arasındaki ilişki bir yönüyle birey için var olan seçeneklerin çeşitliliğinden kaynaklanmaktadır. Buna bağlı olarak da tercih süreci ifade özgürlüğü için bağımsız bir tez ortaya koyabilir (Schauer, **a.g.e.**, s. 97-8).

²⁴⁸ CW XVIII, s. 198.

Gerçekten akıllı ve rasyonel bir insan kendi fikirlerinin dayanaklarını bilmeli, anlamalı ve onları itirazlara karşı savunabilmelidir.²⁴⁹ Ona göre hiçbir eski toplum böyle bir yapıyı içinde taşııyordu.²⁵⁰ Halbuki ilerlemenin tek koşulu budur. Fikirlerin ve toplumsal güçlerin genel bir tartışma özgürlüğü içinde çatışması maddi ve manevi gelişimin önkoşuludur. Bu nedenle de ifade özgürlüğü en katı biçimde savunulmaktadır. Neyi iddia ederse etsin, hiç kimsenin bireyi susturmaya hakkı yoktur. Ona göre düşünce ve ifade kendine yönelik eylemler olmaları nedeniyle toplumsal yaşam alanının dışındadır. Bireyin toplumu ilgilendirmeyen kendine yönelik eylem alanındaki özgürlüğü ise mutlaklır.

2.2.2.1. İfade Özgürlüğü Tezinin Temel Gerekçeleri

Mill, düşünce ve ifade özgürlüğüne yönelik tezini dört temel argümana dayandırmaktadır. İlk olarak susturulan herhangi bir düşüncenin doğru olma ihtimali üzerinde durmaktadır. Otorite tarafından ortadan kaldırılmaya çalışılan düşünce pekâlâ doğru olabilir. Onu ortadan kaldırmak isteyenler, doğal olarak onun doğruluğunu inkâr ederler. Bu durumda ifade ve tartışma özgürlüğünün olmaması doğru olma ihtimali olan bu düşüncelerden istifade edilmesini engellemiş olacaktır. Hangi düşüncenin doğru olduğunun ortaya çıkabilmesi için ifade ve tartışma özgürlüğüne ihtiyaç vardır. Susturulan düşüncenin doğru çıkması durumunda genel kabul gören yanlış düşüncelerin doğrularla değiştirilmesi sağlanmış olacaktır. Yanlış çıkması halinde de, tartışma sürecinin yarattığı olumlu katkılar sayesinde, genel kabul gören doğruların daha iyi kavranması sağlanmış olacaktır. Aksi halde doğrulara ulaşabilmenin engellenmesi yanında, toplum yanlış olan düşüncelere inanmaya mahkûm edilmiş olacaktır. Diğer yandan ifade özgürlüğünün önüne

²⁴⁹ Trager, Dickerson, a..g.e., s. 94-5.

²⁵⁰ CW XX, s. 269.

engeller koyabilme yetkisini elinde tutanlar, doğru olma ihtimali olan bir düşünceyi susmaya mecbur ederlerse, kendi düşüncelerinin de kesinlikle doğru olduğunu öne sürmekte ve “yanılmazlık” taslamaktadırlar. Fakat şunu bilmek gerekir ki onlar asla yanılmaz değildirler. Kaldı ki onların herhangi bir meseleyi bütün insanlık adına kesip atmaya ve diğer insanları muhakeme imkânlarından mahrum bırakmaya hiç hakları yoktur. Bir düşüncenin kendini ifade etmesinin engellenmesi otoritenin gözündeki doğruyu mutlak doğruluk kabul etmek anlamına gelecektir.²⁵¹

İkinci argümana göre susturulan bir düşünce doğrunun bir parçasını barındırıyor olabilir. Buna göre düşünceler çoğu zaman tamamen doğru veya tamamen yanlış olmaktan ziyade kısmen doğru ve kısmen yanlıştır. Herhangi bir konuda genel kabul gören veya üstün gelen düşünce hakikatin tamamını nadiren oluşturur ya da hiçbir zaman oluşturmaz. Diğer taraftan da, baskı altında tutulan veya ihmal edilen düşünceler de hakikatin bir kısmını oluştururlar. Hakikat çoğu durumda çarpışan doktrinlerden kısmen birinde kısmen de diğerinde olabilir. Susturulan düşünce yanlış olsa dahi, onda yine de bir kısım hakikatlerin bulunması mümkündür. O halde hakikatin geriye kalan kısmının tamamlanması ihtimali ancak karşıt düşüncelerin çarpışması yoluyla gerçekleşecektir.²⁵² Mill’in görüşleri hakikatin –bazısı doğru, bazısı yanlış, bazısı hem doğru hem yanlış- bir sürü çelişkili fikirler çerçevesinde inşa edilebileceği varsayımına dayanmaktadır. Bu nedenle azınlık fikirler hakikat arayışı için hayatidir.²⁵³ Toplumda genel kabul gören düşünceler nadiren hakikatin tamamını oluşturdıklarından, karşıt fikirlerin çatışması hakikatlerin tamamlanmasını ve böylece artık üzerinde tartışılmayan hakikat sayısının artmasını sağlayacaktır. Eğer bir düşüncenin kendini ifade etmesi engellenirse doğrunun bir parçası bilinir olmaktan çıkacaktır. Bu durumda da genel doğru olarak kabul edilen düşüncelerin hatalı olan kısımları düzeltilemeyecek ve toplum sağlam doğrulara sahip olmaktan mahrum

²⁵¹ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 59.

²⁵² Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 103-4.

²⁵³ Trager, Dickerson, *a.g.e.*, s. 70.

kalacaktır. Bu nedenle, inkâr edilemeyeceği varsayılan doktrinin içinde yalnız bir kısmı bulunan hakikatin, geriye kalan öteki kısmını elde etmek için de muhalif düşünceye ihtiyaç vardır.²⁵⁴ Dolayısıyla asıl korkunç olan kötülük, farklı düşüncelerin barındırdığı hakikat parçacıkları arasındaki şiddetli çarpışma değildir. Gerçek korkulacak şey, susturulmaya çalışılan düşüncede bulunan hakikatin yarısının sessiz sedasız ortadan kaldırılmasıdır. Üstelik yalnız tek tarafa kulak verildiği zaman genel kabul gören düşüncelerin barındırdığı hatalar birer peşin hüküm haline dönüşeceğinden, artık taşıdığı hakikatin de bir tesiri kalmayacaktır.²⁵⁵

Üçüncü argümana göre genel kabul gören bir düşünce doğrunun tamamı bile olsa, yine de onun serbestçe eleştirilmesine, ona karşı çıkılmasına ve itiraz edilmesine izin vermek gerekmektedir. Bir düşüncenin kendisine yöneltilen eleştirilere karşı cevap verebilme gücü aynı zamanda o düşüncenin hakikat olma gücünü göstermektedir. Mill'e göre kendi başına düşünen bir kimsenin yanlışları, hakikat dünyasına, doğru düşünceleri araştırmadan kabul edenlerin doğrularından daha çok yarar sağlar.²⁵⁶ Doğruluğu inkâr edilemez kabul edilen bir düşünce yalnız doğru değil, aynı zamanda gerçeğin bütünü bile olsa, o düşünceye kuvvetle ve ciddi olarak itiraz edilmesine katlanılması gerekir ve hatta ona bilfiil itiraz edilmelidir.²⁵⁷ Genel kabul görmüş düşünceler doğru bile olsalar, onlara muhalefet edenlerin susturulmasıyla çok şey kaybedebilirler. Yanlış olsa bile, bir düşüncenin yasaklanması durumunda gerçeğin yanlışlıkla çarpışması sonucunda daha açık ve net biçimde anlaşılması ve daha canlı bir etki yaratması fırsatı elden kaçırılmış olacaktır. Bu türden düşüncelerin nedenlerine dair sağlam bir kavramaya ihtiyaç vardır. Düşünce, ifade ve

²⁵⁴ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. s. 94.

²⁵⁵ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 103.

²⁵⁶ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 179. Sıkı bir savunmacı ve polemikçi Sokratesçi tarz, kendisi için keşfetmenin önemini öğrenmesini sağlamıştı. Hürriyet Üstüne eserinde her argümanın her yönünü inceleme arzusunun karakter üzerindeki ahlâki anlamda dönüştürücü etkisi üzerinde duracaktır (Capaldi, **a.g.e.**, s. 8).

²⁵⁷ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 104.

tartışma özgürlüğü hakikatin dayandığı zeminleri anlamak için gerekli bir koşuldur. Yanlış olmasına rağmen her düşüncenin kendini ifade etmesine imkân verilmesinde hakikat parçacıkları arasındaki çatışmanın sağladığı faydayla hemen hemen aynı derecede büyük bir fayda bulunmaktadır.²⁵⁸ Aksi takdirde bir düşüncenin doğru olduğuna inananlar esasında onun doğruluğuna ilişkin gerekçelere vakıf olmadan sadece peşin hüküm tarzında inanacaklardır. Diğer yandan da şüphe etmeden kabul edilen doğruların fikri temellerine vakıf olmamak ona karşı yapılacak en yüzeysel itirazlara karşı bile tutarlı bir biçimde savunacak güçten yoksun olmak anlamına gelecektir.²⁵⁹ Bir şey gözümüzde şüphesiz hale geldiğinde de insanlar onun üzerinde düşünmeyi elden bırakma eğilimindedirler. “Kesinleşmiş düşüncenin derin uykucusu” olarak nitelendirdiği bu tür insanların hatalarının nedeni işte bu öldürücü eğilimdir.²⁶⁰ Tartışma özgürlüğünün olmaması yalnızca kabul edilen doğruların fikri temelleri konusunda insanların cahil bırakılmasına değil, çoğunlukla o doğruların bizzat anlamlarının dahi unutulmasına neden olur. Böyle bir düşünce artık yaşayan bir inanış olmak yerine, sadece papağan gibi ezberlenmiş ifadelerden ibaret kalacak, kabuk bağlamış ve taş kesilmiş hale gelecektir. Bu nedenle de doğru düşüncelerin peşin hükümlere dönüşmemesi ve rakip fikirler karşısında test edilebilmesi için düşünce ve ifade özgürlüğüne ihtiyaç vardır.

Dördüncü argümana göre genel kabul görmüş olan düşünceler doğru olsalar bile, rakip fikirler karşısında test edilmezlerse zayıflayacak ve birer

²⁵⁸ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 59. Ancak bazı korunan yanlış ifadelerin kamusal söylemdeki varlığının bazı doğru ifadelerin kaçınılmaz varlığına oranla, gerçeğin egemen olmasına daha az zarar vereceğini nereden bileceğiz? Mill, hakikatin fikirlerin serbest rekabetinden doğacağı gerekçesiyle açık tartışmanın önündeki bütün engellerin kaldırılmasının gerekli olduğunu düşünmekte muhtemelen çok fazla iyimserdi. Çünkü hakikatin eninde sonunda galip gelmesinden önce (eğer böyle olacaksa) hakaret, iftira, ırkçı söylem gibi tehlikeli düşüncelerin yayılması, faydacı anlamda, çok fazla zarara sebebiyet verebilir. Mill’in tezi, yanlış önermelerin varlığı doğru görüşlerin daha iyi bir biçimde devam etmesine yardım eder şeklindedir. Ama çok az sayıda insan böyle bir çarpışmanın yararlı işlevine inanmaya hazırdır ve insanlar yanlış ifadelerin propaganda ve kitle medyası aracılığıyla yeterince yüksek sese sahip olmasından ve mücadeleyi kazanmalarından korkmaktadırlar (Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s. 243; Sadurski, **a.g.e.**, s. 7-9).

²⁵⁹ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 81.

²⁶⁰ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 91.

dogmaya dönüşeceklerdir. Bir düşünce ne kadar doğru olursa olsun tamamen, ısrarla ve korkusuzca tartışılmazsa ona canlı bir hakikat diye değil, ölü bir dogma olarak inanılacaktır.²⁶¹ Sorgulanmayan ve rakip düşüncelerin meydan okumasına maruz kalmayan düşünceler, tartışmaya açık olmayan birer formül gibi, körü körüne inanılır hale geleceklerdir. Böyle bir öğretinin sorun çözme kapasitesi de azalacaktır. Üstelik o öğretiyi anlamak ve onun üzerinde kafa yormak yerine güvene dayalı bir kabule doğru gittikçe artan bir eğilim ortaya çıkacaktır. Sonunda o inancın insanoğlunun iç yaşamıyla artık hemen hemen hiçbir ilişkisi kalmayacaktır. Böyle bir öğretinin gücü, yalnızca idrakimize hiçbir yeni ve canlı kanaatin girmesine tahammül etmemekten ibaret kalacaktır.²⁶² Bunlar esasında bir kanaatin akıl ve tecrübeyle elde edilmesini yasaklayan, sadece görünüşte bir kabul halini alan ve itaat edilen birer yerleşik inanç hükmündedir. Birer dogma ve kesin inanç haline gelen doğruların toplumun temel ihtiyaçlarına cevap üretebilme kapasiteleri de azalacaktır. Doğruların kendi anlamını kaybetmesi, zayıflaması ve insan karakteri ile hareket tarzı üzerindeki hayati etkisini yitirmesi tehlikesi vardır.²⁶³ Mill, sürekli münazara ve müzakerenin sağlayacağı yenilenme olmadığı takdirde hakikatin kemikleşeceği korkusundan dolayı, yerleşik görüşlere ters düşen son derece aykırı fikirlerin tartışılmasını desteklemeye tamamen hazırdır.²⁶⁴ Eğer bir düşünce doğru ise onun rakip fikirlerle rekabetinden korkmamak gerekir. Her doğru tartışmanın sağlayacağı meydan okunmaya muhtaçtır. Genel bir ifade ve tartışma özgürlüğü sayesinde bu tür düşünceler kendileri yenileyebilecek ve zamanın şartlarına ayak uydurabilir hale gelecektir. İlerlemenin sağlanabilmesi de bu tür dogmaların despotizminin kırılabilmesine bağlıdır.

²⁶¹ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 81.

²⁶² Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 86-8.

²⁶³ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 104.

²⁶⁴ Barry, **Hukuki ve Siyasi Açından İfade Hürriyeti**, s. 7. Üçüncü ve dördüncü gerekçeler daha incelikli görünmektedir. Bu argümanlar Mill'in insan muhakemesinin doğasına dair düşüncelerine dayanmaktadır. İnsan hatalarının düzeltilebilir olduğu gerçeği entelektüel veya ahlâki olarak saygıya değer olan insan aklının bir niteliğidir (Lloyd, Elisabeth A.; "Feyerabend, Mill, and Pluralism", **Philosophy of Science**, Vol. 64, Supplement, Proceedings of the 1996 Biennial Meetings of the Philosophy of Science Association, Part II: Symposia Papers, Dec., 1997, ss. 396-407, s. 400).

2.2.2.2. Mill’de Gerçekliğin Keşfedilmesi Argümanı

Mill’in düşünce, ifade ve tartışma özgürlüğüne yönelik tezleri temelde “Gerçekliğin Keşfedilmesi” argümanına dayanmaktadır.²⁶⁵ Gerçeğin araştırılmasının toplumda üstün bir değer olduğunu öngören²⁶⁶ tez, toplumda var olan her düşüncenin kendini serbestçe ifade edilebildiği durumda hakikate ulaşılabilirliğini iddia etmektedir. Bu anlamda ifade özgürlüğü, toplumda kabul görmüş olan görüşlere meydan okunmasını ve neticede gerçeğin ortaya çıkmasını mümkün kılması temelinde değerlidir. İfade özgürlüğünün bulunmadığı bir yerde gerçeğin ortaya çıkma ihtimali de azalacaktır.

Mill’e göre ifade özgürlüğünün sağlayacağı bir tartışma ve müzakere ortamında doğruların yanlışların yerini alma ihtimali artacaktır.²⁶⁷ İfade özgürlüğü, tartışma ve müzakere sürecinin değerinden hareketle, gerçekliğin keşfedilmesi ve hakikatlere ulaşılması adına önemlidir. Mill için gerçekliğin

²⁶⁵ Hürriyet Üstüne eserinde geliştirilmiş olan geleneksel Mill’ci gerekçe olan Gerçeğin Keşfedilmesi Argümanı, daha sonra Amerikan hukuk sisteminde “fikirlerin pazaryeri” olarak ifade bulmuştur. Argümana göre gerçeğin en iyi testi düşüncenin piyasa rekabeti içinde kendisini kabul ettirme gücüne bağlıdır (Sadurski, *a.g.e.*, s. 3; Şahin Kemal; **İnsan Hakları ve Özgürlük Boyutuyla İfade Özgürlüğü**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2009, s. 238). Milton’un gerçeklerin rakip kanaatlerle mücadelesine dayanan “fikirlerin pazaryeri” metaforu, gerçeklerin eninde sonunda yanlışlar karşısında galip geleceği kabulüne dayanmaktadır. Milton için ifade özgürlüğünün amacı hakikate varmaktır. Ona göre “birakın hakikat ve şer güreşsinler, hür ve açık bir karşılaşmadan hakikatin yara alacağını kim söyleyebilir” (Trager, Dickerson, *a.g.e.*, s. 56-9).

²⁶⁶ Schauer, *a.g.e.*, s. 21. Mill’in gerçekliğin keşfine dair argümanında ifade özgürlüğünün kendinden bir amaç olmadığı, daha önemli bir amaç olan gerçekliğin keşfine hizmet ettiği düşüncesi vardır. Gerçek amaç ifade özgürlüğü araçtır (Roshwald, Mordecai; “on Freedom from Speech”, **Contemporary Review**, Vol. 292, Issue 1696, Spring 2010, ss. 79-85, s. 80).

²⁶⁷ Mill, gerçekliğe dayanan tezi etkililik bakımından, uygulamada sınırsız olmasa da, mutlak bir tartışma özgürlüğü tezini desteklemek için kullanması derecesinde, üstü kapalı iki varsayımda bulunur. Bütün yasaklamaların, yasaklanan görüşün iddia edilen yanlışlığına dayandırıldığını farzeder, ki bu tamamen yanlıştır. Mill böyle nitelemese de, onun tezi olsa olsa bir görüş yanlış olduğu varsayımından hareketle yasaklandığında yasaklamaya karşı olmayı ifade etmektedir. Ayrıca, gerçeği araştırmanın diğer herhangi bir toplumsal çıkardan üstün olduğunu kabul eder ki bu varsayım da en azından tartışmaya açıktır. Böylece, gerçekliğe dayanan tez, eğer bu iki varsayım da doğru ise, ex necessitate geçerlidir ve bu iki varsayımın da yanlış olması pek muhtemeldir (Schauer, *a.g.e.*, s. 32-5).

keşfedilmesi bir süreç meselesidir²⁶⁸ ve bu süreci belirleyen en önemli nokta da konu üzerinde var olan her türlü farklı fikirlerin kendilerini ifade edebilmesi ve dinlenmesidir. Bütün görüşlerin kendilerini ifade etmelerine müsaade edilmezse, bunlardan hangilerinin hakikat olup olmadığının sınanması da mümkün olamayacaktır. Bu anlamda bütün insanlık tarihi bize göstermektedir ki, insanlık hakikat diye bilinen pek çok konuda yanılmıştır. Böyle olmakla beraber Mill, insan doğasına ilişkin iyimser bir bakışa sahiptir. Ona göre hakikatlere ulaşma konusunda insanlığa güven duyulması gerekir. Bilgimizin sınırlılığına rağmen, hakikat arayışında yanılabilirliğin dışlanmaması koşuluyla, ifade özgürlüğü sayesinde insan aklının hakikatlere ulaşmasında ümitvar olmak gerekmektedir. Ona göre insanlık geliştikçe artık üzerinde tartışılmayan veya şüphe edilmeyen öğretilerin sayısı artacaktır.

Mill'in ifade özgürlüğü tezlerinde gerçekliğin belirlenebileceğine ve doğrulara ulaşılabilmesine dair bir iyimserlik vardır. Ancak bu rasyonel birey anlayışı, fikirlerin pazaryeri tezinde olduğu gibi, doğruların yanlışlar karşısında er geç galip geleceğine ilişkin tam bir iyimserlik anlamına gelmemektedir. Ona göre hakikatin her zaman zafer kazanacağı düşüncesi bütün insanlık tecrübeleri tarafından çürütülen bir hatadır. Dolayısıyla hakikatin daima galip geleceği sözü Mill açısından hoş bir yalandır. Hakikatin doğasında, hakikat olmayan herhangi bir düşüncede bulunmayan üstün gelici bir güç olduğu düşüncesi boş bir duygusallık örneğidir. İnsanoğlunun bütün tecrübeleri bunu doğrulamaktadır. Çünkü tarih zulüm ile susturulmuş hakikat

²⁶⁸ İfade özgürlüğü, bilgiyi üreten süreci tanımlamakta ve tartışma süreci bilgiye ulaşmanın yolu olarak görülmektedir. İfade özgürlüğü ile bilgi artışı arasındaki bu nedensellik bağı üzerinde odaklanmak, tez olarak Mill'in Hürriyet Üstüne eserinin en büyük katkısıdır. Daha önceki yazarlar tamamen, gerçekliğin, rekabet inancının karşılıklı etkileşimi sayesinde kendiliğinden ortaya çıkacağını farz etmişlerdi. Gerçeklik, fark edilebilmesi için sadece ifade edilmeye ihtiyaç duyan apaçık bir şey olarak düşünülüyordu. Halbuki Mill, bilgiyi yanlışın yerine geçirebilecek olan yöntemin izahının da önemli olduğunu gördü (Schauer, **a.g.e.**, s. 31-2).

örnekleri ile doludur.²⁶⁹ Bu nedenle de düşünce, ifade ve tartışma özgürlüğü konusunda sürekli uyanık olmak gerekir.

Hürriyet Üstüne eserinin en ilginç ve belirgin yönlerinden biri de ifade özgürlüğünün sezgisel olmadığına dair yanılabilirlik argümandır.²⁷⁰ Mill, ifade ve tartışma özgürlüğü sürecini yanlışlanabilirlik tezi üzerinden inşa eder. Bir düşüncenin gerçekliği karşıt düşüncelerin eleştirisine maruz kalmadan belirlenemez. Gerçeğin bilinebileceğini kabul etmekle beraber, yanılabilirliği veya yanlışlanabilirliği de dışlamamaktadır. Çünkü insanlık hakikat arayışında her zaman yanılabilirliği gibi yanılma özgürlüğü de bilimin zorunlu koşuludur. Mill, her ferdin hakikatin bazı yönlerinden fazlasını kavrayamayacağını kabul eder ve hakikatin tamamlanmamış oluşunun insanın dünyayı sınırlı deneyişi içinde varması mümkün olan kısmi bilgiye bağlı olduğunu söyler. Tarih yanlışlar tarafından alaşağı edilmiş doğruluk anlarıyla dolu olduğundan, toplum hakikatin yanılmaz yargıcı değildir.²⁷¹ Hatta “çağlar” bile fertlerden daha yanılmaz değildir. Her çağda genel kabul gören bazı temel düşünceler sonraki çağlarda yalnız yanlış değil, aynı zamanda saçma olarak kabul edilmişlerdir. Bir zamanlar genel geçer olan birçok düşünce günümüzde nasıl kabul görmüyorsa, şimdinin genel geçer olan düşüncelerini de gelecek çağların kabul etmeyeceği muhakkaktır.²⁷² Bu anlamda her tartışmayı susturma girişimini aslında bir yanılmazlık taslama olarak kabul eden temel ilkedен hareket etmektedir. Çünkü boğmaya çalıştığımız bir düşüncenin yanlışlığından asla emin olamayız. İnsan, hatalarını yalnızca deneyim yoluyla değil, aynı zamanda tartışma yoluyla da

²⁶⁹ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 73-4. Mill’in ifade özgürlüğü anlayışı ile piyasa mekanizması arasında bazı aykırılıklar vardır. En küçük azınlığın ifade özgürlüğüne bile büyük değer veren Mill, piyasa metaforunun çoğunluğun kendini kabul ettireceği bir mekanizma olarak işleyeceğine dair uyarılarda bulunur. Üstelik doğruların her zaman galip geleceği çok naif bir düşüncedir. Bu nedenle Mill’in gerçekliğin keşfedilmesi arayışı fikirlerin pazaryeri metaforu ile izah edilemez (Gordon, Jill; “John Stuart Mill and the ‘marketplace of ideas’”, **Social Theory and Practice**, Vol. 23, Issue 2, Summer 1997, ss. 235-249, s. 239-42).

²⁷⁰ Posner, Richard A.; “On Liberty: A Revaluation”, **On Liberty**, John Stuart Mill, Ed. David Bromwich, George Kateb, New Haven and London, Yale University Press, 2003, ss. 197-207, s. 199.

²⁷¹ Ebenstein, a.g.e., s. 312.

²⁷² Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 61.

düzeltilir. Her birey kendi düşüncelerini ifade ve tartışma özgürlüğünün sağlayacağı imkânlar nispetinde başkalarının düşünceleriyle karşılaştırarak tamamlayabilir veya düzeltebilir. Bu anlamda insan muhakemesine yanırları düzeltebilme yeteneğine imkân verilmesi ölçüsünde güven duyulabilir. Ancak, insan doğasının bir zaafı olarak, pratik muhakemenin yanılabilirliğı teoride daima kabul edildiğı halde insanların bunu pratik hayatlarında pek göstermediğini, yanılabilirliğini bildiğı halde pek az kimsenin kendi yanılgılarına karşı önlem almayı gerekli gördüğünü söyler.²⁷³ Ona göre muhakeme gücüne inanılan insanlar yanılabilir olmalarına verdikleri imkân ve eleştirilere olan açıklıklarıyla o hale gelmişlerdir. Bilge insanlar, her türlü düşüncenin ifade edilmesi gereğini anlayan ve onları dinleyen insanlardır ve hiçbir insan bilgeliğini başka türlü elde etmemiştir. Başka türlü hikmet sahibi olmak insan zihninin tabiatında yoktur. Kendi düşüncesini başkalarının ile karşılaştırıp düzeltme ve tamamlama alışkanlığı, o düşünceyi uygulamaya koymada güvenilecek ve dayanılacak biricik sağlam temeldir.²⁷⁴

Mill'in tezi açısından hakikatin bilinebilirliğı önkabulü yanında yanılabilirlik veya yanılabilirlik de temel bir nitelik arzeder. Yanırların da değerli olduğundan hareketle, hakikat olarak bilinen düşüncelere karşı olan her türlü düşüncenin de ifade özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Çünkü hakikat olarak bilinen görüşlerin bazıları doğru, bazıları yanlırl, bazıları ise hem doğru hem de yanlırl ihtiva etmektedir. Gerçek denilen şey de bu türlü çelişkili fikirler çerçevesinde inşa edilecektir. Yanlırl olarak kabul edilen fikirlerin gerçekliğinin keşfinde önemi büyüktür. Çünkü bu tür düşünceler hakikatin dayandığı zeminleri hatırlatıp güçlendirmekle hakikate hizmet ederler.²⁷⁵ Hatta bu türden ifadeler, onlar olmadan hakikatin değerinin tam olarak bilinemeyeceğı argümanından

²⁷³ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 60.

²⁷⁴ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 64.

²⁷⁵ Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 458.

hareketle, hakikat olarak bilinenler kadar değerlidir.²⁷⁶ Bilginin gelişebilmesi için bütün görüşlerin ifade edilmesinin gerektiği tezi, çok miktarda yanlış hoş görmek pahasına, bilgide bir miktar artış elde etmeye razı olmayı zorunlu kılar. Bütün güvenilir fikirleri tespit etmek adına pek çok hatalı fikri dinlemek gerekir. Sonuç olarak, muhalefet eme hakkının korunma gücü, bilgiyi araştırma hedefine verilen değerle doğrudan orantılıdır.²⁷⁷ Çünkü yanlışlıkların tezi açısından hakikatlerin susturulan düşüncelerde yer alma ihtimali temel hareket noktasıdır. Herhangi bir düşüncenin doğru olduğundan kesinlikle emin olamadığımız gibi, tersinden hareketle, susturulan bir düşüncenin de yanlış olduğundan emin olamayız.

Bir düşüncenin susturulması aslında var olan yanlışların sürdürülmesi ve hakikatlere ulaşılmasının engellenmesi olabileceği gibi bir anlamda susturanların kendi yanlışlıklarını varsaymaları anlamına gelecektir. Mill, bir düşüncenin, doğruluğundan ziyade toplum için taşıdığı önem ve fayda temelinde kötü niyetli kişilere karşı korunması veya bir düşüncenin yanlışlığından ziyade ahlâki gerekçelerle susturulması adına tartışma özgürlüğünün sınırlandırılmasını da doğru bulmaz. Bunun yanlışlık iddialarının en ölümcülü olduğunu iddia eder.²⁷⁸ Ona göre yapılabilecek en büyük kötülük, kendi düşüncelerine muhalif olan düşünceleri savunmaların kötü ve ahlaksız olarak damgalanmasıdır. Genel kabul gören fikirlere muhalefet edenler ise bu çeşit muamelelere özellikle maruz kalmaktadırlar. Bu nedenle de bu tür fikirleri savunmalar ılımlı ve ölçülü olmak zorunda kalmaktadırlar. Dolayısıyla da, hakikat ve adalet adına, bunların mütecaviz saldırılara karşı daha fazla korunmaya ihtiyaçları vardır.²⁷⁹ Ona göre bir düşüncenin yanlışlığında olduğu gibi, zararlı oluşunda da karar verme süreci

²⁷⁶ Yanlışları da bizatihi bir değer haline getiren tez bu yönüyle yanlış ifadelerin değerinin yüceltilmesini getiren bir tez olarak değerlendirilebilir (Sadurski, **a.g.e.**, s. 7-9; Şahin, **a.g.e.**, s. 264).

²⁷⁷ Schauer, **a.g.e.**, s. 40-1.

²⁷⁸ Mill, dönemlerinin ve milletlerinin din, ahlâk ve vatanseverlik duygularına sahip olan “iyi” insanlar tarafından Sokrates ve Hz. İsa’ya yapılan adaletsizlikleri örnek olarak vermektedir (Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 65-70).

²⁷⁹ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 105-6.

için tartışma özgürlüğüne ihtiyaç vardır. Tartışma özgürlüğü lehindeki argümanların sağlamlığının kabul edilmesine rağmen genel kabul gören düşünceler söz konusu olduğunda tartışma özgürlüğünün yasaklamasını tuhaf bir durum olarak gören Mill, bunun tek taraflı bir kesinlik ilan etmekle, sadece bir tarafı dinleyerek kesin karar veren hakim durumunda olmakla aynı şey olduğunu söylemektedir.²⁸⁰

Hakikatlere ulaşılmasının veya daha iyi kavranmasının biricik yolu her türlü düşüncelerin ifade edilmesinin özgürlük kapsamında ele alınmasıdır. Her türlü düşünceye eşit değer verilmesi gerçekliğin keşfedilmesi sürecinin önemli bir parasıdır. Bir düşüncenin, ona her türlü itiraz imkânı varken çürütülememiş bulunmasından dolayı doğru olduğunu varsaymak ile onun reddedilmesine müsaade etmemek yoluyla doğruluğunu varsaymak arasında büyük fark vardır. Bir düşüncenin doğru olduğunun varsayılması adına bizi haklı gösterecek tek durum yanlışlığının ispat edilmesine yönelik tam bir özgürlüğün bulunmasıdır. Bundan başka hiçbir şart altında, beşeri özellikleri olan bir yaratığın elinde haklı olduğuna dair makul herhangi bir teminat yoktur.²⁸¹ Hakkında en fazla teminata sahip olduğumuz inançların, herkesi asılsız olduklarını kanıtlamaya durmaksızın davet etmekten başka bel bağlayabilecekleri hiçbir koruyucu yoktur.²⁸² Bu nedenle de doğru olarak bilinen önermelere meydan okuyan yanlış ifadelerin de kendilerini ifade edebilmelerine imkân verilmesi ve genel kabul gören düşünceler gibi özgürlüğün nimetlerin yararlanması gerekir. Diğer yandan yanlış olduğu kabul edilen düşüncelerin ifade edilmesine imkân verilmesi aynı zamanda o düşüncelerin doğru olma ihtimalini de barındırmaktadır. Kaldı ki yanlışlığından emin olunması halinde dahi herhangi bir düşüncenin

²⁸⁰ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 65.

²⁸¹ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 62. Mill'in ifade özgürlüğü lehindeki temel iddiası onun empirisist epistemolojisinden kaynaklanır. Çünkü bütün bilgi deneyimin ürünüdür ve hatta doğru ve yanlış ilişkisi kesin kanaatlerimiz bile düzeltilmeye açıktır. Bundan dolayı, fikirler arasındaki rekabet ve yanılmazlık iddialarının reddi hakikatin galip gelmesini garanti etmenin tek yoludur (Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s. 241).

²⁸² Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 65.

susturulması yine de bir kötülük olacaktır. Çünkü her türlü düşüncenin kendilerini ifade etmelerine izin verilmesi, hakikatlere ulaşmak ve yanlışları reddetmek adına sahip olduğumuz biricik yoldur.

Yanılabirirliğe yaptığı güçlü vurgulara rağmen Mill'in tezi kuşkuculuğa dayanan bir tez değildir. Çünkü hakikatlerin bilinebileceği önkabulünden hareketle yanılabirirliğe veya yanlışlanabilirliğe gerçekliğin keşfedilmesi sürecinde olumlu bir işlev yüklemektedir. Yanılabirirlik tezinin, bir bilginin doğruluğu için mutlaka onun üzerinde oybirliği bulunmaması veya genel kabul gören bir inancın artık gerçek veya yaşamsal olmaktan çıkacağı anlamına gelmediğini söyler. Benzer şekilde, insanlık bir gerçeği oybirliğiyle kabul eder etmez hakikatin onların içinde yok olacağı veya hikmetin amaca ulaşır ulaşmaz ortadan kalkacağı anlamı da çıkarılmamalıdır. Mill, bir önermenin tam olarak anlaşılması için ille de onun şüpheli bir yanının kalması gerektiğini söylemez. Aksine, insanlık geliştikçe artık üzerinde tartışılmayan veya şüphe edilmeyen öğretilerin sayısının artacağını ifade eder. Ona göre insanlığın mutluluğunu artık ihtilâflı olmama noktasına ulaşmış bulunan hakikatlerin sayısı ve ağırlığıyla ölçmek de mümkündür.²⁸³

²⁸³ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 91-2. Mill'e göre bilginin tek kaynağı ampirizmdir ve gözlem ve deneyin varlığına bağlı olarak belirlenen ampirik yasalar biçiminde ortaya çıkarlar. Ne var ki bu yasalar hakikat olma niteliğini haiz olmakla beraber nihai yasa değildirler. Ampirik genellemelerin evrensel hakikatler olarak kabul edilmesi zamana yayılmış uzun soluklu deneyimler sonucunda olanaklı olabilir (Şahin, **a.g.e.**, s. 244-6). Bu durumda mutlak hakikate olan inançtan vazgeçip modern dünyanın kuşkuculuğunu kabul etsek bile, bunun eylemlerimizi felç etmesine izin verebilir miyiz? Mill'e göre hem birey hem toplum olarak elimizden geldiğince yargının yanlış olabileceğinin bilinci içinde durumun en iyi yargısına göre davranmalıyız. Ancak Mill, bunu eylemlerimizin denetiminde nasıl bir yol izlememiz gerektiği konusunda bir tanım olarak kabul etse de, düşünce ve kanılara uygulamayı yadsımaktadır. Kanıları doğruluklarıyla değil, onlara inanmanın sonuçlarıyla açıklar. Ona göre kanılar karşıtlarına ve çürütülmeye açıktırlar (Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 456). Eğer bir inanç yanlış olabiliyorsa, bir davranış da yanlış olabilir. Bir inancı mevcut "en iyi" inanç olarak biliyorsak, makul bir şekilde o inanca uygun davranır ve keza, sadece diğer bütün inançlardan haberdar isek bir inancı en iyi olarak kabul ederiz. Mill, "asla emin olamayız ama gerçeği araştırabiliriz" düşüncesi nedeniyle çelişkiyle suçlanmakla beraber bu eleştiriler gerçekliği kesinlik ile karıştırmaktadır. Sorun kesinlik ile değil, epistemik yürüyüşle ilgilidir. Popper, yanlışlanabilirliği tezinin önemli unsuru yaparak doğrulanabilirlikten çok yanlışlanabilirliğe vurgu yapmakta ve bilginin ilerleyişini sürekli bir yanlış sergileme süreci olarak niteleyerek gerçekliğe dayanan tezi kesinlik sorunundan ayırmaktadır. Yanlışın tespiti bizi doğruya yaklaştırmayabilir, ama yine de yanlışın tespiti istenen bir şeydir ve yanlış bir inancın reddi, her şeye rağmen epistemik bir ilerlemedir. Popper'in yanlışın tespitine dayanan tezi ile Mill'in gerçekliğe dayanan tezi böylece paralellik arz etmektedir. Her ikisi de temel ilkeyi paylaşmışlardır: Karşıt görüşlerin ifadesine izin vermek, insan yanılabirirliğini kabul etmenin ve

İnsanlara onu kullansınlar diye muhakeme gücü verildiğini belirten Mill'e göre, hatalı kullanılma olasılığı var diye bu muhakemenin kullanılmaması gerektiği sonucu çıkarılmamalıdır. Çünkü düşüncelerimizin yanlış olma ihtimali var diye bu düşüncelere göre hareket etmekten vazgeçecek olursak, bütün çıkarlarımızı yüzüstü bırakır ve bütün görevlerimizi aksatmış oluruz. Böyle olmakla beraber insanlığın mutlak kesinlik yerine amaçları için yeter teminat aradığını iddia eder.²⁸⁴ Çünkü hakikat denen şey zaman-dışı ve kesinleşmiş bir şey değildir. Hakikat arayışının sonu gelmediği gibi her hakikat da yeni veriler ve deneylere konu olacaktır. İnsan zihninin olgunlaşmamış halinde hakikat düşüncelerdeki çeşitlilikte yatmaktadır.²⁸⁵ Ona göre gerçekliğin keşfedilmesi çatışan zıtların dinamik sürecine bağlıdır.²⁸⁶ İnsanoğlunun ulaşabildiği hakikatler aslında hakikatin kısmi bilgisinden ibaret olup her zaman yanlışlanabilirliğe açıktır. İfade ve tartışma özgürlüğü sayesinde, daha iyi bir hakikate ulaşılabilirliğimize olduğu gibi, mevcut durumda da hakikatin mümkün olan kadarını elde etmiş olduğumuza güvenebiliriz. Yanılabilir bir varlık olan insanoğlunun elde edebileceği işte bu kadardır²⁸⁷ ve onu elde etmenin tek yolu her düşüncenin alternatif karşıt düşüncelerle birlikte ele alınmasıdır. Çünkü hakikatin tüm yönlerini ancak tartışmanın her iki tarafını aynı şekilde ve tarafsızlıkla dinlemiş ve her iki tarafın nedenlerini en kuvvetli ışık altında görmeye çabalamış olanlar gerçekten bilirler.²⁸⁸ Ona göre "tek doğru" anlayışı tarih boyunca yaşanan utanç verici katliamların baş sorumlusudur.²⁸⁹ Mill, hakikat arayışında bütün çeşitliliklerin dürüst ve eşit şartlarda mücadelesi ve tartışma ötesi dogmaların

yanlış olan görüşlerimizi terk etmeyi veya değiştirmeyi mümkün kılmamanın tek akılcı yoludur (Schauer, **a.g.e.**, s. 34-6; Şahin, **a.g.e.**, s. 252-8). Mill'de ifade özgürlüğü gerçeğin ortaya çıkarılmasının bir aracı olmanın dışında, gerçeğin anlaşılabilmesinin ve güçlenmesinin bir aracı olarak da savunulmaktadır. Böylece tez, bilgilerimizden mutlak olarak emin olduğumuz bir dönem için dahi geçerliliğini koruyacaktır. Teze asıl gücünü veren de bu argüman olmaktadır (Şahin, **a.g.e.**, s. 250-1).

²⁸⁴ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 61-2.

²⁸⁵ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 102.

²⁸⁶ Ebenstein, **a.g.e.**, s. 314.

²⁸⁷ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 65.

²⁸⁸ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 84.

²⁸⁹ Berlin, Isaiah; **Two Concepts of Liberty, Four Essays on Liberty**, Oxford, Clarendon Press, 1969, s. 167'den aktaran Arslan, Zühtü; "İfade Hürriyetinin Sınırlarını Yeniden Düşünmek: "Açık ve Mevcut Tehlike"nin Tehlikeleri", **Teorik ve Pratik Boyutlarıyla İfade Hürriyeti**, Ed. Bekir Berat Özipek, yay. haz. Haluk Kürşad Kopuzlu, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu, 2003, ss. 49- 66, s. 52-3.

tek yanlı hakimiyetinden ziyade serbest tartışma sürecinde her türlü karşıt düşüncenin kendini ifade edebilmesi konusunda ısrarcıdır. Bunun için düşünce, ifade ve tartışma özgürlüğüne olan inancı mutlaklıktır.

2.2.2.3. İfade Özgürlüğünün Sınırları

İfade özgürlüğünün demokratik toplumlar için asli değer olduğu genel kabul gören bir görüş olmakla beraber, bu özgürlüğün kapsamı ve sınırları konusundaki görüşler birbirinden farklılık göstermektedir. Geleneksel olarak, yalnızca barışçıl ifadelerin hukuken korunması, buna karşılık şiddeti tahrik ve teşvik eden düşünce açıklamalarının, korunmak şöyle dursun, cezai yaptırımlara bağlanmaları gerektiği üzerinde bir mutabakat vardır.²⁹⁰ Başta Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi olmak üzere, hemen bütün insan hakları belgeleri ifade özgürlüğünü sınırlı bir hak olarak görmüşlerdir. Zaten ifade özgürlüğüyle ilgili problemler de daha çok bu özgürlüğün sınırları konusunda ortaya çıkmaktadır.²⁹¹ En özgürlükçü düşünce sistemleri veya düşünürler bile sınırsız bir ifade özgürlüğü savunusu yapmamaktadır. Böyle olmakla beraber, ifade özgürlüğü demokratik toplumlar için asli bir değer olarak kabul edildiğinde bu özgürlüğün sınırlarına ilişkin herhangi bir evrensel ilkedden bahsedilebilir mi?²⁹²

²⁹⁰ Erdoğan, **Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif**, s. 43.

²⁹¹ Arslan, **İfade Hürriyetinin Sınırlarını Yeniden Düşünmek: “Açık ve Mevcut Tehlike”nin Tehlikeleri**, s. 57.

²⁹² İlk kez 1919’da Yargıç Holmes tarafından dile getirilen ve Amerikan Yüksek Mahkemesi’nce geliştirilen bir ölçüt olan “açık ve mevcut tehlike” kriterine göre ifade özgürlüğüyle ilgili her davada bakılması gereken şey, kelimelerin açık ve mevcut bir tehlike yaratacak şekilde kullanılıp kullanılmadığıdır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Handyside kararında vurguladığı gibi, ifade özgürlüğü, sadece hoş giden düşünceler için değil, devleti veya toplumun bir kesimini inciten, şoke eden ya da rahatsız eden görüşler için de geçerlidir. Peder Terminiello davasında Amerikan Yüksek Mahkemesi’ne göre, ifade özgürlüğünün amaçlarından biri de tartışmaya yol açmasıdır. Dolayısıyla, konuşmanın huzursuzluğa yol açması, hatta insanları kızdırması işlevinin bir gereğidir. Konuşma sıklıkla provakatif ve meydan okuyucudur, önyargılara ve kanaatlere saldırabilir. Bu nedenle, sınırsız olmamakla beraber ifade özgürlüğü, sadece kamusal rahatsızlığın, kızgınlığın ve huzursuzluğun

Öncelikle belirtilmesi gerekir ki, ifade özgürlüğünün anayasal demokrasinin temel değerlerinden biri olması, onunla ilgili talep ve iddiaların asli muhatabının devlet olduğu anlamına gelmektedir. Bütün haklar için söz konusu olduğu gibi, ifade özgürlüğü de özünde politiktir, yani öncelikle kamu otoritelerinin keyfi müdahalesinden korunması gerekir.²⁹³ Ancak sınırsız bir ifade özgürlüğü bireyleri olası zararlı durumlara karşı koruyamayacağından bunların hukuken müeyyidelendirilmesi de zorunlu hale gelmektedir. Özgürlüğün erdemleri, aynı zamanda onun tehlikelerini oluşturur. Kullanılan bir şey bazen kötüye de kullanılabilir. İnsanlar yaptıkları şeyin sonuçlarından sorumludur ve özgürlüğün kötüye kullanılması tehlikeli hatta yıkıcı olabilir.²⁹⁴ Bu nedenle de insanların düşünce ve fikirlerini yayma özgürlükleri ile devletin güven ve huzuru sağlama çabası arasında sürekli bir denge mekanizması olmalıdır. Bu dengeyi sağlamak ciddi zordur, çünkü devlet mahiyeti gereği itaat ister.²⁹⁵

Mill'in Hürriyet Üstüne eserinin özünde yatan kavram bireysellik olduğu gibi, eserin ana temasını ve özgün katkısını da zarar kavramı oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Mill'in düşünceleri bireysel özgürlükler üzerindeki sınırlamalara ilişkin bir ilke olarak görülebileceği gibi, benzer şekilde, toplumsal otorite üzerinde bir sınırlandırma ilkesi olarak da okunabilir. Mill'in ifade özgürlüğü ve zarar ilkesi savunusunun temellinde,

ötesinde ciddi ve somut bir zararın açık tehlikesi gösterilmedikçe sansür edilip cezalandırılamaz (Arslan, **İfade Hürriyetinin Sınırlarını Yeniden Düşünmek: "Açık ve Mevcut Tehlike"nin Tehlikeleri**, s. 57-59).

²⁹³ Erdoğan, **Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif**, s. 38.

²⁹⁴ Yargıç Holmes, ünlü bir ifadesinde, kalabalık bir sinemada yanlışlıkla "yangın var" diye bağırان birinin hoş görülemeyeceğini ileri sürmüştür. Bunun nedeni, yanlışlığın, içinde söylendiği ortamla birleşmesi ve başkalarına zarar vermesidir (Lipson, **a.g.e.**, s. 453-5).

²⁹⁵ Trager, Dickerson, **a.g.e.**, s. 59. Bu anlamda militan demokrasi anlayışına yapılan vurgu önemlidir. Sınırsız özgürlüklerin var olamayacağından hareketle demokrasinin kendisini ortadan kaldırmaya yönelik özgürlüklere hoşgörüyle yaklaşamayacağı ve dolayısıyla da kendini korumak zorunda olduğu düşüncesine dayanan militan demokrasi anlayışı, muhalefeti susturucu ve devleti koruyucu bir niteliğe sahiptir. Militan veya mücadeleci demokrasi anlayışı, demokrasinin kendini koruyabilmesi adına yıkıcı nitelikteki kimi akımlara karşı gerekli önlemlerin alınabilmesini olumlayan bir anlayış olarak görülmektedir. Otoriter ve totaliter akımların yıkıcı etkilerine karşı bir reaksiyon olarak ortaya çıkan militan demokrasi anlayışı, somut anlamda politik nitelikteki anayasalarda yer alan önlemlerle kendini göstermektedir (Hakyemez, **a.g.e.**, s. 31-2).

bilgiyi garanti etmeyen ancak bireye tercih özgürlüğü sağlayan ifade özgürlüğünün bireysel ve sosyal gelişmeyi sağladığına dair ahlâki ve hümanist yaklaşım vardır. Bu anlamda Hürriyet Üstüne eseri geleneklerin ve kamuoyunun baskısına karşı bir protesto niteliğindedir. Mill, toplumun birey üzerindeki kısıtlamalarını ifade özgürlüğünden ziyade zarar ilkesi perspektifinden ele almaktadır. Bireysellik üzerindeki olumsuz etkisinin farkında olmakla beraber Mill, zarar ilkesinin haklar ve müeyyideler arasındaki sınırı tespit etmek adına kullanılmasını önermektedir.²⁹⁶

Mill'in temel ilkesine göre her türlü kısıtlama sırf kısıtlama olması nedeniyle başlı başına kötüdür. Temelde negatif özgürlük anlayışına sahip olan Mill'e göre, kendi bedeni ve ruhu üzerinde egemen olan birey, başkalarının menfaatlerini ihlâl etmemek şartıyla dokunulmaz bir özel alana sahiptir. Dolayısıyla Mill, bireylerin yalnızca kendilerini ilgilendiren eylemleriyle başkalarının menfaatlerini etkileyen eylemleri arasında bir ayırımı gitmektedir. Müdahalesizlik anlamındaki bireysel özgürlük düşüncesinde bireye dokunulmaz bir alan sağlayarak kendine yönelik eylem alanında müdahalesizliği en katı biçimde savunmaktadır. Birey, başkalarının menfaatini ilgilendirmedeği ve diğer bireylere zarar vermediği sürece topluma karşı sorumlu değildir. Bireyin sorumluluğu başkalarının menfaatini ihlâl ettiği noktada başlamaktadır.

Başkalarına yönelik eylemler açısından birey özgürlüğünün sınırı başkalarına zarar verecek noktaya kadardır. Mill için bireylerin yalnızca kendilerini ilgilendiren eylemlerde özgür olmaları gibi başkalarını etkileyebilme amacına matuf eylemleri de özgürlük kapsamında görülmelidir. Böyle olmakla beraber bireyin başkalarını etkileyen eylemleri ikna etme

²⁹⁶ Fiss, Owen; "A Freedom Both Personal and Political", **On Liberty**, John Stuart Mill, Ed. David Bromwich, George Kateb, New Haven and London, Yale University Press, 2003, ss. 179-196, s. 179-86.

gücüne dayanmalıdır. Başkalarının menfaatlerini ihlâl eden bireyler hem menfaatleri ihlâl edilen bireylere hem de topluma karşı sorumludur. Ona göre bu sorumluluğun haklılaştırılması mümkündür, çünkü böyle bir eylem artık özgürlüğün konusu olmaktan çıkmıştır. Dolayısıyla başkalarının özgürlüklerinin güvence altına alınabilmesi için özgürlüklere müdahale edilebilir ve bu tür eylemler sınırlandırılabilir. Özgürlükler üzerinde kullanılacak ve bireyin eylemlerine müdahalede bulunulmasına cevaz verecek yegâne meşru neden zararın engellenmesidir. Birey başkalarına zarar vermediği müddetçe özgür bırakılmalı ve her türlü eylemi hoş görülmelidir. Özgürlüğü tercih etme hakkıyla birebir ilişkili olarak ele alan Mill için her bireyin tercih özgürlüğü mutlak ve en iyi tercih olmasa bile her birey kendi mutluluğunu kendi tercih ettiği yoldan aramalıdır.

İnsan özgürlüğünün merkezi bölgesi, Mill'e göre, "bilincin dahili alanı"dır. Bu noktada en kapsayıcı anlamıyla bir vicdan özgürlüğünü talep eder.²⁹⁷ Ona göre düşünce içsel bir eylemdir, dışarıdan gelecek baskı ne düzeyde olursa olsun, engellenemez. Fakat düşünceyi açıklama ve ifade, kaynak ve alıcı arasında bir ilişkinin doğmasına yol açar. Bu nedenle, toplumsal sonuçları olan bir eylemdir.²⁹⁸ Mill, kendisine yönelik ve başkasına yönelik eylemler açısından ifade özgürlüğünü başkasına yönelik eylemler kategorisinde değerlendirmektedir. Ancak her türlü dış kontrolden azade bir başkasına yönelik eylem türü olarak ele almaktadır. Çünkü ifade özgürlüğünün değeri başkalarını etkilemesinde yatmaktadır. İfade özgürlüğü sayesinde birey kendini gerçekleştirebilir, geliştirebilir ve mutluluğunu kendi

²⁹⁷ Watkins, **a.g.e.**, s. 188.

²⁹⁸ Lipson, **a.g.e.**, s. 452-3. Düşünce özgürlüğü esas itibarıyla özneyi, buna karşılık ifade özgürlüğü düşünce ve ifadeleri korur. İfade özgürlüğü hakkı, etkileri bakımından kişinin de korunması anlamına gelmekle beraber, aslında ve öncelikle, başta düşünce olmak üzere, ifade şekillerini korur. Korunan düşünce mahsulleri veya başka şekillerde kendisini gösteren tezahürleridir. Düşünce özgürlüğü bireyin kendi kişiliğinin ve özel dünyasının dokunulmazlığından hareket ederken, ifade özgürlüğü düşüncelerin serbestçe yayılmasının ilave değerini esas alır. Demokrasi tartışmasının odağında düşünce özgürlüğünden ziyade ifade özgürlüğünün yer almasının nedeni de budur (Erdoğan, **İfade Özgürlüğü ve Sınırları**, s. 21).

seçtiği yoldan arayabilir. Bireyin kendini gerçekleştirmesi aynı zamanda toplumsal ilerleme ve gelişmeyi sağlayacak olan yegâne yoldur.

Mill, düşünce özgürlüğü ile düşüncenin ifade edilmesi özgürlüğünün pratikte birbirlerinden ayıramayacağını kabul eder. Bu anlamda başkalarının çıkarını etkilemeyen fikirlerin ifade edilmesi hoş görülebilir bir durumdur ve özgürlük kapsamındadır. Bireyin eylemleri diğer bireylerin menfaatleri açısından zararlı nitelikte ise o eylemlere sınırlama getirilebilir hatta getirilmelidir de. Ancak tıpkı özgürlüğün mutlak olmadıkça tam olmayışı gibi, tartışma da tamamıyla engelden arıtılmış olmalıdır ve hür tartışma aşırılığa itildiğinde kurala bağlanmaya çalışılmamalıdır.²⁹⁹ Kişiliğine veya mülkiyetine yönelik saldırılarda olduğundan farklı olarak, hiçbir kişinin kendisini incitebilecek sözlü saldırılara karşı koruma talep edemeyeceği ifade özgürlüğünün sınırlarına ilişkin temel prensibini oluşturmaktadır. Hiç kimse kendi şahsi değerleri için özel bir imtiyaz iddiasında bulunamaz, çünkü fikir piyasasında onların da diğerleriyle rekabet etmesi gerekir.³⁰⁰ Bunun tek bir istisnası bireyselliğe saldırı olarak nitelendirilebilecek şekilde tartışma adabına uymayan, tahrik ve tahkir içeren fena ve ahlâksız ifadelerdir. Bunlar tartışma özgürlüğünün konusu olamazlar.³⁰¹ Ancak açık tartışmanın makul sınırlarını aşmamak kaydıyla, bütün görüşlerin özgürce ifade edilmesine izin verilmesi gerekmektedir. Düşünce ve düşüncelerin ifade edilmesi ancak suçun işlenmesine teşvik veya tahrik oluşturmaları sebebiyle engellenebilir. Mill'in verdiği örneğe göre, bir kişinin mısır fiyatlarını protesto etmesi ifade özgürlüğü bağlamında ele alınması gerekirken, protestocunun bir kalabalığı mısır tüccarının mülküne zarar vermeye teşvik ve tahrik etmesi ise suç kapsamında değerlendirilmelidir.

²⁹⁹ Ebenstein, **a.g.e.**, s. 312.

³⁰⁰ Barry, **Hukuki ve Siyasi Açıdan İfade Hürriyeti**, s. 8.

³⁰¹ Başdemir, **a.g.e.**, s. 127.

Toplum halinde yaşayan insan kendi faydasının ve mutluluğunun diğer bireylerin ve toplumun faydasına ve mutluluğuna bağlı olduğunu bilmek durumundadır. Fayda ilkesi açısından bakıldığında, insanların toplum içinde yaşamaları aslında onların toplumdan kazandıkları yarara bağlıdır. Eğer özgürlük toplumun getirdiği yararları engelliyorsa olanaklar ölçüsünde az olmak kaydıyla sınırlandırılması mümkün olabilir.³⁰² Fayda ilkesi açısından ifade özgürlüğüne getirilecek ve zorunlu olarak devletin yanılmazlık iddiasında bulunması anlamına gelmeyecek meşru bir sınırlamanın ortaya konulması mümkündür. Belirli ifade türlerinin potansiyel olarak tehlikeli oldukları ve dolayısıyla kontrol altında tutulmalarının zorunlu olduğu düşünülebilir. Mill de ifade özgürlüğünün sınırlarına ilişkin düşüncelerinde hem bireysel hem de toplumsal faydanın zarar görmemesi için gerekli koşulları gözetmektedir. Böyle olmakla beraber ifade özgürlüğüne yönelik sınırlandırmalarda ele aldığı muhtemel gerekçelerini incelerken fayda kavramını neredeyse hiç kullanmamıştır.³⁰³ Hürriyet Üstüne eserinde ahlâki meselelerde nihai ölçü olarak faydacılık yerine, bir kişinin mutluluğuna bile olsa müdahale etmeme ilkesini koymuştur. Mill'in zihninde var olan prensip, toplumun, insanların hakikat arama çabalarına, bu çabaların keşifleri toplum için tehlikeli de olsa engel olmamasıdır.³⁰⁴ Mill, bireysel faydayla toplumsal fayda arasındaki çatışmanın uyumlaştırılabileceğine dönük iyimser bir bakışa sahiptir. Böyle olmakla beraber toplumun zarar görmemesi adına ifade özgürlüğüne birtakım sınırlandırmalar getirilebilir. Bu açıdan bakıldığında Mill'in ifade özgürlüğü anlayışı, toplumun sosyal yapıyı düzenleyen ahlâki otoriteye sahip olduğuna dair temel ilkesi çerçevesinde anlamlı hale gelir. Böyle olmakla beraber sosyal düzenlemelerin yasak alanını genişletme yönünde hareket etmemesi gerekir.³⁰⁵ Ancak toplum veya onu temsil eden siyasi otorite her zaman bu gibi argümanları özgürlüğü neredeyse ortadan kaldıracak derecede kısıtlamalara gitmek için kullanmak eğilimindedir. Üstelik

³⁰² Öktem, Niyazi; **Özgürlük Sorunu ve Hukuk**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1977, s. 233.

³⁰³ Barry, **Hukuki ve Siyasi Açıdan İfade Hürriyeti**, s. 7-8.

³⁰⁴ Watkins, **a.g.e.**, s. 194.

³⁰⁵ Riley, Jonathan; "J. S. Mill's Doctrine of Freedom of Expression", **Utilitas**, Vol. 17, Issue 2, Jul. 2005, ss. 147-179, s. 176-7.

bu gibi kısıtlamalar kamuoyuna rağmen değil, kamuoyu ile beraber kullanıldığı zaman daha kötü neticelere sebep olmaktadır. Bu nedenle temel sosyal değerler üzerinde bir ölçüde anlaşmanın var olduğu bir toplumda azami özgürlüğü muhafaza edecek kabul edilebilir esasların formüle edilmesi çok daha kolaydır. Bu anlamda Mill, kendi özgürlük prensibinin ancak belli bir medeniyet seviyesine ulaşmış olan toplumlara uygulanabileceğini kabul etmiştir.³⁰⁶

Mill açısından düşünceye tanınan özgürlüğün aynı derecede eyleme de tanınması kabul edilemez. Bu nedenle de ifade özgürlüğünün sınırlandırılabilmesi durumların varlığını kabul etmektedir. Fakat hangi durumlarda ifade özgürlüğünün sınırlandırılması mümkün olacaktır? Mill, varsayılan sınırların yerleştirileceği yeri tespit etmenin imkânsızlığı üzerinde durmaktadır. Mill'in ilkeleri çerçevesinde, insanları hayat ve mülkiyet hakkını ihlâl etmeye kışkırtması muhtemel ifadelerin yasaklanmasına müsaade edilebilir. Örneğin toplumsal gerilim döneminde özgürlüğünü sürdürmek zor olabilir. Bu gibi durumlarda mutlak önceliğe sahip hiçbir ilkenin bulunmadığı bir ilkeler çokluğu veya çoğulculuğunu istemek makul olabilir.³⁰⁷ Bu anlamda Mill diğer bazı toplumsal değerlerin ifade özgürlüğünden daha önemli olduğu bir değerler hiyerarşisi oluşturmakla eleştirilmektedir. Kendini yönetme, hakikat arayışı ve toplumun genel refahı gibi yüce değerlerden soyutlandıkça, ifade özgürlüğüne öncelenen değerlerin sayısı da artmaktadır.³⁰⁸ Ancak ifade özgürlüğündeki herhangi bir fayda sırf daha önemli olan bir genel özgürlük kavramının faydalarına atıfta bulunularak iptal edilecekse ifade özgürlüğü hakkında konuşmak önemsiz bir husus olurdu.³⁰⁹

³⁰⁶ Barry, **Hukuki ve Siyasi Açından İfade Hürriyeti**, s. 7-8.

³⁰⁷ Barry, **Hukuki ve Siyasi Açından İfade Hürriyeti**, s. 7-8.

³⁰⁸ Trager, Dickerson, **a.g.e.**, s. 127.

³⁰⁹ Schauer, **a.g.e.**, s. 13.

Birey başkalarının işlerine müdahale etmez ve sadece kendisini ilgilendiren konularda kendi düşündüğü ve istediği gibi davranırsa, düşünce özgürlüğünü zorunlu kılan nedenlerin, bu düşünceleri, yararı ve zararı kendisine ait olmak üzere, engellenmeksizin hayata geçirme özgürlüğünü de gerektirdiğini kabul etmek gerekir. Buna karşın eğer dile getirilen düşünce, bir suça teşvik içeriyorsa, dile getirildikleri şartlara göre yasaklanmaları bile gündeme gelebilir.³¹⁰ Nasıl ki kırbaç vücuda şiddet uygularsa, sözcükler de zihin üzerinde aynı etkiyi bırakır.³¹¹ Mill, ifade edildikleri şartları ve zamanı da dikkate alarak, başkalarının menfaatlerini ihlâl etmeye dönük fikirlerin bile dokunulmazlıklarını kaybedeceğini söylemektedir. Mill'in bir kişiyi etkilemek ile o kişiye zarar vermek arasındaki ayrıma yaptığı vurgu ifade özgürlüğü argümanları açısından önemlidir. Ona göre bireysel özgürlüğün başkalarına zarar verilmesinin önlenmesi amacıyla sınırlandırılması normal karşılanmalıdır.

Mill'in düşüncelerinde özgürlüğün lehine kullanılan karinenin bir yönü de gerekçe gösterme külfetinin özgürlüğü kısıtlayacak olanlara ait olmasıdır. Başkalarının, özellikle de devletin keyfi müdahalelerinden masun olma anlamında özgürlüğün sınırlandırılmasında, başkalarının çıkarlarını etkileyen hareketlerde dahi, karşısındakini inandırma yükümlülüğü her zaman yasal engellemeleri savunulara aittir.³¹² Onun ifade özgürlüğü savonusundaki amacı, eylemde sınırlı bir kişisel özgürlük alanını ve gerçekten engellenmemiş bir anlatım özgürlüğünü savunmaktır.³¹³

³¹⁰ Örneğin, “gıda tüccarları, fakirleri açlıktan öldürüyorlar” veya “özel mülkiyet bir soygunculuktur” gibi düşünceler, basın yayında dile getirildikleri müddetçe dokunulmamalıdır. Ancak bu düşünceler, bir gıda tüccarının evinin önünde ve galeyana gelmiş kalabalıklar karşısında yüksek sesle dile getirilir veya aynı kalabalık içinde pankartlar açılarak ifade edilirse, cezalandırılmaları kaçınılmaz olabilir (Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 107-8).

³¹¹ Lipson, **a.g.e.**, s. 454.

³¹² CW III, s. 938.

³¹³ Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 472.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

JOHN STUART MILL'DE SİYASİ SİSTEM TARTIŞMASI

3.1. MILL'İN DEMOKRASİ ANLAYIŞI

Siyasi ve felsefi bir hareket olarak Faydacılık ve buna bağlı reformcu siyasi programla ortaya çıkan Felsefi Radikaller, İngiliz feodal toplumundaki çoğunluğun aleyhine işleyen ayrıcalıklı ve seçkin yapıya yönelik olarak çoğunluğun haklarını gözeten eleştirilerde bulunuyorlardı. Mill'in düşünceleri de yerleşik geleneklere meydan okuyan bu eleştiriler çerçevesinde şekillenmiştir.¹

Yönetimi kendi başına bir kötülük olarak gören faydacı ilkenin herhangi bir yönetim kuramına uygulamasının pratik sonucu, yönetimin en büyük sayı için en büyük mutluluğu güvence altına alan bir araç olarak görülmesidir. Haz ve mutluluğun elde edilmesini bireyin kendisine bırakan faydacı anlayışa göre yönetimin başlıca işleri bireyleri acılardan korumak olmalıdır.² Yönetim, insan mutluluğunu arttıran basit bir araç olduğundan genel mutluluğu düşünen bir yönetimi destekleme yükümlülüğü çığnenemez.³ Bu açıdan bakıldığında temel ilke olan en büyük sayının en büyük mutluluğuna ulaşmada diğer

¹ Lipson, **a.g.e.**, s. 54.

² Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 406-413.

³ Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 439. Demokratik yönetim amaca yönelik bir araçtı. Bentham, halk iradesinin toplumsal ve siyasal dürüstlük ölçütü olarak fayda ilkesinin yerini alacağına inanmadı. Bentham, halk yönetimini mutluluk arayışına uygun, olumlu bir araç olarak da görmedi (Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 413).

ilkeler ikincil niteliktedir. Bentham ve James Mill gibi klasik faydacılar, demokrasiyi, bir kimsenin ihtiyaçlarının tatmin edilmesinin onun mutluluğunu gerçekleştirdiği yolundaki ilke üzerinden ele almaktadırlar. Onlara göre demokrasi insanların kendi ihtiyaçlarını en iyi biçimde tatmin etmelerini sağlayan bir siyasal süreçtir. Bu nedenle de demokrasiyi bunu sağladığı ölçüde istenebilir bir şey olarak görmekte ve haklılaştırmaktadırlar.⁴ Dolayısıyla da demokrasi, ihtiyaçların tatmin edilmesindeki araçsal rolüyle ele alınmaktadır. Bentham ve genel olarak ilk kuşak faydacılar için önemli olan yönetimin kötüye kullanılmasını önlemek amacıyla gerekli olan reformların yapılmasıydı. Bu nedenle de feodal yapıyı ve monarşiyi büyük bir tehdit olarak görüyorlardı. Yönetimin çıkarlarıyla halkın çıkarlarının genel olarak özdeş olduğu varsayımından hareketle, fayda ilkesinin en iyi uygulanabileceği yönetim biçimi olarak demokrasiyi görmüşlerdi.

Mill'in tezi de, faydacılığın ihtiyaç kavramı yerine hak ve çıkar kavramını kullanması dışında, klasik faydacı teze benzemektedir.⁵ Ancak Bentham ve James Mill'in evrensel insan anlayışı paralelinde bir toplumsal mühendislik ürünü olarak evrensel ve ideal bir yönetim biçiminin mümkün olduğuna dair düşüncelerine katılmıyordu. Özellikle Maculay'ın James Mill ve genel olarak faydacılara yönelik dile getirdiği tarihselliğin göz ardı edildiğine ilişkin eleştirileri onu etkilemiştir. Bir yönetimin nasıl olması gerektiğine yönelik düşüncelerinde genel olarak faydacılığı bir ölçüt olarak kabul etmeye devam etmekle beraber, faydacılığın bireyin uzun vadeli genel çıkarlarına dayanan tarihselci yönüne dikkat çekmektedir. Ona göre ideal bir yönetim biçimi aynı zamanda zamanın ve mekânın koşullarına bağlı olarak oluşmaktadır. Yani herhangi bir yönetim biçimi kendi özel toplum ve zamanının ürünüdür. Dolayısıyla da onlardan makineleşmiş bir araç gibi söz

⁴ Dahl, **Demokrasi ve Eleştirileri**, s. 117.

⁵ Dahl, **Demokrasi ve Eleştirileri**, s. 116. Mill'in benimsediği faydacı anlayış onu yönetilenlerin kişisel çıkarlarını savunmaya itmiştir; öyle ki, kadınların kişisel haklarını savunması kadın haklarının ilk savunucularından biri olarak kabul edilmesine, işçilerin kişisel haklarını savunması da kimi zaman sosyalist diye nitelendirilmesine yol açmıştır (Touraine, Alain; **Demokrasi Nedir?**, çev. Olcay Kunal, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997, s. 134).

edilemez. Akla uygun bir yönetim biçimi bu iki anlayış arasında bir yerde durmaktadır. Romantik ve muhafazakâr düşüncelerin etkisiyle oluşan tarihselci bakışına göre herhangi bir siyasi kurum mutlak anlamda göreceli olmadığı gibi, uygarlığın farklı aşamalarında da farklı kurumlar oluşacaktır ve oluşmalıdır da.⁶

Mill'e göre insan aklının bazı şeylerin diğerlerine göre öncelikli olduğu belirli bir ilerleme düzeni vardır. Sınırsız bir ölçüde olmamakla beraber, hükümet yapısının belirlenmesi de bu kapsamda değerlendirilmelidir. Devlet, her zaman toplumun en güçlü kesiminin elindedir ya da eline geçecektir. Dolayısıyla da bu kesim kurumlara değil, kurumlar bu kesime tabidir.⁷ Ancak, insanın kişisel gelişiminde olduğu gibi, toplumsal gelişmeyle özgürlük arasında kaçınılmaz bir ilişki olduğu için, özgürlüğün mümkün olabildiği siyasal yönetimler de kaçınılmaz olmaktadır.⁸ Ona göre insan zihni birbirini takip eden tarihsel aşamalara bağlı olarak sürekli olarak gelişen bir süreç izlemektedir. Bu bakımdan siyasi sorunların tümü görecelidir ve insanlık tarihinin değişik aşamaları göreceli sorunların üstesinden gelmek için değişik kurumlar üretmek zorundadır. Bentham'dan farklı bir ahlâk sistemine ulaşan Mill, devleti de bu çerçevede tanımlamaktadır. Devlet çoğunluğun yararını temsil eden bir organizasyon değil, ahlâki bir varlıktır. Bu bakımdan devletin görevi ahlâki değerleri gözetmektir.⁹ Bu anlamda yönetim, verili bir amacın basit bir aracı olmaktan ziyade, tarihsel ilerleme içinde insanların kalıcı çıkarlarıyla ilişkilendirilir. Dolayısıyla da devletin, insanların yaşamdan en geniş anlamda fayda sağlamalarına ve mutlu olmalarına destek olacak bir kurum olarak düşünüldüğünü söylemek mümkündür.¹⁰ İnsanlar gibi devletin de kendi bencil çıkarlarına göre hareket edeceğine inanan faydacılığın tehlikelerine işaret eden Mill'e göre herhangi bir yönetimin amacı, insanların

⁶ CW I, s. 169.

⁷ CW I, s. 169.

⁸ Çaha, **a.g.e.**, s. 26.

⁹ Çaha, **a.g.e.**, s. 14-20.

¹⁰ Çağla, **John Stuart Mill'in Siyaset Felsefesi**, s. 45.

erdem ve zekâlarını geliştirmek olmalıdır. Bu nedenle de iyi yönetim adına iki ilke üzerinde durur: Eğitim yoluyla erdemlerin arttırılması ve toplumda var olan iyi niteliklerin verimli bir şekilde kullanılması.

On dokuzuncu yüzyıl Fransız Devrimi'nin ve sanayileşmenin yarattığı sorunlara çözüm önerilerinin dile getirildiği ve bu doğrultuda reform taleplerinin seslendirildiği bir dönem olmuştu. Felsefi Radikaller gibi Mill de feodal yapıdan ve aristokrasiden hazzetmiyordu. Aristokratik yönetimde özel çıkarların kamusal çıkarlardan üstün tutulduğunu, iktidarın ve yasama gücünün bu egemen sınıfın lehine kötüye kullanıldığını ve yönetimin bir ahlâksızlık örneği haline geldiğini düşünüyordu. Bu nedenle de aristokratik egemenliğin yıkılması gereken bir kötülük olduğunu söylüyordu.¹¹ Ona göre Sanayi Devrimi sonrası yaşanan çağda reforma ihtiyaç duyuluyordu. Bu anlamda Radikallerin ekonomik ve siyasi değişim taleplerine yönelik düşüncelerini paylaşmaktaydı.¹² Hatta içinde yaşadığı çağın bir geçiş¹³ çağı olduğunu düşünüyordu. Ancak eski kurumlar ve öğretiler aşılmakla beraber henüz yenileri geliştirilememişti.¹⁴ Zenginliğe ve toplumsal statüye sahip olmak için siyasete gerek duymayan aristokrasi, toplumdaki canlılığın ve enerjinin azalmasına yol açmaktaydı. Feodal dönemde topluma önderlik yapan aristokrasi, endüstri ve ticaret çağının gerektirdiği erdemlere sahip

¹¹ CW I, s. 177-9. Mill'e göre toplumda imtiyazlı karakterler sadece belirli düzenlemelerinin sonuçları kullanılarak belirlenir. Ayrıcalık başkaları üzerinde kullanılan bir güç olduğundan hiçbir şekilde kabul edilemez. Herkesin diğerleri üzerinde eşit derecede güç kullanma hakkı vardır. Farklı insanların farklı güç kullanma hakkına sahip olması yalnızca bu niteliklerini faydalı şekilde kullanması halinde haklılaştırılabilir (CW XIX, s. 323).

¹² Ancak Radikallerin değişimin kuramlarını benimsemiyordu. Çünkü Mill'in savunduğu her politika değişikliği, mevcut toplumsal düzenlemelerde aşamalı bir değişimi ifade etmekteydi. Ona göre insan doğası siyasette de bilimde de adım adım ilerlemelidir. Tarihselci bakışı yanında siyasi anlamda devrimin aşırılıklarına yönelik muhafazakâr eleştiri de ilgisini çekiyordu. Böyle olmakla beraber Mill'in doğasında muhafazakârlık yoktu. Muhafazakârlarda en çok karşı çıktığı noktalardan biri de, feodal toplumun doğasında bulunan paternalizmdi. Bu anlamda otoriteye sorgusuz teslim olmayı reddeden liberalizmin, insanın yönetilmesini körü körüne efendilerine bırakmakla suçladığı muhafazakâr düşüncenin antitezi olduğunu düşünür. Dolayısıyla Mill'in kuramsal anlamda siyasi bir muhafazakâr olduğunu söylemek yerinde olur (Capaldi, **a.g.e.**, s. 125-6).

¹³ Mill'in kastettiği geçiş, feodalizmden liberal kültürün (bireysel haklar, hukukun üstünlüğü, serbest piyasalar gibi) gelişiminin eşlik ettiği bir endüstri ve ticaret toplumuna geçiştir (Capaldi, **a.g.e.**, s. 139).

¹⁴ CW XXII, s. 230.

olmamakla beraber siyasi ve toplumsal güç olmaya devam etmekteydi.¹⁵ Bu nedenle de aristokrasi (ve Anglikan Kilisesi) anakronik görünüm arz etmekteydi. Orta sınıflar açısından toplumsal statü elde etme yolu zenginlikten geçiyordu. Yaşanan gelişmeler orta sınıflara mülkiyet elde etme yolunun genişlemesini sağlamıştı. Bu yeni dönemde orta sınıf uygar toplumun enerjisini arttırmaktaydı.¹⁶ Bilimsel bilginin ilerlemesi ve devletin sınırlanarak bireye karşı sorumlu düzeye çekilmesi olarak iki önemli bileşenine vurgu yaptığı uygarlığın yaşandığı modern toplumun önemli bir kesimi, çalışan sınıfların da dâhil olduğu orta sınıftı. Ancak bu sınıflar modern dünyaya liderlik edebilecek bilgelikten yoksun durumdaydı. Ona göre ortaya çıkan otorite ihtiyacı nedeniyle akıl, “insanlığa daha gelişmiş beyinlerin otoritesine başvurulması gerektiğini öğretecektir.”¹⁷

Mill’e göre endüstri ve ticaret çağı olarak ifade ettiği modern toplumda büyük bir değişim olmalıdır. Hiçbir insana hak edilmemiş bir ayrıcalık ve güç vermeyen ahlâki ve toplumsal bir devrim olmalıdır. Bu nedenle de yönetim ve güç, toplumun durağan bölümü olarak ifade ettiği aristokrasiden ilerici bölüm olarak gördüğü orta sınıfların eline geçmelidir.¹⁸ Ona göre orta sınıfların yönetim şekli ise demokrasidir. İngiltere de dâhil olmak üzere, modern dünyada yönetim biçimi belli bir azınlığın yönetiminden halkın katılımına dayanan çoğulcu yönetime doğru evrilmekteydi. Çünkü demokrasiye yol açan nedenler modern dünyanın her yerinde görülmekteydi. Demokrasi uygarlığa doğru ilerleyen toplumların olmazsa olmaz parçası olan bir yönetim biçimiydi.

¹⁵ CW XXII, s. 244.

¹⁶ CW XVII, 126-30. Mill, gelişme için gerekli olan şartlara dair düşüncelerinde toplumda herhangi bir sınıfın ağır basmasına karşıdır. Ancak kitlelerin artan gücü karşısında geleneksel grupların iktidar adına şansları kalmadığı için toplumsal sonuçlar gittikçe kitle hareketleri tarafından belirlenmek zorundadır. Toplumda ağır basan sınıfın orta sınıf olduğunu düşünen Mill, çalışan sınıfın potansiyel gücünün farkında olmakla beraber, onların sahip olduğu gücü verimli kullanamadığını, bunun için de hayat standartlarının ve eğitim seviyelerinin yükseltilmesi gerektiğini düşünür (Bouton, Clark W.; “John Stuart Mill: On Liberty and History”, *The Western Political Quarterly*, Vol. 18, No. 3, Sep. 1965, ss. 569-578, s. 571-2).

¹⁷ CW XXII, s. 244. Mill’in ima ettiği şey, kendisi ile öteki bazı Felsefi Radikaller’in temsil ettiği yeni entelektüellerin bu fonksiyonu yerine getirecek uygun araçlar olduklarıdır. Buradan meritokrasinin bazı ipuçları çıkarılabilir (Capaldi, a.g.e., s. 141).

¹⁸ CW XXII, s. 244.

Mill, demokrasinin sadece sezgisel olarak keşfedilmediğini, çünkü insanların inanç ve eylemlerinin belli bir düzeyde ussallık içerdiğini düşünüyordu. Bu nedenle de tümüyle varsayımsal gördüğü “toplum sözleşmesi kuramları”nı ortaya atan Locke ve Hobbes’u siyasal felsefelerini soyut öncüller üzerine kurmakla eleştirdi. On göre devlet, özellikle de demokratik devlet, insan doğasının gözlemlenebilir yasalarından türetilbilirdi.¹⁹

Mill, yönetim şeklinin ne olması gerektiğini söylerken, aynı zamanda birincil ilkesi olan fayda ilkesine bağlılığını devam ettirir. Onun düşünceleri bireysel ve toplumsal mutluluğu arttırma ideali temelinde şekillenmiştir. Eğer demokrasi, bireysel ve toplumsal mutluluğu ve gelişmeyi sağlamada iş görmezse ondan vazgeçilebileceğini düşünür. Böyle olmakla beraber bireyler, ancak demokratik bir yönetim içinde çıkarlarını arama özgürlüğüne sahip olabilirler. Toplumsal mutluluk ve zenginlik de bireylerin mutluluğundan ve zenginliğinden geçtiğine göre, demokrasi hem mutluluk hem de zenginlik ortamı yaratabilen tek sistemdir.²⁰ Mill, demokrasiyi bireylerin çıkarlarına büyük saygı gösteren bir sistem olarak ele alarak²¹, kendisini radikal bir demokrat olarak tanımlamakta ve bazı sakıncalarına rağmen demokratik sistemi savunmaktadır.

Mill’in düşünceleri bireysel özgürlüğü korumak için en uygun olan yönetim şeklinin ne olduğu üzerinde yoğunlaşmıştır. Siyasi özgürlüklere büyük önem veren Mill için bu özgürlüklerin elde edilebilmesi ancak müsait bir siyasal ortamın varlığıyla mümkün olacaktır. Bu nedenle de demokrasiyi

¹⁹ Çağla, **John Stuart Mill’in Siyaset Felsefesi**, s. 45. Doğa durumuyla rasyonel akıl arasında herhangi bir bariyeri kabul etmeyen Mill’in ilerlemeci tarih düşüncesinde toplumsal kurumlar herhangi bir durumdan onu geride bırakmak suretiyle başka bir duruma geçişin değil, belli bir ilerleme ve gelişme düzeninin ürünleridir. Toplumsal kurumlar da fiziksel dünyanın bir parçasıdır ve uygarlık yolundaki ilerlemeler fiziksel şartların zorlamasıyla oluşurlar (Gerson, Gal; “From the State of Nature to Evolution in John Stuart Mill”, **Australian Journal of Politics and History**, Volume 48, Number 3, Sep. 2002, s. 305-321, s. 317-9).

²⁰ Çaha, **a.g.e.**, s. 26.

²¹ Schauer, **a.g.e.**, s. 53.

yönetim şekilleri içinde özgürlüğe en fazla müsait olan yönetim biçimi olarak görmektedir. Demokrasi, toplumda var olan farklılıkları ve çeşitlilikleri koruyarak, bireylerin kendilerini gerçekleştirmelerini ve kendi hayatlarını kendi planlarına göre idame ettirmelerini en iyi sağlayan yönetim biçimidir. Bu nedenle de bireysel özgürlük için demokrasiyi bir cankurtaran olarak görür. Bireylerin ahlâki statülerinin eşit olması gerektiğinden ilke olarak demokratik devletin de siyasal özgürlükleri desteklemesi gerekmektedir.²² Mill, özgürlüğün nimetlerinden ancak ayrıcalıklı bir toplumsal kesimin faydalandığının ve bu ayrıcalıkları toplumun tümüne sağlayan bir yönetimin henüz gerçekleşmediğinin kabul edilmesi gereken bir gerçek olduğunun altını çizer. Toplumun tamamının bu nimetlerden yararlanabilmesi özgür yönetimin ideal kusursuz tanımıdır. Bundan dışlanacak kesimler ve onların çıkarları dışlandıkları oranda ayrıcalıklı kesim karşısında güvencesiz kalacaklardır. Bunun doğuracağı neticelerden biri de, bu dışlananların toplumun iyiliği ve refahı adına gösterebilecekleri çabalarının azalması olacaktır. Halbuki toplumun genel refahı tüm bu çabalarla doğru orantılıdır. Böyle bir ideale bizi yaklaştıracak her bir çabanın ve adımın paha biçilmez bir değeri vardır. Daha da önemlisi, bu ivmenin tersinin de pek mümkün olmadığı kanaatindedir.

Mill, yönetim biçiminin bireysel karakter üzerindeki etkisine vurgu yaparak iki karakter tipinden bahseder: koşulların kendisine ayak uydurması için çabalayan aktif karakter ile koşullara ayak uyduran pasif karakter. Pasif karakterin bir ya da birkaç kişinin yönetimi tarafından, aktif karakterin ise çoğunluğun yönetimi tarafından tercih edildiğini ifade eder. Ona göre demokrasinin başka rejimlerden üstünlüğü herkesin zekâ ve yeteneklerini seferber etmesindedir. Bunun dışında bilgelik, çalışkanlık ve iyiniyet bakımından en ileri birey ya da grupların yönetimi bile gerçek bir demokrasi kadar insanlığa yararlı olamaz; çünkü bu gibi rejimlerde kamu etkinliklerine katılamayan yurttaşlar zekâ ve enerjilerini maddi ve bencil zevk ve çıkarlar

²² Skorupski, John; **John Stuart Mill**, London, Routledge Press, 1989, s. 124.

ardında harcayacaklar, içlerindeki yetilerini alabildiğine geliştirme olanağı bulamayacaklardır.²³ Ona göre hakiki ahlâki duyarlılığın öğrenildiği tek yer eşitler tarafından kurulan bir toplumdur. Daha az gelişmiş toplum durumlarında var olan ahlâk yapısı emir itaat ilişkisine uygun bir yapıdır. İnsan doğasının temel eğilimi, isteyerek olmasa bile, dürtü ve alışkanlıktan dolayı, itaat edenlerin karşı koymak zorunda kalacakları noktaya kadar onları kötüye kullanmak biçimindedir. Mill için gerçek erdem, yönetilenlerle yönetenlerin yer değiştirebildiği bir toplumda eşit bireyler olarak bir arada yaşamaya uyum sağlamaktır.

Mill, bir despotun halkın çıkarlarını gözeten yönetiminin olabirliğini de sorgular. Ona göre iyi bir despotun yönetime gelmesinin bir garantisi yoktur. Şayet öyle olsaydı, en iyi yönetim biçimi despotik monarşi olurdu. Böyle bir düşünce despotun elindeki mutlak iktidarı erdemli ve akıllıca kullanacağı varsayımına dayanmaktadır. Ancak bunun karşılığında verilen tavizin ne olduğuna dikkati çeker. Bu olağanüstü çabayı üstlenebilecek iyi bir despot bulunabilse bile karşılığında mutlak iktidarın gölgesindeki pasif insanların olacağına vurgu yapar. Bu durumda her bir birey ve dolayısıyla da tüm ulus, kendi kaderini belirlemekte hiçbir söz hakkına sahip olmayan, kendi kolektif çıkarları için irade gösteremeyen ve tüm kararların itaatle yükümlü oldukları tek bir irade tarafından alındığı bir durum ortaya çıkacaktır. Böyle bir rejimde pasif karakterli bireyler ortaya çıkacak, insanlar her şeyi ilâhi takdire bırakır gibi yönetime bırakacak ve entelektüel enerjinin kullanılmasından vazgeçeceklerdir. Bunun anlamı her şeyin onlar adına karar alınarak yönetilmesi ve dolayısıyla sonuçlarını da doğanın felaketleri gibi kabul etmesi demektir. Bu nedenle de iyi bir despotizm tamamen yanlış bir idealdir ve kötü bir canavara dönüşebilme potansiyeline sahiptir. Hatta iyi bir despotizm uygarlık sürecindeki modern toplumlar için kötü bir despotizmden daha tehlikelidir. Ona göre mutlak iktidarın hoş görülebileceği tek durum, ulusal

²³ Tunçay, a.g.e., s. 79.

buhran dönemlerinde ortaya çıkan toplumsal ve siyasal sorunların çözülebilmesi ve özgürlüğü önündeki engellerin kaldırılması amacına yönelik olabilir.

Mill'e göre despotizmin sorunlu niteliklerinden arındırılabilmesi adına bazı yöntemler söz konusudur. Buna göre; (1) anayasal bir yönetim, (2) kamuoyuna tanınacak geniş bir ifade, tartışma ve basın özgürlüğü, (3) yerel çıkarların merkezi otoritenin müdahalesi olmaksızın yerel birimlerce yönetilmesi, (4) seçilmiş bir meclis ile iktidarın sınırlandırılması. Bu noktalar en iyi yönetimin ne olduğu konusundaki düşüncelerini belirlemekte bizlere önemli ipuçları vermektedir. Ona göre en iyi yönetim şeklinin egemenliğin tüm toplum tarafından kullanıldığı yönetim olduğunu göstermek zor değildir. Böyle bir yönetimde vatandaşların tamamı egemenlik üzerinde söz hakkına sahip olmakla kalmayacak, aynı zamanda hem yerel hem de ulusal kamusal işlerde bulunmak suretiyle yönetime katılacaklardır.

Mill'in Considerations on Representative Government eserinde en iyi yönetimin ne olduğuna ilişkin ortaya koyduğu savı dört maddede özetlemek mümkündür: (1) İnsan ilişkileriyle ilgili olarak ortaya konulabilecek, evrensel olarak doğru olduğu kadar uygulanabilir de olan herhangi bir genel önerme, herkesin kendi hak ve çıkarlarına sahip çıkmasını göz ardı etmeyen bir ilkedir. İnsanlar, kendilerini koruma gücüne sahip olmaları ile orantılı olarak başkalarından gelecek kötülöklere karşı güvence altında olurlar; (2) İnsanlar, kendi hak ve çıkarlarını, devletten ve devleti etkileyen veya denetimlerinde tutanlardan gelebilecek suiistimallere karşı ancak devlet işlerinin belirlenmesine bütünüyle katılabildikleri takdirde koruyabilirler (Örneğin, işçi sınıfının yönetime doğrudan katılmaktan bütünüyle dışlanması, onların kendi çıkarlarını korumak için gereken bir araçtan yoksun bırakılması anlamına gelir); (3) Dolayısıyla, devletin egemen iktidarında herkesin bir pay sahibi olmasını kabul etmekten, yani demokratik bir yönetimden başka hiçbir şey

nihai olarak arzu edilen bir şey olamaz; (4) Fakat tek bir küçük kentin dışına taşan bir toplulukta herkes, kamusal işlerin sadece çok küçük bölümleri dışında herhangi bir katılımda bulunamayacağı için, buradan mükemmel yönetimin ideal tipinin temsili olması gerektiği sonucu çıkar.²⁴

Mill, her ne kadar kendi zamanını bir değişim çağı olarak nitelese de, değişim araçlarını mümkün olduğunca devlet gücünün dışında aramaktaydı. Hatta devlet gözetiminde yapılan değişikliklerden ve bunun yaratacağı çoğunluğun potansiyel baskılarından endişe etmekteydi.²⁵ Ona göre halkı karşısına almakta çekinen düşünce siyasetçilerin zihninde yer aldıkça çoğunluktan ayrılmanın dayanabileceği hiçbir toplumsal dayanak kalmamaktadır. Çünkü “toplumda çoğunluğun nüfuzuna karşı duracak, umurun düşünce ve eğilimlerine uymayan düşünce ve eğilimleri himayesi altına alacak dişe dokunur bir kuvvet maalesef kalmıyor. Bunlar, bireyselliğe düşman büyük bir etki yığını oluşturuyor.”²⁶ Bu nedenle de demokrasilerde bile çoğulcu yapıların susturulmasından ve farklılıkların bastırılmasından endişe duymak gerekir. Diğer yandan sınırlanmamış demokrasinin hem mülkiyeti hem de bireysel özgürlüğü tehlikeye sokacağı uyarısında bulunur.²⁷ Demokrasilerde hükümetlerin halkın çıkarlarını temsil ettiği söylenebilirse de bunun her durumda halkın çıkarları doğrultusunda hareket edeceği anlamına gelmediğini ifade eder. Çünkü devleti yönetme gücü verilen yönetici sınıf, güce sahip oldukları zaman ne kadar akıllı ve değerli olursa olsun zamanla onu kötüye kullanabilir. Eğer insanlık tarihinden dersler alınabilirse, bu koruyucuların despotlara dönüşebileceği görülmelidir.²⁸ Mill, demokrasi ve özgürlüğün tek ve aynı değil, oldukça ayrışık idealler (bunlar birbirini güçlendirebilir veya güçlendirmeyebilir) olduğu gerçeğini hiçbir zaman

²⁴ Dahl, **Demokrasi ve Eleştirileri**, s. 117.

²⁵ Capaldi, **a.g.e.**, s. 125.

²⁶ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 130.

²⁷ Yılmaz, Aytekin; **Çağdaş Siyasal Akımlar, Modern Demokraside Yeni Arayışlar**, yay. haz. Ercan Şen, Ankara, Vadi Yayınları, 2001, s. 51.

²⁸ Dahl, **Demokrasi Üstüne**, s. 78.

aklından çıkarmamıştır.²⁹ Bu nedenle demokrasi, potansiyel olarak ikili bir nitelik arzeder. Bir özgürlük ve çeşitlilik rejimi de olabilir, bir baskı rejimine de dönüşebilir.

Diğer yandan modern toplumu, halk kitlelerinin bilgi ve ahlâk düzeyini yükseltmeden iktidarı bu kitlelere teslim etmekle suçlamaktadır.³⁰ Kitlelere şartların gerektirdiği düşünsel ve ahlâki seviyeye ulaşmadan kolektif iktidarın araç ve iradesinin verilmesini eleştirir. Demokratik bir yönetimin işleyişi açısından kamuoyunun gücüne dikkat çekerek, bir yönetimin kamuoyu baskısı altında kamusal çıkarların belirlenmesinde yaşayacağı sorunların önemine vurgu yapar. Ona göre uygarlığın doğal gelişimiyle iktidar bireylerden kitlelere geçerken, aynı zamanda bireyin ağırlık ve önemi kitlelere göre gitgide daha da önemsizleşmektedir. Dolayısıyla da bireyin kalabalık içinde kaybolmasından duyduğu kaygıyı dile getirir. Demokrasiyi savunmakla beraber sıradanlığın ağır basmamasından ve eski yönetimlerin baskıcı yapısının yerine kamuoyunun ahlâki zabıta rolünün ikame edilmesinden kaygı duymaktadır. Ona göre bir devletin veya toplumun sahip olduğu değer onu oluşturan bireylerin değerinden fazla değildir. İlerlemenin ve gelişmenin bireyselliğine yaptığı vurguyla, bireyleri cüceleştirilen ve uysal bir alet haline getirilen hiçbir toplumda hiçbir büyük gelişmenin yaşanamayacağını söyler.

Mill'in siyasal iktidarın baskıcı yapısının yanında toplumsal tahakkümün de bireyselliği ezdiğini ve demokrasinin potansiyel olarak böyle bir tehlikeyi barındırdığını anlamasında Tocqueville'in Amerika'da Demokrasi eserinin önemli bir etkisi vardır. Mill gibi, Tocqueville de yaşanan demokratikleşme sürecinin önlenemez yükselişini görmekteydi. Ancak demokrasinin barındırdığı olumsuzluklardan arındırılarak olumlu bir yöne kanalize edilmesi sağlanabilirdi. Hem Tocqueville hem de Mill'in

²⁹ Gray, **John Stuart Mill: Liberalizmin Krizi**, s. 207.

³⁰ Capaldi, **a.g.e.**, s. 104.

çalışmalarında demokrasi toplumsal koşulların eşitliği anlamında ele alınmakta ve dar çerçevedeki kurumsal boyutundan çıkarılıp, geniş anlamda sosyolojik boyutuna eğilerek toplumsal durum olarak değerlendirilmektedir.³¹ Mill, Tocqueville'in Amerikan toplumu üzerindeki gözlemlerinden şunu öğrenmiştir ki, bir toplum demokrasiye yöneldiğinde siyasal sistem düzensizliğe ya da anarşiye doğru yol almamakta, aksine çoğulculuk içinde karşılıklı rızaya dayalı dinamik bir ahenk ve birliktelik meydana gelmekte, bu anlamda demokrasi maddi ve manevi zenginliğin ortamını oluşturmaktadır. Amerikan sisteminde insiyatif ana hatlarıyla devletin elinde değil, toplumun elindedir. Dolayısıyla, Avrupa'daki geleneksel düzenin sembolleri olan kraliyet, asalet, aristokrasi gibi kurumlar olmaksızın da bir toplum ahenkli bir birliktelik oluşturabilmekte ve bunu da maddi zenginliğe dönüştürebilmektedir.³² Tocqueville için demokrasi, aristokrasi sonrası uygarlık sürecinde tesadüfi kabul edilemeyecek bir tarihsel evredir. Demokrasi aslında kötü bir şey değildir, özünde iyidir. Fakat en yüksek değer olan özgürlükle uyumlaştırılması gerekir. Aksi halde eşitlik kazanır ve demokrasi ile özgürlük mahvolur.³³

Tocqueville'e göre demokrasi siyasal ve toplumsal alanda koşulların eşitliğine doğru bir eğilim ortaya çıkarmıştır. Böyle bir yığın toplumunda bireysellik ve özgürlük tehdit altındadır. Eşitliği özgürlüğe ve bireyselliğe önceleyen bir yapı potansiyel olarak despotizm tehlikesini barındırır. Bir anlamda "demokratik tiranlık" veya "çoğunluğun tahakkümü" ortaya

³¹ Boyd, **a.g.m.**, s. 161. Tocqueville'in Mill üzerindeki etkisi doğrudan ve belirgindir. İnsan doğasına dair düşünceleri üzerinde çok fazla etkisi vardır. Demokratik kurumların değerine olan inancını pekiştirdiği gibi aynı zamanda tam bir siyasal eşitlik durumunda bireysel özgürlüklerin karşılaşacağı tehlikeler konusundaki düşüncelerini de güçlendirmiştir (Qualter, Terence H.; "John Stuart Mill, Disciple of de Tocqueville", **The Western Political Quarterly**, Vol. 3, No. 4, Dec. 1960, ss. 880-889, s. 882).

³² Çaha, **a.g.m.**, s. 26. Mill, Tocqueville'in karşılaştığı sorunun aynıysa, yani demokratik bir sistemin genel ilkelerini, onların belli bir ülkede aldığı özgül biçimlerden ayırt etme sorunuyla karşılaşmıştır. Daha sakin ve serinkanlı bir değerlendirme Mill'den gelmiştir. Fakat Mill'in demokrasi hakkındaki düşüncelerinin kendisine en yakın ülkenin deneyimlerinden etkilendiği de açıktır. Birleşik Devletler'den söz ettiğinde bile kafasındaki ölçü ve model İngiltere'dir (Lipson, **a.g.e.**, s. 53).

³³ Schmidt, Manfred G.; **Demokrasi Kuramlarına Giriş**, çev. M. Emin Köktaş, yay. haz. Ercan Şen, Ankara, Vadi Yayınları, İkinci Baskı, 2002, s. 80.

çıkılmaktadır. Eğer mutlak güce sahip tek bir kişinin sahip olduğu gücü muhaliflerin aleyhine kullanacağı benimsenirse, çoğunluğun da gücünü niçin aynı şekilde kullanabileceği benimsenmesin ki?³⁴ Tocqueville'e göre eşitlik toplumsal alanda sıradanlaştırıcı bir etki doğurarak karakterin belirleyici rolünü zayıflatmaktadır. Demokrasi önceki dönemlerin toplumsal statülerinin yıkılmasında olumlu bir işlev görmüşse de, bireyselliğe ve karaktere yönelik olumsuz bir nitelik arzeder. Her türlü farklılık ve çeşitlilik çoğunluğa tabi olmaya zorlanarak bastırılmakta ve susturulmaktadır. Böyle bir yapıda halkın yönetime katılımının ve bu anlamda oy hakkının yaygınlaştırılmasının arzu edilen yararı sağlaması düşünülemezdi. Her şeyden önce seçmen kalitesindeki zaafa vurgu yapıyordu. Mill'e göre söz konusu eşitlik eğilimi modern toplumların tamamına yayılmaktaydı. Buna bağlı olarak da demokrasiyi sorgulamaya başlamıştı. Demokrasinin temel sorunu onun yapısından kaynaklanıyordu. Çünkü yönetim gücü ve iktidarı çoğunluğun elindedir. Eğer çoğunluğun gücü monarşik yapılarda olduğu gibi mutlak ve sınırsız kabul edilirse artık özgürlüğün bir teminatı kalmayacaktır. Aynı zamanda çoğunluğun iktidarını kötüye kullanmasına karşı da bir teminat yok demektir. Bu nedenle de demokrasinin yapısal anlamda çoğunluğun mutlak iktidarına karşı güvenceler ve kurumlar geliştirmesi gerekmektedir. Mill, Tocqueville'in etkisiyle, siyasal alanın belirleyici faktörlerinden olan toplumsal dinamiklerin önemini kavramakla birlikte, onu modern uygarlığın endüstri ve ticaret toplumundaki yapıları demokrasiyle özdeşleştirerek ortaya çıkan tüm sorunları demokrasinin sırtına yüklemekle eleştirmektedir. Ona göre Tocqueville demokrasinin etkisiyle uygarlık dediği şeyin etkisini karıştırmaktadır. Modern ticaret ve sanayi toplumunun bütün sonuçlarını demokrasi ile özdeşleştirmekte ve koşulların eşitliğine bağlamaktadır. Halbuki sorun ticaret ve sanayi ruhunun dengesizliğinde aranmalıdır.

³⁴ Tocqueville, Alexis de; **Amerika'da Demokrasi**, çev. İhsan Sezal, Fatoş Dilber, Ankara, Yetkin Yayınları, 1994, s. 98.

Mill'e göre toplumsal otorite ile bireysel özgürlük arasındaki gerilimi hafifletmek için yönetenler ile yönetilenler arasında uyumlaştırma ve bütünlüğün sağlanması gerekmektedir. Bunun yolu daha fazla demokrasi ve daha fazla özgürlükten geçer. Demokrasi içinde hem bireyselliğin hem de kamusal ruhun gelişeceği bir katılım sürecinin sağlanması üzerine vurgu yapar. Mill, anayasanın yazılı olmayan kurallarının yani ülkenin pozitif siyasi ahlâkının özgürlükçü bir siyasal sistem kurmadaki öneminden ve egemenliğin aşırı ve saldırgan biçimde kullanılmasını önlemedeki rolünden bahseder.³⁵ Dizginlenmemiş biçimiyle demokrasi zorbalığa yol açmaktadır ama demokrasinin yokluğunda da cehalet ve vahşilik hüküm sürmektedir. Ona göre demokrasinin asıl erdemi, insani kapasitelerin “en üst düzeyde ve en uyumlu şekilde” gelişmesini sağlamasıdır.³⁶ Toplumda uyumculuğun (konformizm) yaygınlaşması kaygısını taşıyan Mill, düşük ve yüksek hazlar ayırımında da kendini gösteren düşüncelerle, kişisel gelişimi sağladığına inandığı niteliklere sahip daha eğitilmiş bireylerin ağırlık kazanacağı bir sistem önerir.

3.1.1. Toplumun Birey Üzerindeki İktidarının Doğası

Mill, Hürriyet Üstüne eserinde meşru olarak toplum tarafından bireyler üzerinde hüküm sürebilen iktidarın doğasını sorgular. Denemesinin konusunun irade özgürlüğü değil, sivil veya toplumsal özgürlük olduğunu belirtir. Başka bir deyişle, denemesinin, toplum tarafından birey üzerinde meşru bir biçimde kullanılabilen iktidarın niteliğini ve sınırlarını konu

³⁵ Yayla, Atilla; **Siyaset Teorisine Giriş**, yay. haz. Emrah Akkurt, Ankara, Liberte Yayınları, İkinci Baskı, 2002, s. 139.

³⁶ Heywood, **Siyasi İdeolojiler**, s. 57. Mill, eşitlikçi demokrasiyi bir şekilde özgürlükle uzlaştırmanın peşinde koşacaktır. Kendini ciddi olarak ilerici ve yenilikçi kabul eden, iktisadi açıdan hızla gelişen İngiliz toplumu bile, Mill'e göre, bireysel özgünlüğü özendirmediği müddetçe durgunluğa mahkûmdur (Çağla, **John Stuart Mill'in Siyaset Felsefesi**, s. 52).

edindiğini ifade eder. Mill, toplumun birey üzerindeki iktidarı sorununun eski ve derin olmanın yanında, insanlığın yaşadığı medeni aşamanın gelişmesine paralel olarak, kendini yeni koşullar altında ortaya koyduğunu ve geleceğin de hayati bir sorunu olarak kabul ettireceğini söyler.³⁷

Mill'e göre kesin olmayan sorunlarda bireylerin tercih ve özgürlüğünü rahat bırakan ve onlardan sadece evrensel tecrübenin mahkûm ettiği davranış biçimlerinden kaçınmalarını isteyen ideal bir halk düşlemek herkes için kolaydır. Ancak kendi müdahalesine böyle bir sınır koymuş bir halk nerede görülmüştür? Ya da evrensel tecrübeyi halkın hiç umursadığı var mıdır?³⁸ Ona göre toplum, farklılığı ve çeşitliliği bir suç gibi değerlendirmekte ve buna dayanarak bireyselliğe müdahale etmektedir. Üstelik bu müdahaleler genellikle ahlâki gerekçeler kılıfı altında yapılmaktadır. Mill'e göre toplum, daha somut bir ifadeyle çoğunluk, zaten tutucu bir eğilim sergilemektedir. Bu doğal eğilim içinde farklı olmak, farklı düşünmek ve davranmak isteyen birey üzerinde çoğunluğa uyma türünden bir toplumsal baskı ortaya çıkmaktadır. Her toplum tutum ve davranış bakımından bireyleri birbirine benzer olmaya zorlamaktadır.³⁹ Ona göre bütün dünyada eşyanın genel eğilimi, insanlar arasındaki sıradanlığı üstün kılma yolundadır.⁴⁰ Toplumun kendi düşünce ve teamüllerini bunlara karşı çıkanlara zorla kabul ettirme eğilimi vardır. Toplum, kendi gidişine uymayan herhangi bir kişiliğin gelişmesini köstekleyerek ya da önleyerek, tüm bireyleri genel kalıplara uymaya zorlamaktadır.⁴¹ Mill'e göre halka insan davranışlarını düzenleme konusunda kılavuzluk eden pratik ilke, kendisi ile aynı histe olanlar nasıl istiyorlarsa herkesten o yolda hareket etmelerini istemek gerektiğine dair mevcut olan duygudur. "Toplumun ya da onun kudretli bir kesiminin beğendiği veya beğenmediği şeyler, kanun ya da kamuoyunun yaptırımları altında, toplumun geneli tarafından riayet olunmak

³⁷ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 39.

³⁸ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 144.

³⁹ Şaylan, *a.g.e.*, s. 138.

⁴⁰ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 120.

⁴¹ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 44.

üzere konan ilkeleri pratik hayatta tayin eden başlıca etmenlerdir.” Mill’e göre ahlâki duyguların yönlendirilmesinde kuşkusuz ki toplumun genel ve aşikâr çıkarlarının da büyük bir payı vardır. Ancak üstün bir sınıfın bulunduğu her yerde, memleketin ahlâki değerlerinin büyük bir kısmı sınıf çıkarlarından ve sınıf üstünlüğü duygusundan çıkar ki bunlar üstün sınıfın ahlâki değerleri üzerine inşa edilmektedir.⁴²

Mill’e göre kamuoyunda bireyselliğe karşı garip bir şekilde hoşgörüsüz olmak gibi bir eğilim vardır.⁴³ İnsanoğlu için önemsedikleri herhangi bir şeyde müsamahasızlık çok doğal bir durumdur. Çoğunluğun duygusunun katıksız ve yuğun biçimde bulunduğu her yerde, onun itaat edilmek iddiasından pek az vazgeçtiği görülmektedir.⁴⁴ İnsanoğlunun geneli, özgürlüğe güç ve nüfuzdan daha az itibar göstermektedir.⁴⁵ Ona göre insanoğlunun zihniyetinde tek taraflılık daima kural, çok taraflılık ise kuraldışı olagelmıştır.⁴⁶ İnsan, genel olarak, tekil muhakemesine güveni olmayışı nispetinde parçası olduğu dünyanın yanılmazlığı ilkesine alışkanlık gereği inanır. Bu kolektif düşünce otoritelerine karşı inancı da kolay kolay sarsılmamaktadır. Diğer dünyaların karşısında yer alma haklılığının sorumluluğunu da bağlı olduğu dünyanın veya camianın omuzlarına yükler.⁴⁷ Mill, şartlara göre bazen özgürlük ruhu bazen de ilerleme veya reform ruhu denen şey geleneklerden daha üstün olduğu için, geleneklerin bunları birer hasım olarak kabul ettiğini söyler. Geleneğin istibdadı ise insanlığın ilerlemesinin karşısına her yerde dikilen bir engeldir.⁴⁸

⁴² Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 45-7.

⁴³ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 124.

⁴⁴ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 48.

⁴⁵ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 171.

⁴⁶ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 95.

⁴⁷ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 60.

⁴⁸ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 125.

Mill, toplumun bireye açık bir üstünlük sağladığını vurgular. Ona göre insanlığı tehdit eden asıl tehlike kişisel eğilim ve tercihlerin aşırılığı değil yetersizliğidir.⁴⁹ Toplumsal zorbalık, hayatın ayrıntılarına çok daha derin biçimde nüfuz ederek, bizzat bireysel ruhun kendisini esaret altına alır ve böylece bireye daha az kurtuluş yolu bırakır.⁵⁰ Bireyler kalabalık içinde kaybolmuşlardır. Yerleşik düşünceleri huzura kavuşturmak için ödenen bedel, insan beyninin bütün manevi cesaretini feda etmektir. En etkin ve çalışkan beyinler, yerleşik düşüncelere aykırı olan fikirlerini ya saklamakta veya ellerinden geldiği kadar reddettikleri doğrulara uydurmaya çalışmaktadırlar. Böyle bir toplum düzeni, açık ve korkusuz insanları, mantıklı ve özü sözüne uygun aydın kişileri çıkaramaz. Böyle bir yerde ancak basmakalıp düşüncelerle uzlaşan veya hakikat konusunda zamana uyan insanlar bulunabilir.⁵¹ Halka genel davranış kuralları koymak ve herkesi belirlenen standartlara uydurmak için harekete geçmekle bu standartlara göre ideal olan karakter, aslında belirgin hiçbir karaktere sahip olmamaktır.⁵²

3.1.2. Çoğunluğun Birey Üzerindeki Tahakkümü

Mill için çoğunluğun diktatörlüğü konusu toplumun korunması gereken en önemli kötülükler arasındadır. Ona göre toplumun kendisini meydana getiren bireyler üzerinde baskı uygulaması anlamındaki zorbalığı ve onun zulmetme araçları yalnızca siyasetçiler eliyle yapılan işlemlerle sınırlı kalmamaktadır.⁵³ Demokratik bir düzende toplumsal tiranlığın bilinen monarşik ve oligarşik tiranlıklardan daha kötü olabileceğini söyler.⁵⁴ Mill,

⁴⁹ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 114.

⁵⁰ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 43.

⁵¹ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 78.

⁵² Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 124-5.

⁵³ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 43.

⁵⁴ Tunçay, *a.g.e.*, s. 78.

kendisinin demokrasiye karşı olmadığını, demokrasi karşıtı argümanlarda haklılaştırılabilecek noktalara önem vermekle beraber ondan yana tavır aldığını söyler. Ancak demokrasinin kendi ilkeleriyle uyumlu olan ve güçsüzlüklerini giderecek kurumlarla desteklenmesi gerektiğini ifade eder.⁵⁵ Özgürlüğün karşı karşıya kaldığı demokratik kamuoyunun tiranlığına veya çoğunluğun sınırsız gücüne karşı siyasal gücün dengeli dağılımı üzerinde durur.

Mill için korkulması gereken asıl tiranlık vücut üzerinde değil, zihin üzerindeki tiranlıktır. Bu nedenle de azınlıklar hayati tehlike içindedirler. Toplumun demokratik bir şekilde kurulmasına doğru açıktan açığa kuvvetli bir eğilim olmasına rağmen çoğunluğun tahakkümü demokratik duygunun hem akla sığan hem de beklenen bir sonucudur.⁵⁶ Halkın iradesinin, hatta sayısal çoğunluğun iradesinin üstün olması gerektiğini kabul eder. Ancak siyasette doğruluk ölçütü, halkın iradesi değil, halkın yararı olmalıdır. Bu doğrultuda da halkın, kendi yararı adına iradesi üzerinde bazı sınırlamaların yapılmasına ikna edilmesi gerekir. Mill, siyasal haklara yönetebilmek için değil kötü yönetilmemek için ihtiyaç olduğunu söyler. Demokratik yönetimlerde iktidarın kötüye kullanılmasına karşı bazı tedbirlere duyulan ihtiyaç diğer yönetim biçimlerinden daha az değildir. Yönetimin monarşik veya oligarşik tiranlıktan halkın kendini yönetmesi olan demokrasiye doğru evrilmesiyle özgürlük sorunu çözüme kavuşmamıştır. Çünkü demokrasi bireysel özgürlüklerin ve azınlık haklarının çoğunluğun tahakkümüne bağlı olarak güvencesiz hale gelebileceği tehlikeleri bünyesinde potansiyel olarak barındırmaktadır. Bu

⁵⁵ CW I, s. 288. Mill, demokrasiye karşı mıydı? Bu yanlış bir sorudur. Mill, bağımsızlıktan yanaydı. Demokratik kurumlar bağımsızlığı koruduğu ve geliştirdiği sürece onlardan yanaydı. Kurumsal düzenlemeler özgür ve sorumlu davranışın önüne geçtiği sürece onlara karşıydı (Capaldi, **a.g.e.**, s. 380). Benham faydacılığına yönelik eleştirilerini dile getirdiği ve aynı zamanda sosyalizme de ilgi duyduğu dönem sonrası yazılarının ana teması bireysel yaşamın niteliğine ilişkindir. Kendi ideal sistemini herhangi bir siyasi ya da ekonomik sistemle tanımlamayan Mill'in temel kaygısı kölelik ve baskı düzeninin bireyselliğe, özerkliğe, yaratıcılığa ve tercih özgürlüğüne yönelik tahakkümüydü (Williams, Geraint L.; **John Stuart Mill on Politics and Society**, Glasgow, Fontana Press, 1985, s. 50). Ancak demokrasinin karakter ve sorunlarını incelediği zaman dünyanın demokrasiyi sadece militan aşamasında deneyimlediği sonucuna vardı (Lipson, **a.g.e.**, s. 504).

⁵⁶ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 148.

bakımdan yönetilenlerin devlet yöneticilerinin zorbalığına karşı korunmasını yeterli görmez. Aynı zamanda toplumda baskın olan duygu ve düşüncenin diktasına karşı da korunmaları gereklidir. Ona göre bireyleri toplumun genel kalıplarına uymaya zorlama yönündeki eğilimine karşı da korunmak şarttır.⁵⁷

Mill'e göre yönetimin üç büyük sorunu vardır: kendi iyilikleri adına bireyler hangi güce itaat etmelidirler, bu güce itaat etmeleri için nasıl ikna edilirler ve bu gücün kötüye kullanımı hangi araçlarla sınırlandırılabilir? Çoğunluğun gücünün şimdiye kadar sağlıklı olduğu vurgulansa da, bu durumun hep böyle gideceği garanti değildir.⁵⁸ Çoğunluğun genel irade ile özdeşleştirildiği kuramların meşruiyet anlayışı olan görüş birliği azınlıkların itaat yükümlülüğünün kaynağı olarak değerlendirilir. Ancak böyle bir görüş birliğinin gerçekte hiçbir zaman gerçekleşmediğini söyler. Bununla birlikte, çoğunluk yönetimi ve azınlığın itaat yükümlülüğü ahlâksal açıdan haklı görülebilir mi? Esasında çoğunluğu azınlıktan ayıran şey basit bir nicelik ölçütüdür. Fakat ahlâk açısından bazı niteliksel ölçütler de gereklidir. Sayısı daha çok olana, daha az olan üzerinde egemenlik kurma hakkını ahlâksal olarak veren şey nedir? Daha “çok” olmak, daha “iyi” veya daha “haklı” olmak demek midir?⁵⁹ Demokrasi, çoğunluğun yönetimine dayanan ancak azınlığın korunduğu bir sistemdir. Egemenliğin halka dayandığı ve pratikte çoğunluğun yönetimi olarak kendini gösteren demokraside azınlığın çoğunluğa itaati meşruiyet ve rıza çerçevesinde ele alınır. Mill'in, özellikle Bentham faydacılığının mümkün olan en büyük sayının mutluluğu ilkesi temelinde, çoğunluk anlayışına yönelik eleştirilerinde, onun arızı bir koşul olduğuna ve şayet tek ölçü olarak kabul edilirse bir despotizme dönüşebileceğine ilişkin kaygıları vardır.⁶⁰ Aslında Mill, yönetimin elindeki gücünü bireylerin çıkarları aleyhine kullanacağına pek ihtimal vermez. Ancak önceki dönemlerin iktidarın sınırlandırılması ideallerinin artık başka bir boyut kazandığını söyler.

⁵⁷ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 44.

⁵⁸ CW X, s. 106-8.

⁵⁹ Lipson, *a.g.e.*, s. 474.

⁶⁰ Çaha, *a.g.m.*, s. 21.

Toplumsal üstün bir gücün bulunması ve bu gücün de toplumsal çoğunluğun elinde bulunması, kendi içinde adil olmasa da, diğer seçeneklere göre daha adildir. Böyle olmasına rağmen, toplumsal kurumların düşünce özgürlüğü ve bireysellik için bir sığınak olabilecek ve çoğunluğun iradesine karşı sağlam bir muhalefet oluşturabilecek hazırlıkları yapması gerekmektedir.⁶¹ Çünkü demokrasi salt sayısal çoğunluğun yönetimi olarak görülürse iktidarın yalnızca belirli kesimlerin çıkarlarına hizmet etmesi tehlikesi vardır. Tüm diğer yönetim biçimleri gibi demokrasinin de en büyük tehlikelerinden biri, iktidarı ellerinde bulunduranların kötü niyetlerinden kaynaklanmaktadır.⁶² Zorba yönetimlere karşı özgürlüklerin korunması siyasal iktidarın sınırlandırılması suretiyle sağlanmaya çalışılmışsa da, modern demokratik çağda toplumsal zorbalığa karşı da önlem alınması kaçınılmazdır.

Mill'e göre zorun kendisi zaten gayrimeşrudur. Buna en iyi hükümetin de en kötü hükümetten daha fazla hakkı yoktur. Bu nedenle de toplumun ister doğrudan ister hükümetleri aracılığıyla zor kullanma hakkını reddettiğini ilan eder. Ona göre zor, kamuoyu ile mutabakat halinde kullanıldığı zaman, kamuoyuna rağmen kullanıldığı zamanki kadar, hatta belki ondan daha zararlıdır.⁶³ Çoğunluğun tiranlığına gösterdiği bu güçlü hassasiyeti dile

⁶¹ CW X, s. 108. Bentham'cı faydacılıkta en büyük sayıda insanın en büyük mutluluğu sağlanacağına göre, çoğunluğun tercihleri ne yöndeysen o yapılacaktır. Faydacılığın basit uygulaması, haklarını arayan azınlık karşısında çoğunluktan yana görünecektir (Kymlicka, **a.g.e.**, s. 70). Eğer bir azınlık grubunun çıkarları ve hakları çiğnenirse, çoğunluğun çıkarları gözetildiği müddetçe, önemi yoktur. Çünkü bu halkın iradesidir. Bu nedenle Benthamcı faydacılık totaliter saldırı dilinin tohumlarını atmakla suçlanmıştır (Skousen, **a.g.e.**, s. 133). Mill de çoğunluk zorbalığı ihtimalinden duyduğu korku nedeniyle Benthamcı faydacılığı eleştirmiştir.

⁶² CW XIX, s. 446.

⁶³ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 58. Mill, Amerika'daki Mormonların durumunu bu anlamda tartışmaya açar. Mormonların poligamiye cevaz veren öğretilerine karşı kendisinden daha derin biçimde karşı çıkan kimsenin olmadığını iddia eder. Böyle olmakla beraber, onların da beğendikleri yasaların egemenliği altında yaşamalarına engel olmak zulümden başka neyle açıklanabilir? Mormonlar, yanlış olsa dahi, kendi inançlarında serbestçe yaşama hakkına sahip olmalıdırlar. Hiçbir topluluğun bir diğerini medeni olmaya zorlama hakkının olmadığını söyler (Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 154-5). Sosyal ve ahlâki müdahalelerin yasal ve fiziksel olanlar kadar özgürlüğe zara verdiği düşüncesinde ısrarcı olan Mill, Mormonlar gibi makbul dini azınlıkların bile engellenmesi gerektiği üzerinde durur. Çoğunluğun kendi kurallarını nasıl başkalarına empoze etmeye çalıştığına bir örnek olarak Amerika'daki Mormonlar'ın durumunu ele alan Mill, onlardaki çok eşli yapının kadınlar üzerinde bir zulüm oluşturduğunu kabul etmesine rağmen, hiçbir toplumun başkalarını zorla uygarlaştırma hakkına sahip olamayacağını vurgular. Mill, dini ve kültürel geleneklerin kadınlar üzerindeki zulmüne dikkat

getirdiği Hürriyet Üstüne eseri, bu tür endişelerin anlamlı hale gelmesinde önemli bir yere sahiptir. Eserinde toplum tarafından birey üzerinde meşru biçimde kullanılabilen iktidarın niteliği ve sınırlarını sorgulayan Mill'in ana argümanı bireysel özgürlük olmuştur. Ona göre özgürlük meselesi yalnızca bir iktidar meselesi değil, aynı zamanda hak ve vazife (mecburiyet) meselesidir.⁶⁴ Çok basit bir ifadeyle, çoğunluk her zaman haklı değildir; ve hikmetli bir fikir basit bir el kaldırıp oy vermeye belirlenemez.⁶⁵ Bu nedenle de sayıların bir anlamı yoktur. Çünkü bir kişi hariç bütün insanlık aynı fikirde de olsa, bütün insanlığın o bir kişiyi susturması onun bütün insanlığı susturmasından daha meşru olamaz. Bu anlamda toplumu önceleyen otoriter yapılar karşısında bireyi ve bireysel özgürlüğü temel alan Hürriyet Üstüne eseri, uygar toplumlarda farklılıklara ve çeşitliliğe karşı hoşgörülü bir toplumun oluşması adına yapılmış bir çağrı niteliğindedir.

Çoğunluğun baskısına kapı aralayan ve çoğunluğun haklılığına dayanan genel irade tarzı düşünceleri benimsemeyen Mill'e göre demokrasi, yalnızca çoğunluğun hak ve çıkarlarının savunulduğu bir rejim olmaktan ziyade, çoğunluk baskısını engelleyen bir rejimdir. Ona göre halkın iradesi en çok sayıda olanın ya da halkın en aktif parçasının iradesi anlamına gelir. Ancak çoğunluk veya kendilerini çoğunluk olarak kabul ettirmeyi başaranlar azınlıkta kalanlara baskı yapabilirler. Demokrasilerde toplumu temsil ettiği

çeker. Dini ve kültürel çeşitlilikler açısından toplumun bazı üyelerini diğerlerine karşı itaat etmekten koruyacak meşru sınırları belirlemeye çalışır. Mill'in çok eşliliğe yönelik feminist karşıtlığına rağmen Mormon savunusu yapması, bireysel özerklik ile dini ve kültürel çoğulculuk arasındaki gerginliği uzlaştırma girişimiydi. Düşünceleri en önemli sorunlardan biri olan kolektif kimliklerin tanınması adına verdiği mücadeleyle de alakalıdır. Aslında kendi dini şüpheciliğini ortaya koyacak şekilde Mormonlarla alay eder. Ancak Mormonlardan korunmak adına yapılanlarda tiranlıktan başka hiçbir ilkenin sözkonusu olmadığı sonucuna varır. Sonuç olarak, Mormonlara yönelik savunusunun çoğulcu yanı belirgin şekilde din özgürlüğüne yönelik olmakla beraber, Mormonların durumu çoğunluğun tiranlığı olarak belirttiği duruma örnektir. Ona göre çoğunluk kendi mantığını zalimlik ölçüsünde kabul etmeye zorlar (Baum, Bruce; "Feminism, Liberalism and Cultural Pluralism: J. S. Mill on Mormon Polygyny", *The Journal of Political Philosophy*, Volume 5, Number 3, 1997, ss. 230-253, s. 230-49; Frede, Victoria; "Freedom of Conscience, Freedom of Confession, and 'Land of Freedom' in the 1860's", *Kritika: Explorations in Russian & Eurasian History*, Volume 13, Issue 3, Summer 2012, s. 561-584, s. 569; Coman, B. J.; "Freedom, Religion and J. S. Mill", *Quadrant Magazine*, Volume 54, Issue 5, May 2010, s. 37-42, s. 38).

⁶⁴ Ebenstein, a.g.e., s. 311.

⁶⁵ Heywood, *Siyaset*, s. 108.

kabul edilen hükümetler, çoğunluğun eğilimlerine bağlı olarak hareket etmek suretiyle, azınlıkta kalan farklılıkları tehlikeli veya zararlı görerek onları susturma yoluna gidebilir. Bu anlamda çoğunluğun tahakkümü özellikle modern toplumların karşı karşıya olduğu despotik bir eğilimdir. Dolayısıyla özgürlüğü asıl tehdit eden şey hükümet değil, farklılıklara karşı hoşgörüsüz bir tutum sergileyen, onları tahakküm altına almak isteyen ve bu amaçla da sayıların ağırlığını kullanan toplumsal çoğunluktur. Bu nedenle de siyasal anlamda hükümetlerin zorbalığına karşı korunmak yeterli değildir. Artık anlaşılmıştır ki, azınlıkta kalanlarının özgürlüklerini güvence altına almak adına yönetimin gücünü kötüye kullanılmasına karşı olduğu kadar, çoğunluğun eğilimlerine karşı da gerekli teminatlara ihtiyaç vardır.

Anglo-Amerikan anayasacılığının kurum ve geleneklerini kabul eden Mill, bu kurum ve kuralların çoğunluk sorununu geniş ölçüde hafiflettiklerini varsayar. Geriye ise kamuoyunun ya da zorba çoğunluğun bireysel özgürlük üzerinde uyguladığı siyasi olmayan gayri resmi ya da sosyolojik iktidarı kalır.⁶⁶ Ona göre İngiliz siyasi tarihinin kendine özgü şartlarından dolayı, Avrupa'nın diğer ülkelerine göre kamuoyunun boyunduruğu yasanın boyunduruğundan daha ağırdır. Çünkü yasama veya yürütme organı tarafından bireyin davranışlarına doğrudan doğruya müdahale edilmesine karşı büyük bir hassasiyet vardır. Bunun nedeni de bireyin bağımsızlığına karşı gösterilen saygıdan çok hükümete kamunun çıkarına zıt bir çıkarı temsil ediyor gözüyle bakma alışkanlığından ileri gelmektedir. Dolayısıyla da çoğunluk, hükümetin iktidarını kendi iktidarı, fikirlerini kendi fikirleri olarak hissetmeyi henüz öğrenememiştir. Bunu öğrendiği gün, bireysel özgürlük muhtemelen hükümetin istilasına bugünkü kamuoyunun istilasından daha fazla maruz kalacaktır.⁶⁷ Buradan çıkan sonuç şudur ki, demokratik bir

⁶⁶ Boyd, **a.g.m.**, s. 167.

⁶⁷ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 48-9. Hürriyet Üstüne, devlete karşı olmaktan çok, ahlâki dayatmacılığa karşı bir protestodur. Evli bir kadın olan Harriet ile olan uzun süreli ilişkisinden çok yoğun şekilde etkilenmiş olan eserin merkezi teması Victoria çağından kalan hoşgörüsüzlüğün ve geleneklerin reddidir. Eserde önyargı, gelenek ve tektip düşüncenin kötü yanları ortaya konmaktadır (Skousen,

sistemde çoğunluk, sahip olduğu gücün farkına vardığında onu kamuoyu bahanesi altında farklılıkların bastırılmasına yönelik kullanma eğilimde olacaktır.⁶⁸

Kamuoyunun bireyleri baskı altına alma aracı olarak kullanılma ihtimaline karşı Mill, devletin tartışmalı konularda vatandaşlarının düşünce ve kararlarını etkilemeyi gözetken bütün girişimlerini bir kötülük olarak görür.⁶⁹ Kamuoyunun baskısı altında insanların aynılaştırılmasında siyasi durumun, eğitimin, ulaşım ve iletişim imkânlarındaki gelişmenin etkisi büyüktür.⁷⁰ Uygarlığın doğal gelişimiyle iktidar bireylerden kitlelere geçerken, aynı zamanda bireyin ağırlık ve önemi kitlelere göre gitgide daha da önemsizleşmektedir. Demokrasilerde çoğunluğun belirleyiciliği arasında bireyin siyasal sonuçları etkileme şansı azalmaktadır. Demokrasiye doğru kaçınılmaz bir eğilim var olmakla beraber, kamuoyunun baskısını kıran bir demokrasi arayışı gereklidir. Bireyselliği tahakküm altına alan, dolayısıyla insan karakteri ve yeteneklerini sınırlayan demokratik eğilimlere karşı bir direnç olmalıdır.⁷¹ Mill, bireyin kalabalık içinde kaybolmasından duyduğu kaygıyı dile getirir. Demokrasiyi savunmakla beraber, çoğunluğun iradesine bağlı bir konformizm tehlikesinden kaygılanan Mill'e göre, eşitliğe dayalı demokratik eğilim daha fazla özgürlük yerine gereğinden fazla boyun eğme, yani anarşi yerine kölelik demektir. Sıradanlığın ağır basmasından ve eski yönetimlerin baskıcı yapısının yerine kamuoyunun ahlâki zabıta rolünün ikame edilmesinden endişelenmektedir. Ona göre bir devletin veya toplumun sahip olduğu değer onu oluşturan bireylerin değerinden fazla değildir. İlerlemenin ve gelişmenin bireyselliğine yaptığı vurguyla, bireyleri

a.g.e., s. 134). Ancak Mill'in düşüncelerinde geleneklerin rolüne ve fonksiyonuna yönelik bakış karmaşıktır. Geleneklere güven duyma konusunda oldukça ihtiyatlı olmasına rağmen, onları değersiz görmek suretiyle göz ardı da etmemektedir. Bir yandan geleneklerin önemini ve onlara uymayı kabul ederken, diğer yandan aklın ürünü olmayan geleneklere itaat etmeyi reddetmektedir (Cook, Ian; **Reading Mill: Studies in Political Theory**, London, Macmillan Press, 1998, s. 48-9).

⁶⁸ Trager, Dickerson, a.g.e., s. 94-5.

⁶⁹ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 174.

⁷⁰ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 129.

⁷¹ CW XVII, s. 189.

cüceleştirilen ve uysal bir alet haline getirilen hiçbir toplumda hiçbir büyük gelişmenin yaşanamayacağını söyler. Mill'in bütün kaygıları demokratikleşme sürecinin taşıdığı bu tür potansiyel tehlikelerdir.

Mill'in siyasal iktidarın baskıcı yapısı yanında toplumsal tahakkümün de bireyselliği ezdiğini ve demokrasinin potansiyel olarak böyle bir tehlikeyi barındırdığını anlamasında Tocqueville'in Amerika'da Demokrasi eserinin önemli bir etkisi vardır. Mill, “çoğunluğun diktatörlüğü” düşüncesinin temelinde Tocqueville'in Amerika'da Demokrasi eserinin yattığını belirtir. Amerika'da Demokrasi eseri, eşitliğe duyulan güçlü inançla sayısal çoğunluğun yönetimi olarak anlaşılan demokrasinin bazı spesifik tehlikeleri ışığında daha iyi anlaşılmasını sağlamıştı.⁷² Mill'e göre Avrupalıların kraliyete, soyluluğa ya da ulusal söylencelere yüklediği ruhu Amerikalılar kendi kolektif kanılarına yüklemişlerdi. Onlar bir kalıptan çıkmanın sağlayacağı uyumu birbirlerinin kanılarında buldular. Kamuoyuna olan inanç böyle ülkelerde bir tür din ve çoğunluk da onun peygamberi haline gelir.⁷³

Kamuoyu hiç değilse ahlâki eksiklik olan kötülöklere karşı güçlü bir baskı kurmamalı mı ve bu kötölökleri yaptıkları bilinenlere sert toplumsal cezalar vermemeli mi?⁷⁴ Mill'e göre sürekli iç ve dış tehlikelerle yüz yüze olan küçük antik cumhuriyetlerde özel yaşam alanına müdahale edilmesi kabul edilebilir bir düşünce tarzıydı. O devletlerde özgürlüğün hayırlı ve devamlı sonuçlarını beklemek göze alınamayabilirdi. Ancak modern dünyada siyasi toplulukların hacimlerinin daha geniş olması ve dünyevi faaliyetlerle vicdani faaliyetlerin birbirinden ayrılması ve başka ellerde toplanması bu müdahaleci anlayışı önlemiştir.⁷⁵ Böyle olmasına rağmen yine de her bireyin kendi farklılığını ortaya koyma iradesi üzerinde baskı uygulanmaktadır. “Bir insanın

⁷² CW I, s. 199.

⁷³ CW XVII, s. 178-9.

⁷⁴ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 139.

⁷⁵ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 54-5.

kendine bir palto veya ayakkabı almasında bile kendi beden ölçülerine göre yapılmış olanları seçmesi gerekirken, acaba insana bir yaşamı uydurmak, bir paltoyu uydurmaktan daha mı kolaydır? Ya da insanlar fiziksel ve ruhsal olarak birbirlerine, ayaklarının şeklinde olduğundan daha mı fazla benzerler?” Mill’e göre insanların farklı zevklerde olmaları bile onlara tek bir modele göre şekil vermeye kalkışmamak için yeterli bir nedendir.⁷⁶

İnsanı toplumsal bir varlık olarak kabul eden Mill’e göre toplumun gerçek amacı birey ihtiyaçlarıdır. Her birey toplumdan sağladığı korumanın karşılığında toplumsal düzene uymakla görevlidir. Bireysel özgürlüğü toplumsal özgürlüğün ve mutluluğun gerekli bir ögesi olarak gören⁷⁷ Mill’e göre daha iyiye yönelik bir ilerleme ortak mutluluk öğelerinin üstte tutulmasına bağlıdır. Diğer bir deyişle, toplumsal yaşamda görev duygusu üzerine temelli ahlâki eğilimler ile en büyük mutluluk ya da fayda ilkesinden kaynaklanan ahlâki eğilimlerin bir sentezi söz konusudur.⁷⁸ Ona göre ödev duygusunun temelinde, ahlâkın büyük ilkesi olarak kamunun mutluluğu kabul edildiği zaman faydacılık ahlâkının kuvvetini teşkil eder. Bu sağlam esas insanlığın toplumsal duygularının temelidir, hemcinsimizle birleşmiş halde bulunmak arzusudur. Kendi menfaatinin gereği olmadıkça, başkalarına dikkat etmeksizin hayatını geçirmeye razı olan pek az insan vardır. Bu anlamda aile ve okul gibi toplumsal yaşamın kaçınılmaz ürünü olan zorunlu birlikteliklerin

⁷⁶ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 122-3.

⁷⁷ Öktem, **a.g.e.**, s. 235.

⁷⁸ Kropotkin, **a.g.e.**, s. 302. Mill’e göre toplum olgularının hepsi insan doğası olgularıdır ve toplum olgularının yasaları da insanların hareket ve tutkularının yasalarından başka bir şey değildir. Yani, insanlar bir araya gelince başka bir töz haline gelmezler. Mill’in bu düşünceleri onun kolektivizme ve bütüncüllüğe karşı olan tavrını ve genel irade gibi kavramları reddettiğini göstermektedir (Popper, Karl; **Açık Toplum ve Düşmanları**, Cilt I: Platon, çev. Mete Tunçay, İstanbul, Remzi Kitabevi, Dördüncü Basım, 2000, s.119). Diğer yandan bireyin haz duygusu ile toplumun mutluluğu arasında bir ayırımı girilerek toplumun menfaatini birincil ilke kabul ettiği de ifade edilir. Her bireyin kişisel amaçları da vardır ve birey toplumsal ilerlemeye katkıda bulunurken, aynı zamanda bu amaçlarının da mücadelesini verir. Bunlar zihni ve moral gelişme, aile sevgisi, vatanseverlik, şahsi itibarın ilerlemesi gibi onun kendisini geliştirmesine yönelik ilkelere aittir. Ancak bunlara ikinci dereceden ilkeler denir. Bunlar, failin sadece kendisini ilgilendiren amaçlardır ve birincil ilkeye göre daha değersizdirler (Wollheim, Richard; “John Stuart Mill and Isaiah Berlin”, **J. S. Mill in Focus**, ed. John Gray, G.W.Smith, London and New York, Routledge Press, 1991, s. 256’dan aktaran Başdemir, **a.g.e.**, s. 121).

varlığını kabul eder. Hangi ahlâki değerlere ve toplumsal kurumlara sahip olursak olalım, bunların hepsi toplumsallaşma sürecinin ürünleridir. İnsanın ruhunda kuvvetli bir toplum halinde bulunma arzusu vardır. Üstelik bu arzunun ayrıca öğretilmediği halde, ilerleme halinde bulun medeniyetin etkisiyle daha da güçlendiğini söyler. Ona göre topluluk hali, insanın kendini başka türlü tasarlayamayacağı şekilde doğal bir olgudur. Bütün siyasi düzenlemelerin de menfaatlerin çarpışması sebeplerini ortadan kaldırarak ve toplum sınıfları arasındaki eşitsizliği yok ederek toplumla olan duygudaşlığın artmasına yardım ettiğini söyler.⁷⁹ Ona göre ilerleme sürecinin bir ayağı da bireylerin kendi uygun gördükleri şekilde gruplara girip çıkabildikleri özgür bir toplumdur.⁸⁰ Ancak bu sürecin ilk basamağı olan aile bile tek bir insana diğerleri üstünde iktidar kurma hakkı verdiğinden doğası gereği sorunludur. Ona göre uyumu zorunlu hale getiren her türlü toplumsal boyunduruk özgürlüğün önündeki en büyük engeldir. Bu nedenle pek çok zengin insan bile, kendilerini mutlu edecek şekilde yaşamaya imkânları olmasına rağmen, kendi sınıfının davranış kalıplarına hapsolarak kendi fikirlerini ve tercihlerini

⁷⁹ Mill, **Faydacılık**, s. 48-50. Mill, sivil toplumun - aile, okul, gazeteler, siyasi partiler gibi - tipik aracı kurumlarını tamamen özerk birey yaratmanın bir yolu olarak kullanmayı amaçlamıştır. Bireysel özerkliğe olan vurgusu dikkate alındığında hem bir felsefi ironi hem de pratik bir belirsizlik bulunmaktadır. Sistem toplum için bir bütün olarak özgürlüğün yararına dayandığı ve başkalarına ve genel anlamda topluma karşı ahlâki sorumlulukların gerçekliğini kabul ettiği sürece, Mill bir tür cemaatçiliği savunur gibi gözükmemektedir. Ancak yine de görülmesi gereken, siyasal çoğulculuğun Mill felsefesinin ana çerçevesini oluşturan bireysel özgürlük ve toplumsal otorite arasındaki dengeyi nasıl biçimlendirdiğidir (Boyd, **a.g.m.**, s. 164-6).

⁸⁰ Boyd, **a.g.m.**, s. 186. Mill için pek az sayıda insan kendi kapasitesini bütünüyle kullanabilen bilinçli ahlâki bir varlık olarak yaşar. Grup yaşamı hayat boyu süren ahlâki eğitime bir ölçüde katkı sağlayabilir. Ancak ahlâki özerklik sadece yasalara ya da toplumsal alışkanlıklara ezbere boyun eğiştten daha fazlasını gerektirir. Mill için grup içindeki sekter davranış ve uyumluluğun yarattığı tehlike önemlidir. Gruplar potansiyel olarak aptallaştırıcıdırlar. Uyum sağlama normlarını ortaya koyarlar ve sorgulama yollarını belli şekillerde engellerler. Bu düşünceler, grup yaşamının hemen hemen en liberal ve ilerici türlerinde bile rastlanan klostrofobiye karşı Mill'in ne kadar tahammülsüz olduğunu gösterir. Hoşgörünün önemini vurgulayan liberal kuramın savunucusu olan Mill, hoşgörüsüzlüğü çevremizden öğrendiğimiz bir davranış biçimi olarak ele alan geleneği izler. Dar görüşlülükle betimlenebilecek olan bu tür grupların özelliği, üyelerinin farklı görüşlerini yadsımak, önyargıya, kapalılığa, bağnazlığa ve hoşgörüsüzlüğe yol açmaktır. Mill'in de ait olduğu türden liberal çoğulculuk doğaçlama olarak birçok farklı grubun üyesi olmaktan ya da isteğe göre bir gruptan diğerine rahatlıkla geçebilmekten yola çıkan kozmopolit bir perspektif türüdür. Mill'in ve liberal çoğulculuğun tutumu gönüllü gruplara karşı son derece istekli, zorunlu gruplara karşı da genellikle düşman bir tavır almalarıdır (Boyd, **a.g.m.**, s. 182-8)

geliştiremiyorlar, zihinsel olarak dışsal bir boyunduruk altında yaşıyorlar ve bu nedenle de özgür değildirler.⁸¹

Mill, modern dünyada kitleler tarafından kamuoyu oluşturma sürecinde eksantrik veya dahi olan bireylerin dışlandığını ifade eder. Bu nedenle de oluşan kamuoyu esasında yalnızca ortalama düzeydeki bireylerin düşünceleri tarafından belirlenir. Kitlenin kanıları her yerde baskın güç halinde olduğu gibi, kitleler adına eşitlik talebi de esasında türdeşliği doğurur. Bireysellik kamuoyu tahakkümü altında ezilerek türdeşleşmeye, tekbiçimliliğe ve uyumluluğa zorlanır. Bu türdeşlik içinde gelişme ve ilerlemenin motoru olan bireysel özerklik ve çeşitlilik yok olmaya yüz tutar. Mill'e göre bu durum, demokrasinin ve "çoğunluk her zaman haklıdır" inancıyla bağlantılı olan "ahmak uyumculuğun" tehdidi altındadır.⁸² Toplumun sıradanlaştırıcı etkisi ilerleme ve gelişmenin önündeki en büyük engeldir. Halbuki gelişme ve ilerlemenin kaynağı bireysellikte, farklılıkta ve çeşitliliktedir. Bu nedenle de eksantrik bireylerin toplumda belli bir ağırlığa sahip olması gerekir. Mill, bu tür bireylerin toplumdaki etkilerinin nasıl arttırılabileceği üzerinde kafa yorar. Çünkü iyi bir kamuoyu oluşturmak için toplumdaki farklılıklar desteklenmelidir. Mill'e göre bireyselliğe asıl tehdidi oluşturan kamuoyuna veya sosyal teamüllere karşı uyumu yadsımanın bir örneği olarak alışkanlıklara boyun eğmek bile başlı başına bir iştir. Ona göre iktidar aşkıyla bağımsızlık aşkı sonsuz bir çatışma içindedir. İktidar arzusu aynı zamanda yozlaştırıcı bir etkiye sahiptir.⁸³ Mill, toplumda az bulunan yeteneklerin kitle vasatlığının baskısı altında boğulma tehlikesi ile karşı karşıya olduğunun farkındadır. Devlet gibi toplum da uyum ister ve uymayanı cezalandırır. Uyum

⁸¹ CW XXV, s. 1179-80.

⁸² Heywood, **Siyasi İdeolojiler**, s. 45. Mill için kamuoyu muğlak bir konudur. Kamuoyu bir yönden baskıcı olabilir ve azınlık gruplar tarafından desteklenen bakış açılarını bastırıcı bir görünüm arz edebilir. Diğer yandan Mill, kamuoyunun makul bireyler arasındaki özgür bir tartışmayla oluşturulabileceğini ve geliştirilebileceğini farz etmiştir. Bu kamusal tartışma açık ve özgürce olduğu müddetçe önyargıların ve hataların düzeltilebileceği sonucuna götürebilir. Özgür tartışma en azından farklı perspektiflerin ve bakış açılarının hem taraftarlar hem de karşıtlar için daha açıklıkla ifade edilmesine imkân verir (Skirbekk, Gilje, **a.g.e.**, s. 344).

⁸³ CW XXI, s. 288-9.

göstermeyen kişi suçlu olabileceği gibi, sadece eksantrik veya yaratıcı bir deha da olabilir.⁸⁴ Toplumsal değişmeye ilişkin tarihselci bakışında yer alan değişmenin ve ilerlemenin bireyselliği düşüncesinde entelektüellere büyük önem veren Mill'e göre, var olan düzenin devamı adına insan zihni "ahlâki yiğitliğinden" feragat etmektedir ve bu durum büyük bir "fikri boyunduruk" anlamına gelmektedir. Halbuki insanlar yalnızca siyasi hayatta değil hayatın bütün alanlarında miras aldıkları toplumsal pratikleri değerlendirme becerisine sahip olmalıdırlar. Toplumsal geleneklere geleneksel oldukları için değil, bağlanmaya değer oldukları için uyulmalıdır. Herkes bu geleneklerin kendi karakterine uygulanabilir olup olmadığını belirleyebilmelidir. Mill'in vurgulamaya çalıştığı şey geleneklerin zorunlu olarak her zaman kötü olduğu değil, sorgulanmadan kabul edilmeleri halinde gerçek anlamda bir tercihin yapılmamış olduğu gerçeğidir. Dolayısıyla da tercih özgürlüğü ile bireysellik ve özgürlük arasındaki bağa dikkat çekilir.

3.1.3. Birey Üzerindeki Toplumsal İktidarın Sınırları

Mill'e gör kolektif düşüncenin bireyin bağımsızlığına meşru müdahalesinin bir sınırı vardır. Bireyin özgürlüğüne dışarıdan gelebilecek müdahale ya bireylerden ya da toplumdan gelebilir. Mill, özgürlüğü bireylerden gelebilecek tecavüzlere karşı savunma konusu üzerinde fazla durmaz. Devletin varlığını bu konuda yeterli bir teminat olarak görür.⁸⁵ Fakat

⁸⁴ Lipson, **a.g.e.**, s. 465. Hürriyet Üstüne eseri, Mill'in herhangi bir dini, bilimsel veya kişisel hayat görüşünde bir çoğunluğa zorunlu olarak uyum gösterme görüşüne karşı tek bir muhalifi bile ciddiyetle savunusudur. Almış olduğu ilk faydacılık eğitimini ve onu yeniden gözden geçirmesini yansıtan Mill, özgürlüğü, onu herhangi bir kurucu sözleşme, doğal hukuk veya doğal haklar kurgusuna dayandırmaksızın bireysel bir hak olarak savunur. Eylemleri sonuçlarına göre yargılayan ahlâki bir sistemde adalet, eşitlik ve tarafsız muamele dahil bütün haklar onların faydalı olmasına bağlıdır. Elbette ki bu, bu hakların, özellikle dehalar için mutluluğu artırma kapasitelerine dayalı olarak şarta bağlı olduğu anlamına gelir (Tannenbum, Schultz, **a.g.e.**, s. 365).

⁸⁵ Dostel, **a.g.m.**, s. 35. Mill'i rahatsız eden şey, manevi zorbalık, yani aşırı boğucu bir toplumsal uymacılık (conformism) tehlikesiydi. Burada çoğunluk-azınlık ilişkisi artık tek başına önemli değildir.

toplumun otoritesi nerede başlar? İnsan hayatının ne kadarı bireyin kendisine, ne kadarı topluma ayrılmalıdır? Ona göre hayatın bireyi ilgilendiren belli başlı kısımları bireye, toplumu ilgilendiren kısmı da topluma ait olmalıdır.⁸⁶ İnsani ilişkilerin iyi bir noktada seyrini sağlamak için bu sınırı bulmak ve saldırıya karşı korumak en az siyasal zorbalığı önlemek kadar önemlidir. Ancak pratikte kolektif düşünceye karşı sınırın nereye konulacağı ve bireysel özgürlük ile toplumsal denetim arasındaki ayarlamaların nasıl yapılacağı henüz çözülmemiş bir sorundur. Cari olan kurallar son derece açık ve güvenilir görülebilir fakat bu durum Mill açısından evrensel bir ilüzyondur ve geleneklerin sihirli etkisinin örneklerinden biridir.⁸⁷

Mill, *Hürriyet Üstüne* eserinde ortaya koyduğu bireysel özgürlük üzerine yapılabilecek sınırlandırmalara ilişkin doktrinini iki ilkeyle ifade eder. Birincisi; birey, başkasının çıkarlarını ilgilendirmedeği sürece, kendi eylemlerinden dolayı topluma karşı sorumlu değildir. İkincisi; birey, başkalarının çıkarları açısından zararlı olan eylemlerden dolayı sorumludur.⁸⁸ Mill, bireyin kendisinden başka hiçbir bireyin çıkarlarını etkilemeyen ve bu nedenle de ne toplumun ne de devletin müdahale etmemesi gereken bir alan belirlemeye çalışır. Bu alanın sınırlarını kendisine yönelik eylemlerle başkaların yönelik eylemler ayırımına dayandırır.⁸⁹ Her şahsın yalnız

Birey açısından, bireyi etkilemesi bakımından önemlidir. Bunun için de ilgi odağı toplumun bireyle olan ilişkisine kaymaktadır (Sartori, *a.g.e.*, s. 146-7).

⁸⁶ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 131. *Hürriyet Üstüne* eseri, Humboldt'un yeniden ele alınması olarak değerlendirilebilir. Humboldt devletin sınırlarını tanımlamaya çalışırken Mill, kitlelerin yükselmesinden etkilenecek, aynı zamanda bir bütün olarak toplumun da sınırlarını tanımlamak istiyordu (Capaldi, *a.g.e.*, s. 282).

⁸⁷ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 44-5.

⁸⁸ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 157-8. Mill'in "zarar ilkesi", kişinin çıkarlarına en iyi hizmet edeceği düşünülen şeyleri geliştirmek için hukukun ve toplumun kişiye müdahale edebileceği düşüncesini (paternalizm), bazı eylemlerin özü bakımından ahlâka aykırı olduğunu ve dolayısıyla başka birine zarar vermesine bakılmaksızın cezalandırılması gerektiğini söyleyen "ahlakçılık"ı, ve hatta genel mutluluğun azamileştirilmesi için devletin müdahalesine izin veren Benthamcı türden faydacılığı reddeder (Barry, *Modern Siyaset Teorisi*, s. 240).

⁸⁹ Mill'in düşüncelerinde toplum ya da devletin özgürlüğe hangi sınırları koymasının haklı olabileceğini kararlaştırmada kullanıldığını önerdiği temel ilke, aynı zamanda kuramının en zayıf noktasını teşkil eder. Çünkü bu alanın sınırları bireyin yalnızca kendisine yönelik eylemleri bağlamında belirlenmektedir. Oysa bireyin herhangi bir eyleminin başkalarını ilgilendirmemesi mümkün müdür? Diğer yandan başkaca kimseyi ilgilendirmeyen eylemlerin kişi için de çok bir

kendisini ilgilendiren konularda kendi göbeğini kendi kesme hakkı vardır. Bir bireyin davranışından dolayı topluma karşı sorumlu olabileceği kısmı, o davranışın başkasını ilgilendiren kısmıdır. Kendisini ilgilendiren kısmında özgür olması onun için mutlak bir haktır. Birey kendisi üzerinde, kendi vücudu ve beyni üzerinde, bizzat kendi başına buyruktur.⁹⁰ Öteki bireylere zarar vermemek koşulu ile bireylerin özgürlüğü toplumsal düzenlemelere ve ahlâk kurallarına karşı güvence altına alınmalıdır. Bireyin sorumluluğu sadece diğer bireylere zarar veren eylemleri için sözkonusudur. Bir kimsenin kamuya karşı herhangi bir görevi ihlal etmeyen ve kendisinden başka hiç kimseye gözle görünür bir zararı dokunmayan davranışları söz konusu olduğunda, toplum bunu insan özgürlüğünün iyiliği için katlanılacak bir sakınca olarak kabul etmelidir.⁹¹ Birey özgürlüğünün özel sahası olarak ifade ettiği alanın öncelikle bilincin iç sahası olduğunu söyler. Bu saha en geniş anlamda vicdan özgürlüğünü ve mutlak anlamda her türlü konuyla ilgili düşünce ve duygu özgürlüğünü kapsar.⁹² Bireyin yalnızca kendisini ilgilendiren konularda toplumun, o kişinin düşüncelerini hükümsüz kılacak ölçüde işe karışması yalnızca genel varsayımlara dayanabilir. Bunlar ise tamamıyla yanlış olabilir. Doğru bile olsalar, bu genel varsayımların bireysel durumlara yanlış tatbik edilme ihtimali doğru tatbik edilme ihtimaline eşittir. Dolayısıyla bireysel olarak kalması gereken alan, beşeri faaliyetlerin bu kısmına aittir.⁹³ Onun

ehemmiyeti olmasa gerekir. Eğer öyleyse özgürlük önemsiz bir şeye indirgenmiş demektir. Mill'in tanımlamak istediği alan, bir özel karar alanı idi ve ancak bireylerin doğal olarak sahip oldukları ve hiç yoksun bırakılmamaları gereken bir doğal haklar dizisi varsa inandırıcı olabilirdi. Ancak bir yararçı için böyle bir usavurma yolu yoktur. Diğer yandan da Bentham'ın "hakları hukukun yarattığı ve bireylerin yalnızca devletçe verilmiş özgürlüklere sahip olabileceği" düşüncesine dönmeyeceği de açıktır. Mill'in düşüncesindeki temel güçlük, özgürlükle sorumluluk arasındaki ilişkiyi hiçbir zaman çözümleyememiş olmasıydı. Kuramındaki eksik nokta, kişi özgürlüğünün toplumsal ve yasal hak ve yükümlülüklerle olan bağımlılığını noktasıdır (Sabine, **a.g.e.**, s. 124-5).

⁹⁰ **Hürriyet Üstüne**, s. 50. Özgürlüğü toplumun tecavüzüne karşı koruma konusunda düşündüğü subjektif önlem "özgürlük ruhu"ndan; objektif önlem ise, toplumun birey üzerindeki otoritesinin sınırlarını belli etmekten geçer. Mill'in bu konuda esas önlem olarak subjektif unsur üzerinde durması anlamlıdır. Beşerin elindeki ilke, kanun, kuvvet, tabiata hakim olma gücü ve silah adına ne varsa tüm objektif araçlar tek bir subjektif faktörün nüfuzu altındadır. O da insanın kendi ruhudur. Maddeye hakim olma ruhunu kaybeden insan yalnızca maddenin esareti altına girer. Oysa özgürlüğüne sahip olma ruhunu yitiren insan esaretin her türlüşüne teslim olabilir. Bu bakımdan Mill, özgürlüğün korunması konusunda asıl bel bağlanacak çareyi insandaki özgürlük ruhunda arar. Özgür olmayan insanın eşyadan farkı yoktur (Dostel, **a.g.m.**, s. 36).

⁹¹ **Hürriyet Üstüne**, s. 141.

⁹² Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 53.

⁹³ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 133-4.

bireysel özgürlük savunusunu temelde “kendini koruma” ilkesine dayanmaktadır. Özgürlük bir bireyin başkalarına zarar vermeden kendi arzuladığı şekilde eylemde bulunabilmesidir. Dolayısıyla da özgürlük, bireyin başkalarını ilgilendirmeyen özel yaşam alanında anlam ifade eder. Sadece kendisini ilgilendiren alanda bireyin bağımsızlığı mutlak bir hak olarak kabul edilir. İlerleme ve gelişmenin bireyselliğine vurgu yapan Mill için bireysellik, tercih özgürlüğünün nimetleriyle her bireyin kendini gerçekleştirmesini sağlamanın yanında, toplumsal özgürlük ve mutluluğu da sağlar.

Mill’e göre bireyler eylemde bulunma ve eylemlerinin sonuçlarına katlanma konusunda yasal ve toplumsal anlamda mutlak özgürlüğe sahip olmalıdır. Dolayısıyla da başkalarının bireye, sonuçları kendisine ait olmak üzere, hayatını istediği gibi tanzim edemeyeceğini söyleme yetkisi yoktur. Mill için bunun basit bir gerekçesi vardır: Kendi mutluluğu ile en çok ilgili olan, o kişinin bizzat kendisidir. Toplumun bir birey olarak ona göstereceği ilgi kısmi ve dolaylıdır. Bireye kendi iyiliği adına müdahale edilmesini bile yeterli bir gerekçe olarak görmez. Toplumun bireye müdahalesi tavsiye vermekle sınırlı olmalıdır. Bu tavsiyelere rağmen bireyin işlemesi muhtemel hatalar, başkalarının onun iyiliğine olduğunu düşündükleri şeyler konusunda onu zorlamaktan kaynaklanacak olumsuz sonuçların yanında çok hafif kalır.⁹⁴ Böyle olmakla beraber bireyin bütün eylemlerinin toplumsal bir sonucu olduğuna yönelik eleştiriye kabul eden Mill’in amacı dış kontrolü reddetmek değil, bunun ne zaman ve nasıl uygulanacağına karar verebilecek ilkesel bir

⁹⁴ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 132-4. Mill’e göre toplum, üyeleri için neyin iyi olduğuna karar verip bunları uygulamaya girişmemelidir. Bununla birlikte, neyin kötü olduğuna karar verip bunu engellemek için olumlu önlemler alınmasına izin vermektedir. Örneğin devlet bütçesinden çocuklara zorunlu eğitimin sağlanması düşüncesini, bir çocuğu eğitmemenin hem o şansız çocuğa hem de topluma karşı işlenen bir suç olduğunu ifade ederek kendi açısından olumlu bir davranışla savunmuştur. Zararlı olan için bir kategori oluşturduğu halde, aynı mantıkla, bunun karşıtı yararlı olan için bir kategori oluşturmamasını anlamak zordur. Bu çelişkinin nedeni bireyi gerçek bir birim, toplumu da yapay bir kümelenme olarak görerek ve bireyi başlangıç noktası olarak ele alarak buradan siyaset felsefesine varmasındandır. Özgürlük, bireyselliğin vurgulanması olduğu için iyidir. Bu mantıkla, kısıtlamalar kendiliğinden kötü olmaktadır. Kısıtlamalar, daha büyük kötülöklere engel olan küçük kötölöklöler olarak açıklanmalıdır. Böyle olunca özgürlük, bu olumsuzlamalar toplamının ürünü olmaktadır (Lipson, **a.g.e.**, s. 450-2).

temel oluşturmaktır. Her eylem her zaman başka birini etkilese bile, yine de dış kontrol uygulayıp uygulamayacağımıza ve nasıl uygulayacağımıza karar vermemiz gerekir.⁹⁵

En geniş anlamda vicdan özgürlüğü, tercih özgürlüğü ve birleşme özgürlüğünü insan hayatının kendine dönük sahası olarak belirleyen Mill için eylem alanı başka türlü davranmayı gerektirir. Bir kimseye ya da kamuya zarar veren eylemler sınırlandırmaya konu olabilir. Böyle bir eylem özgürlük alanından çıkar, ahlâk ve yasa alanına girer.⁹⁶ Bu durumda toplumun müdahale hakkı ortaya çıkar. Ancak müdahalenin meşru olması için eylemin başkasına mutlak surette zarar verecek nitelikte olması gerekir.⁹⁷ Başkalarının çıkarlarına zarar verme veya zarar verme ihtimalinin, tek başına toplumun müdahalesini haklı kıldığını hiçbir zaman düşünmemek gerekir. Pek çok durumda birey, meşru bir amaç izlerken zorunlu olarak ve bu sebeple meşru olarak başkalarının acısına veya zararına neden olabilir.⁹⁸ Müdahale sınırlarının özgürlüğe tecavüz edilinceye kadar genişletilmesinin topluma ahlâki zabıta rolü verilmesi anlamına geleceğini, bunun bütün insani eğilimlerin en evrensel olanlarından biri olduğunu söyler.⁹⁹ Ona göre böyle bir durumda müdahalelere yönelik ortaya konulacak gerekçeler birer “toplumsal kulp takmak” anlamına gelecektir.¹⁰⁰ Bireyi çökerten ve ezen her şey istibdattır. İster Tanrı’nın iradesini yerine getirmekten bahsedilsin, isterse insanların emirlerinden. Ona göre ikisi de aynı kapıya çıkar.¹⁰¹

⁹⁵ Capaldi, **a.g.e.**, s. 232. Son derece önemsiz olmadığı sürece başkaları için sonuç doğurmayan bir eylem hemen hemen yoktur. Mill, birey üzerindeki toplum yetkisinin sınırlarını tartışırken bu görüşü kendi ileri sürmekle beraber doyurucu bir çözüm getirmemektedir (Lipson, **a.g.e.**, s. 449).

⁹⁶ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 141. Mill’in “başkalarına zarar vermeme” ilkesiyle özgürlüğün sınırlarını çizirken aynı zamanda doğal hak ve hukuk kavramlarına yanaştığı ifade edilebilir (Öktem, **a.g.e.**, s. 235).

⁹⁷ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 50.

⁹⁸ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 158.

⁹⁹ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 145.

¹⁰⁰ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 141.

¹⁰¹ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 118.

Mill, insanların bireysel ya da toplu olarak aralarından herhangi birinin hareket serbestliğine müdahale etmeye cevaz veren biricik gerekçenin ancak “nefsi koruma” gerekçesi olacağını söyler. Medeni bir topluluğun herhangi bir üyesi üzerinde, onun arzusuna rağmen, gücün haklı olarak kullanılabileceği tek yer başkalarına gelecek zararı önleme noktasının olduğu yerdir. Toplumun başkalarına zararlı olan eylemleri engellemeye hakkı vardır ancak bunun sorumluluğu da söz konusu eylemin zararlı olduğunu ileri sürenlerin omuzlarındadır. Ona göre bu ilke hem maddi anlamda yasal müdahaleler hem de manevi anlamda kamuoyunun baskısı için geçerli bir ilkedir. Ancak bu ilkenin yetilerinde erginleşmiş insanlara uygulanacak bir ilke olduğunu belirtir. Ona göre kişisel özgürlüğe müdahaleye yönelik itirazlar ancak eğitim yaşı sona erdiğinde başlamalıdır.¹⁰² Yasaların rüşt yaşı olarak tayin ettiği yaştan daha küçük olanlar veya henüz başkaları tarafından gözetilmeye muhtaç halde olanlar, başkalarından gelecek zararlara olduğu kadar, bizzat kendi eylemlerine karşı da himaye edilmelidir. Hatta aynı nedenden dolayı, uygarlaşmamış geri toplum hallerinin de bu ilkenin dışında bırakılabileceğini ifade eder.¹⁰³

Her ne kadar toplum bir sözleşmeye dayanmasa ve bir sözleşmeye göre hak ve yükümlülükler tanımlanmasa da, toplumsal korumaya kavuşmuş olan her birey elde ettiği bu faydaya karşılık bir borç altına girmekte ve toplum halinde yaşamının bir gereği olarak o toplumdaki diğer bireylere karşı belli bir yükümlülük altına girmektedir.¹⁰⁴ Mill, bireyin topluma karşı iki tür yükümlülüğünden bahseder. İlk olarak birey, başkalarının çıkarlarına zarar vermekten kaçınmakla yükümlüdür. İkinci olarak da diğer bireylerin zarardan korunması için kendi payına düşen fedakârlığa katlanmakla yükümlüdür. Himayesinde bulunduğu toplumun çıkarları adına kendi payına düşen görevleri ifa etmek gibi, bireyin başkalarının istifadesi için haklı olarak

¹⁰² CW XXI, s. 368.

¹⁰³ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 50-1.

¹⁰⁴ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 131-2.

zorlanabileceği ve topluma karşı sorumlu tutulabileceği ve aynı zamanda hukuki sorumluluğunu da gerektiren birtakım müspet eylemler vardır.¹⁰⁵ Her birey başkalarının iyilik ve mutluluğu ile ilgilenmek zorundadır. Şayet birey bu yükümlülükleri gereği gibi yerine getirmekten kaçınırsa toplumun yaptırım hakkı doğacaktır. Kaldı ki, toplumun bütün yapabileceği bundan da ibaret değildir. Bireyin eylemi başkalarının yasal haklarını ihlal etmeden de zarar verici olabilir veya onların mutluluğunu gerektiği kadar gözetmeyebilir. Bu durumda bile birey, kanun tarafından olmasa bile kamuoyu tarafından hak ettiği şekilde cezalandırılabilir.¹⁰⁶ Toplumun birey üzerinde olan zorlama ve kontrol araçları yasal cezalar şeklindeki maddi güç tarzında olabileceği gibi, kamuoyunun manevi baskısı şeklinde de olabilir.

En büyük mutluluk ilkesi temelinde daha iyi bir toplum yaratmak adına özgürlükten fedakârlık yapılabileceğinin meşru görülüp görülmemesi Mill tartışmalarının önemli bir noktasını oluşturur. Faydayı tekil meselelerden ziyade uzun dönemi dikkate alarak ele alan Mill için bireysel özgürlük daha büyük toplumsal mutluluk yaratacaktır. Birey üzerindeki sınırlandırmalar, kısa vadeli faydaları söz konusu olabilse de, uzun vadede topluma zarar verecektir. Birey üzerinde tektipleştirici bir etki yaratacak olan sınırlandırmalar gelişme ve ilerlemenin dolayısıyla da toplumsal fayda ve refahın önündeki en büyük engeldir. Bireyin toplumsal bir varlık olduğu önkabulünden hareketle Mill, bireysel fayda ile toplumsal faydanın uyumlaştırılabileceği bir tez ortaya koymaya çalışır. Bireyler kendi faydalarının peşinden koşarken aynı zamanda genelin iyiliğini de gözetmek durumundadır. Toplumda bir arada yaşayabilme adına gerekli olan ahlâk ve hukuk kurallarına riayet etmek zorunluluğu vardır. Mill için herhangi bir insana yaşamayı değerli kılmak diğer

¹⁰⁵ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 52. Mill, gerçek özgürlüğün ancak bireylerin bilinçli ve sorumlu toplumsal davranışlar geliştirmesi halinde var olabileceği şeklindeki romantik yaklaşımı paylaşıyordu (Capaldi, **a.g.e.**, s. 51).

¹⁰⁶ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 132.

insanların eylemleri üzerine konan sınırlamalara bağlıdır.¹⁰⁷ Mill, hiçbir zaman hukuksuz herhangi önemli bir özgürlük olabileceğini düşünmemiş ve özgürlüğü uygarlıkla özdeşleştirdiğinde de toplumsuz uygarlık olabileceğini tasarlamamıştır.¹⁰⁸ Birey toplumsal kurallara uymak suretiyle hem kendi faydasını hem de toplumsal faydayı maksimize etmiş olacaktır. Buradan çıkan sonuç şudur ki, eğer özgürlük faydayı engelliyorsa, olanaklar ölçüsünde az olmak kaydıyla, sınırlandırılabilir.¹⁰⁹ Başka bir ifadeyle, vatandaşlar, itaatin muhtemel zararları itaatsizliğin muhtemel zararlarından daha az olduğu sürece itaat etmelidirler ve itaat etmek uyrukların menfaatine yaradığı sürece onların vazifesidir, daha fazla değil.¹¹⁰ Ancak toplumun müdahalesiyle kamunun mutluluğunun sağlanmış olup olmayacağı yine de tartışmaya açık bir konudur. Her şeye rağmen toplumsal bir varlık olan bireyin bundan kaynaklanan sorumluluklarının varlığı kabul edilmelidir. Dolayısıyla da başkalarını ilgilendiren eylemlerinin kamusal düzenlemelere tabi olması yadsınamaz bir gerçektir. Bu nedenle de başkalarına zarar veren eylemlerin engellenmesinin devletin ve toplumun müdahale alanında olduğu kabul edilmelidir. Bu tür eylemlerin özgürlüğün mutlak korumasından yararlanamayacağı ve makul sınırlar içinde sınırlandırılacağı muhakkaktır.

¹⁰⁷ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 44. Birey eylemleri üzerindeki pozitif zorlamaların meşruluğunu göstermek Mill'in özgürlük savunusu için iki nedenden dolayı çok önemlidir. İlk olarak bu zorlama gücünü vergilendirme gibi bir zorunluluk olarak tanımaktadır. İkinci olarak, yardımseverlik adına istenen asgari şartların, yasal olarak onları zorlamaya elverişsiz olmaları durumunda bile, kesinlikle ahlâki bir görev olduklarını düşünmektedir. Zarar ilkesi de yasal ve ahlâki yaptırımlar adına gerekli şartların sağlanmasını gerektirmektedir (Jacobson, Daniel; "Mill on Liberty, Speech, and the Free Society", **Philosophy&Public Affairs**, Vol. 29, No. 3, 2000, ss. 276-309, s. 304).

¹⁰⁸ Sabine, **a.g.e.**, s. 125.

¹⁰⁹ Öktem, **a.g.e.**, s. 233.

¹¹⁰ Ebenstein, **a.g.e.**, s. 281.

3.2. DOĞRU VE YANLIŞ DEMOKRASİ

Mill, “demokrasiyi insanlığın yararına işleyen bir sistem haline nasıl getirebilirim” kaygısını taşıyan bir düşündürdür.¹¹¹ Ona göre demokrasi potansiyel olarak bazı zaafları içinde barındıran bir sistemdir. İdeal bir yönetim sistemi, zamanın ve mekânın koşullarına bağlı olarak ele alınmak zorundadır. Herhangi bir siyasal sistem mutlak olmadığı gibi uygarlığın farklı aşamalarında farklı yönetim sistemleri ortaya çıkacaktır. Demokratik sistem gelişme ve ilerlemeyi sağlamanın yanında, özgürlükleri güvence altına alan bir sistem olabilir. Ancak taşıdığı potansiyel zaafların olumsuz etkileri göz önünde bulundurularak bazı kurumsal çözümlerle desteklenmesi gerekir. Demokrasi çoğunluğun yönetimine dayanan bir rejim olabilir ancak çoğunluklar da yanılabilir ve yanlış yapabilir. Unutmamak gerekir ki demokrasiyi getiren devrimler, siyasetten güç olgusunu çıkarmadığı gibi, bütün yönetimlerin olduğu gibi demokrasinin de güce gereksinimi vardır. Demokratik devrimin yaptığı, gücü bir yönetici sınıfının elinden alarak ve halk kitlesine devrederek yerini değiştirmek olmuştur. Böyle olmakla beraber, demokratik ellerde bile güç kötüye kullanılabileceği için, böyle bir yanlış kullanıma karşı önlemler alınması gerekir.¹¹² Bu anlamda Mill, ortaya koyduğu demokrasi anlayışı çerçevesinde demokrasinin doğru ve yanlış uygulamaları arasında bir ayırımı giderek çözüm önerilerini dile getirir. Ona göre bütün vatandaşların eşitliği ile ilişkilendirilen saf demokrasi anlayışında toplumdaki tüm bireyler ve gruplar eşit derecede temsil edilmekte ve hükümet gerçek anlamda halkın hükümeti olarak görülmektedir. Ancak uygulandığı şekliyle demokrasi vatandaşların yalnızca çoğunluğunu oluşturan kısmını temsil eden bir görünüm arz etmektedir. Mill'e göre demokrasinin bu tür uygulaması kaçınılmaz olarak azınlıkların haklarının ellerinden alınması anlamına gelecektir.¹¹³ Dolayısıyla da demokrasinin özgürlüğe yönelik olarak

¹¹¹ Çaha, a.g.m., s. 27.

¹¹² Lipson, a.g.e., s. 479.

¹¹³ CW XIX, 448.

çoğunlukçu uygulamalarından kaynaklanan potansiyel tehditleri söz konusudur. Gerçek demokrasi yalnızca çoğunluğun temsil edildiği, buna karşın azınlıkta kalanların dışlandığı bir sistem değildir. Gerçek demokraside azınlıkta kalanların kendilerini ifade edebilmeleri hayati önemdedir. Buna bağlı olarak da halkın gerçek anlamda temsil edildiği demokrasiye “doğru demokrasi”, yalnızca çoğunluğun temsiline dayanan demokrasiye de “yanlış demokrasi” tanımlamasını yapmıştır. Ona göre demokrasi iki önemli tehlikeyi barındırır: temsili yapının kamuoyunda popüler olan fikirlerin kontrolü altında oluşan düşük entelektüel seviyesi ve yönetimin sayısal çoğunluğa dayanması. Halkın desteğiyle seçimlerde daha fazla oy alarak temsil organında çoğunluğu elde eden kesimin hakimiyetine dayalı bir demokratik yönetim idealinin alışıldık bir düşünce olduğunu kabul eden Mill, bunun azınlıkların temsil edilmemeleri anlamına gelmediğini söyler. Bu durumu büyük bir haksızlık olarak gören Mill, azınlıkların sesinin de duyulması gerektiği üzerinde ısrarla durur. Ona göre gerçek eşitlikçi bir demokraside her bir bireyin veya grubun temsil edilmesi gerekir. Aksi halde toplumda çoğunluğu oluşturan kesimin geri kalan kesimler üzerindeki eşitliksiz ve ayrıcalıklı yönetimi söz konusu olacaktır. Bunun anlamı azınlıklar için temsilin esirgenmesi olduğu gibi, bu durum demokrasi idealine ve ilkesine de aykırıdır. Üstelik temsil organında çoğunluğu elde eden kesim toplumun çoğunluğunu oluşturmaz. Dolayısıyla temsil organında halk adına alındığı söylenen kararların gerçek anlamda toplumun çoğunluğunun çıkarlarına uygun olduğunun bir garantisi de yoktur.¹¹⁴ Mill, bu tür yanlış demokrasi uygulamalarını temsili demokratik yönetimin katlanılması gereken bedelleri olarak gören kanıksanmış anlayışa karşı çıkar. Ona göre bu tür uygulamalar gerçek veya doğru demokrasi anlayışından ziyade yanlış veya sahte demokrasi anlayışını yansıtmaktadır. Demokrasi, çoğunluğu elde eden sınıfların kendi özel çıkarlarına göre yönettiği bir süreç olarak değil, azınlıkların güçlendirildiği bir yönetim süreci olarak görülürse ideal bir yönetim şekli olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla bu olumsuzlukların

¹¹⁴ CW XIX, s. 448-50.

giderilmesi veya en azından etkilerinin azaltılması suretiyle demokratik bir yönetimin karakteristik faydalarının nasıl hayata geçirilebileceği üzerinde düşünülmesi gerektiğini söyler. Hatta demokrasinin oluşturulma nedenini buna bağlar.

3.2.1. Siyasal Katılma

3.2.1.1. Demokrasi ve Siyasal Katılma

Demokrasinin özünde bireyin kendisini ilgilendiren kararların alınmasında katılması vardır. Siyasal katılma demokrasi kavramıyla özdeşleştirilen bir anahtar kavramdır.¹¹⁵ İnsanlar başkalarından gelebilecek zararlara karşı ancak kendilerini koruyabildiklerinde uzak olurlar. Bireylerin kendi çıkarlarını korumaları açısından yönetimde söz sahibi olmaları olmazsa olmaz bir gerekliliktir.

Mill'e göre gücü kullanan halk, her zaman üzerinde güç kullanılan halk değildir. Halkın kendi kendini idare etmesinden kasıt her bir kişinin kendi kendini yönetmesi değil, her birinin geriye kalan herkes tarafından yönetilmesidir. Bu nedenle de bir bireyin çıkarları ancak bunları savunabildiğinde korunmuş olacaktır. İnsanlar başkalarının kötülüklerinden ancak var olma iktidarı ve kendilerini koruma güçleri oranında korunurlar. Bireyler haklarını ve çıkarlarını hükümetin ve hükümeti etkileyen veya kontrol edenlerin suistimallerinden ancak hükümetin yürütmesine katılmaları halinde

¹¹⁵ Çukurçayır, Mehmet Akif; **Siyasal Katılma ve Yerel Demokrasi**, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları: 47, İkinci Basım, 2002, s. 13.

koruyabilirler. Örneğin işçi sınıfının oy hakkına sahip olmamasından hareketle, parlamentoda veya hükümette onların sorunlarına sahip çıkılmadığını söyler. Her ne kadar yönetime katılım mutlak anlamda hak ve çıkarların korunmasını garanti edemezse de, bunun katılım hakkı olmadan mümkün olmayacağı da muhakkaktır. Dahil olmak, dışında olmaktan iyidir. Bu nedenle de herkesin devletin mutlak gücüne dahil olmasından, yani demokratik hükümetten daha azı kabul edilemez.¹¹⁶ Bu nedenle de toplumun tüm gereksinimlerini karşılayacak tek yönetim biçimi tüm halkın katılımını sağlayan yönetimdir. Her birey, devlet iktidarının kendi payına düşen kısmından daha azıyla yetinmemelidir.

Mill'in ortaya koyduğu tezlerin temelinde her türlü karşıt fikirlerin ifade edilmesine verdiği temel değer vardır. Bunun yanında herkesin kendi beğeni ve isteklerine göre tercih özgürlüğüne sahip olduğunu savunur. Demokrasi bu özgürlükleri diğer sistemlere oranla gerçek anlamda garanti eden bir sistemdir. Ancak gerçek demokrasi yalnızca çoğunluğun değil, tek tek bütün bireylerin temsil edildiği bir sistemdir. Bu temsiliyet elbette ki herkesin kamusal işlere katılması yoluyla anlamlı hale gelir. Hükümet azınlıkta kalan düşüncelerin korunması için gerekli tedbirleri almakla mükelleftir. Demokraside her türlü düşüncenin kendini ifade edebilmesi ve bu anlamda muhalefetin varlığı elzemdir. Mill, döneminin sosyal ve siyasal koşulları içinde azınlıkta kalan düşünceler açısından özgürlüğün hassasiyetinin farkındadır. Bireylerin hak ve çıkarlarının yalnızca siyasi katılım vasıtasıyla korunabileceğini düşünür. Ona göre demokrasinin potansiyel olarak bünyesinde taşıdığı zaaflarının üstesinden gelebilmek ve kötüye kullanılmasını önleyebilmek açısından vatandaşların yönetime katılması önemlidir. Toplumun gelişmişlik seviyesi arttıkça katılım da arttırılmalıdır.

¹¹⁶ Dahl, **Demokrasi Üstüne**, s. 56.

Benthamcı faydacılık açısından demokrasi ve siyaset en büyük mutluluk ilkesine ulaşmak adına kullanılan bir araçtır. Doğal hak anlayışını reddeden Mill de vatandaşların kamu işlerine katılmasını araçsal rolüyle ele alır. Üstelik bu katılım yalnızca kamusal alanla sınırlı olmayıp, başta ekonomi ve eğitim olmak üzere, bireylerin her alanda kendi kaderlerini ilgilendiren işlere katılmalarını savunur. Bireylerin maddi ve manevi anlamda gelişebilmeleri ve ilerleyebilmeleri buna bağlıdır. Dolayısıyla siyasal katılmanın bireyin zekâ ve erdeminin değerini arttırmak yönündeki eğitici rolü üzerinde durur. Mill'in yaklaşımında kamusal hayata katılım bireyin kişisel, ahlâki ve entelektüel gelişimine katkıda bulunması bakımından eğiticidir. Mill, siyasi katılımı kişisel gelişmenin ve kendini gerçekleştirmenin kaynağı olarak tasvir eder.¹¹⁷ Bu türden bir gelişmeci demokrasi anlayışı, demokrasiyi öncelikle eğitimsel bir tecrübe olarak ele alır. Ancak siyasetin eğitici rolü kurumların işleyişine bağlıdır. Bu nedenle de demokratik kurumların işleyişi yurttaşların kamusal eğitimi için önemlidir. Yöneticiler ise aktif bireylerden ziyade pasif ve edilgen bireyler isterler. Hiçbir katılım hakkı olmayan pasif bireyler güce bir doğa kanunu gibi itaat ederler. Özgürlük ve siyasal katılma hakkı ise bireylerin karakterleri üzerinde etkide bulunarak onlara vatandaş olma bilincini verir. Kamusal görevler de yurttaş eğitime katkıda bulunur. Ona göre siyasal katılma kamusal işlere katılmak ve kamusal görevlerde bulunmak yoluyla bir anlamda yurttaşlık erdemini geliştiren bir eğitimidir. Siyasal katılmanın eğitici rolü yalnızca seçmen davranışına indirgenmemelidir. Mill'in düşüncelerinde hak iddia etmek katılımın en önemli unsurlarındandır. Hak iddiası yalnızca bireylerin çoğulcu bir yapı içindeki sosyal konumlarını yansıtmaz, aynı zamanda hak temelli siyasi eylemler yoluyla uygulanmasını da içerir.¹¹⁸ Yurttaşlar seçme hakkına sahip olmanın yanında kamu görevlerinde bulunmak suretiyle de yurttaşlık erdemini geliştirirler. Gelişmenin ve ilerlemenin bireyselliğine vurgu yapan Mill için edilgen bireylerden ziyade etken ve enerjik bireyler değerlidir. Ona göre

¹¹⁷ Heywood, **Siyaset**, s. 10-57-587.

¹¹⁸ Zivi, Karen; "Cultivating Character: John Stuart Mill and the Subject of Rights", **American Journal of Political Science**, Vol. 50, No. 1, January 2006, ss. 49-61, s. 60.

demokratik yönetim etkin kişiliğin değerini arttırarak ilerlemeye ve gelişmeye canlılık kazandırır. İlerleme ve gelişme için gerekli olan ahlâki ve düşünsel iyiler siyasal katılımı elde edilebilir.¹¹⁹ Demokrasi, siyasal katılım yoluyla bireylerin potansiyellerinin geliştirir. Mill için demokrasinin asıl erdemi insani kapasitelerin en üst düzeyde ve en uyumlu şekilde gelişmesini sağlamasıdır. Yurttaşlar siyasal katılımı beraber anlayışlarını geliştirir, hassasiyetlerini güçlendirir ve kişisel gelişimin daha üst düzeylerine ulaşabilirler.¹²⁰

3.2.1.2. Oy Verme Hakkı ve Seçim Sistemleri

Dönemin sosyal ve siyasal yapısından büyük oranda etkilendiğinden, Mill'in oy verme hakkı üzerine olan düşünceleri de genel oy hakkını savunan eğilimlerden etkilenmiştir. Ciddi kaygıları bulunmakla birlikte genel oy hakkına destek vermiştir.¹²¹ Mill'e göre oy hakkını görev olarak değil de bir hak olarak ele almak ahlâki olarak yanlış bir düşüncedir. Çünkü her birey kendi vicdani kanaatine ve toplumsal fayda anlayışına göre oyunu kullanmak zorundadır. Seçmenler, kendi en iyi yargısına göre oyunu vermekle beraber, halkın yararını gözetmek adına mutlak bir ahlâki yükümlülük altındadır.¹²² Oy verme esasında bireye büyük bir sorumluluk yüklemektedir. Onun faydacı düşüncesinde bireyin başkalarını gözetme sorumluluğu vardır. Bu nedenle de seçmenin oy verme hakkı basitçe seçenek sahibi olduğu bir konu olarak değerlendirilemez. Böyle olmakla beraber toplumun bireylerin seçimlerini yönlendirecek herhangi bir ilke buyuramayacağını söyler. Diğer yandan temsilcilerin seçmenlerinden bağımsız hareket etmesi gerektiğini vurgular. Ona göre bir hasta doktorunun tedavi yöntemlerine karışmakta ne kadar

¹¹⁹ Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 492.

¹²⁰ Heywood, **Siyasi İdeolojiler**, s. 57.

¹²¹ Çaha, **a.g.m.**, s. 26.

¹²² CW XIX, s. 488-90.

cüretli olabilirse, bir seçmen de temsilcisine karşı ancak o kadar cüretli olabilir.

Mill'e göre gerçek demokrasi, yalnızca çoğunluğu temsil edildiği bir sistem değildir. Onun doğru demokrasi anlayışında çoğunluğun temsil edilip azınlığın dışlandığı bir sistem yoktur. Mill, toplumdaki kanaat çeşitliliğinin birbirinden farklı siyasal amaçlar şeklinde siyasi partiler etrafında şekillendiğini düşünür. Bu nedenle de her siyasi partinin yasama faaliyetlerine katılmasını sağlayacak olan nispi temsilin Hare sistemini savunur. Nispi temsilin azınlıkların temsil edilebilmelerini kolaylaştırdığını düşünmekle birlikte, tek üyenin seçildiği dar bölge uygulamasının yanında yer almaz. Çünkü sadece tek bir üyenin seçilebildiği sistemde en çok oyu alan adayın seçildiğini, azınlıkta kalanların ise temsil edilmediğini düşünür. Ona göre herhangi bir grup yeterince büyükse, ikamet ettikleri yer neresi olursa olsun, istedikleri yerde oy kullanıp kendi görüşlerini temsil eden kişinin seçilmesini sağlayabilmelidir.¹²³

Mill'e göre nispi temsil büyük bir buluştur demokraside azınlıkta kalanların haklarını savunmak adına hayati öneme sahiptir. Mill'in en çok temsil edilmesini istediği azınlık ise entelektüel seçkinlerdir. Bu nedenle de entelektüel sınıfın temsili sağlayacak araçlar üzerinde durmuştur. Ona göre nispi temsil her siyasi partinin olduğu gibi bilge elitlerin de seçilebilmesini kolaylaştıran bir sistemdir. Böylece bilge elitler hükümette yer almamaları durumunda bile parlamentoda ve her türlü kamusal tartışmada kendilerini ifade etme imkânı bulurlar. Buna bağlı olarak onun doğru demokrasi anlayışında seçimler nispi temsil sistemine göre olmalı ancak niteliğe dayalı çoğul oy hakkı sağlanmalıdır. Mill'i kaygılandıran başlıca tehlike, temsil organında ve onu denetleyen kamuoyunda bilgi düzeyi düşük kimselerin

¹²³ Capaldi, a.g.e., s. 313.

bulunmasıdır. Mill, parlamentosu tamamen ülkenin elitini içine alacak şekilde bir temsili sistem kurmayı tasarlamıştır. Onun sorunu, çoğunluğun katılımını güvence altına alan gerekli koruma kaldırılmadan entelektüel toplum üyelerinin etkisinin nasıl arttırılacağıdır. Ancak anayasa bunu sağlamaya elverişli olmayabilir. Nispi temsil sisteminde bir çözüm bulmuştu; çözümü tamamlayan ise çoklu oy için verdiği destek oldu.¹²⁴ Ona göre insanlar ahlâki varlıklar olarak eşit olmakla birlikte, demokratik sisteme katılımları itibarıyla eşit olarak alınmamalıdır. Eşit katılım imkânı entelektüel kapasiteyi göz ardı etmektedir. Eşit oydan hareketle çoğunluk iradesinin esas alınması demokratik sistemi “çoğunluk tiranlığına” dönüştürebilir. Mill, bu tür demokratik bir sistemin bireyler arasındaki ahlâki ve entelektüel farklılığı göz ardı ettiğini, dolayısıyla erdem kavramını ihmal ettiğini düşünür.¹²⁵ Çoğul oy sistemine dair olumlu görüşlerini mülkiyete değil de eğitim koşuluna bağladığını özellikle vurgulayan Mill, bu durumda dahi çoğul oy hakkını yalnızca genel oy hakkı koşuluyla onayladığını ifade eder.¹²⁶ Mill’e göre maddi yeterliliğe dayalı herhangi bir çoğul oy yalnızca kendi içinde mahzurlu değil, aynı zamanda saygınlığını yitirmesi kesin olan bir modeldir ve uzun süre varlığını koruyacak kullanışlı bir uygulama değildir.

Mill, demokrasinin barındırdığı tehlikelere karşı eğitimde belirli niteliklere sahip olanların daha fazla oy hakkına sahip olmasını içeren bir çoğul oy hakkını savunur. Genel oy hakkını desteklemesine rağmen eğitimsiz

¹²⁴ Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 487; Sartori, **a.g.e.**, s. 153-174.

¹²⁵ Çaha, **a.g.m.**, s. 27. Ahlâki eşitlik söz konusu olduğu bir durumda bir bireyin bilgi ve zekâ açısından diğerlerine üstün gelmesi halinde veya eşit zekâyâ sahip olduğu bir durumda bir birey ahlâki açıdan diğerlerinden üstün olması halinde, ahlâki ve entelektüel açıdan daha yüksek olanın kanaatleri ve yargıları diğerlerine göre daha değerlidir. Eğer ülkedeki kurumlar onların eşit derecede değerli olduğunu iddia ederse esasında olmayan bir şeyi iddia etmiş olurlar (CW XIX, s. 473).

¹²⁶ CW I, s. 288-9. Demokrasinin “terör ve dehşet” ile geldiğini görenler “demokrasinin tüm kötülüklerinin önüne geçme” görevinde Mill’i desteklemişlerdi. Bu destek her şeyden önce çoğul oy fikrine yönelikti. Mill’i onlardan ayıran çoğul oy hakkı için mülkiyet yerine eğitim kriterini düşünmesiydi. Seçimlerin temelde özel çıkarların ağırlığına bağlı olmadığı konusunda ısrarcı olan ve seçimleri daha çok genel faydayla alakalı olarak gören Mill’in oy hakkına ilişkin düşünceleri öncelikle demokrasinin olumsuz neticelerinin giderilmesine yönelik olmaktan ziyade, mevcut toplumsal kurumların telkin ettiği ahlâka ilişkindi (Jones, H. S.; “John Stuart Mill as Moralizer”, **Journal of the History of Ideas**, Vol. 53, No. 2, Apr.-Jun. 1992, ss. 287-308, s. 294).

olanlarla başkasının yardımına muhtaç halde yaşayanların bunun dışında tutulması gerektiğini düşünür. Siyasal katılım ve oy verme bireyler açısından büyük bir sorumluluk gerektirdiği için ancak gerekli donanıma sahip olanlara kadar genişletilebilir. Eğitime dayalı çoğul oy hakkını bir ayrıcalık olarak görmekle beraber bu ayrıcalığa sahip olanların onu toplumun geri kalanı üzerinde bir tahakküm aracı olarak kullanmaması gerektiğini ifade eder.¹²⁷ Eğitime büyük önem veren Mill için genel eğitim, genel oy hakkından daha önceliklidir. Ancak eğitime dayalı çoğul oyun dışlayıcılığı elbette ki kalıcı değildir.¹²⁸ Ona göre eğitim fırsatlarına özgürce ulaşılabilmesi yönündeki ilerleme ile birlikte bunun sağlayacağı avantajlar da yaygınlaşacaktır. Ancak seçilmiş entelektüel elitin topluma egemen olan bir sınıf haline gelmesini amaçlamayan, çoğul oyu toplumun bir parçasının dışlanması gibi kendi içinde istenmeyen bir şey olarak önermediğini vurgulayan Mill, bunun büyük kötülüklerin önlenmesi için geçici bir süre tolere edilmesi gereken bir şey olarak görülmesi düşüncesindedir. Mill, eşit oya kendinden iyi olan bir şey gözüyle bakmadığını söyler. Eşit oy hakkı göreceli olarak iyidir; tesadüfi koşullara bağlı ayrıcalıkların yol açtığı eşitsizliklerden daha az sakıncalıdır. Fakat yanlış bir ilkedir, yanlış standartları kabul eder, faydalı olmaktan ziyade zararlıdır.¹²⁹

Mill, vergilendirmeye ilgili konuların karara bağlanacağı yerel veya genel parlamentoların seçilmesinde yalnızca o vergilendirmeye muhatap olanların oy kullanması gerektiğini savunur. Vergiye muhatap olmayanlara vergi meselelerinde oy hakkı tanımak, kamusal amaç bahanesiyle ellerini başkalarının ceplerine sokmalarına izin vermek anlamına geleceğini söyler.¹³⁰ Böyle olmakla beraber oy kullanma hakkını mülkiyetle ilişkilendiren reform tasarısına siyasal açıdan muhalefet eden Mill için mülkiyete dayalı oy hakkının öngördüğü sistem zenginleri ve güçlülere koruyan ve toplumdaki çok

¹²⁷ CW XIX, s. 475-6.

¹²⁸ CW XIX, s. 470-2.

¹²⁹ CW XIX, s. 478.

¹³⁰ CW XIX, s. 471.

büyük çoğunluğu siyaset dışında tutmaya devam eden bir nitelik arzeder.¹³¹ Sonuçta Mill, siyasal eşitliği reddetse de, oy hakkının okuryazar olmayanlar hariç herkesi, zamanla kadınları da kapsayacak şekilde genişlemesini savunmuştur.¹³²

Kadınların siyasal eşitliğine yönelik yoğun tartışmaların yaşandığı ortamda Mill, kadınların her anlamda erkeklerle eşitliğini savunmuştur. Buna bağlı olarak da kadınların entelektüel yetersizlikleri bahanesiyle siyaset yapma yeteneğine sahip olmadıkları gibi oy kullanabilmek için gerekli yargı gücüne de sahip olmadıklarına yönelik düşünceleri reddetmiştir.¹³³ Kadınların toplumsal statüleri konusu üzerinde önemle eğilen Mill, kadınların seçme ve seçilme yönündeki mücadelelerini desteklemekle yetinmeyerek, tarih içinde neden ikinci planda kaldıklarını tahlil etmeye çalışmış ve buradan hareketle de kadınların her alanda erkeklerle eşit olması gerektiğini düşünmüştür.¹³⁴

Felsefi Radikaller seçim dönemini yönetimin gücünün sınırlandırılmasında bir argüman olarak değerlendirmekte ve temsil organının yönetme gücünü elinde bulundurma süresinin bu amaçla kısa tutulması gerektiğini savunmaktadırlar. Çünkü temsil organı ile halk arasındaki ilişki ne kadar az veya seyrek olursa yönetimin kendi çıkarlarını kollamaları da o kadar kolay olacaktır. Temsilciler topluma ne kadar çabuk dönerse daha uzun dönem çıkarları için yapılan fedakârlığı daha kısa süredeki kötü

¹³¹ Çağla, **John Stuart Mill'in Siyaset Felsefesi**, s. 47.

¹³² Heywood, **Siyasi İdeolojiler**, s. 57. Mill'in geliştirdiği seçim sisteminin işçi sınıfını iktidardan uzak tutacak bir sistem olduğu ifade edilir (Beriş, Hamit Emrah; "Teoride ve Pratikte Demokrasi: Tarihsel ve Siyasal Gelişim", **Feodaliteden Küreselleşmeye**, Ed. Tefik Erdem, Ankara, Lotus Yayınevi, 2009, ss. 113-150, s. 139). Diğer yandan bir sistemin demokratik olduğunu söyleyebilmek için bütün yetişkin insanların katılma hakkına sahip olması gerektiğinde çoğu kimse mutabık olsa bile, seçme hakkına ilişkin kayıtlamalarda daima bir keyfilik unsuru olacaktır. Bazılarına diğerlerine göre özel ağırlık verdiğinden dolayı Mill'in demokrat olmadığını söylemek bir çözüm değildir. Çünkü bütün demokrasi teorisyenleri katılım için bazı kayıtlamalar getirirken, Mill'i eleştirenlerin yapması gereken bu kayıtlamaların neler olduğunu ve bunların niçin Mill'inkinden daha iyi olduğunu söylemektir (Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s. 324-5).

¹³³ CW XVII, s. 1633.

¹³⁴ Çaha, **a.g.m.**, s. 26.

yönetimin kârı ile telafi etmek o kadar zor olacaktır. Bu nedenle de parlamentolar olabildiğince kısa süreli olmalıdır.¹³⁵ Mill'e göre de seçimler arasında geçen zaman propaganda çalışmalarıyla harcandığından, bu kaygıların çözümü olarak seçimlerin sık yapılması gerekir.¹³⁶ Diğer yandan ilk dönemlerinde Felsefi Radikaller gibi gizli oydan yana olmakla beraber, Harriet'in etkisiyle bu düşüncesini değiştirmiştir. Ona göre özgür ve bağımsız bireyler oylarının sorumluluğunu üstlenmelidir. Üstelik kitlelerin gizli oyun arkasına saklanması çok daha kolaydır.¹³⁷ Gizli oyun seçmenlerde kamu görevi olarak gördüğü oy kullanma hakkını kendi çıkarları, zevkleri veya kaptisleri için kullanma eğilimini besleyeceğini düşünür.

3.2.2. Hükümetin Yapısı

3.2.2.1. Temsili Hükümet

Mill, kendi düşünceleri açısından devrim sayılabilecek bir dönüşümden bahseder: saf demokrasi savunucusu Mill'den temsili demokrasi savunucusu

¹³⁵ Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 411. James Mill seçme hakkının çıkarları bizzat toplumun çıkarları olan bir temsil organının seçilmesi ile tutarlı olduğu ölçüde en aza indirilmesi ve sınırlı olması gerektiğini düşünür. Çıkarları tartışmasız diğerlerinin çıkarlarına dahil olanların seçme hakkının ellerinden alınabileceğini söyler. Örneğin, 40 yaş altındaki erkeklerle tüm kadınların yararına olup toplumun geri kalanının yararına olmayan bir yasa yapılamayacağı için seçme hakkının bu gruplar açısından sınırlandırılabilirliğini söyler. Bentham ise seçme hakları sınırlandırılanların bir kuklaya dönüştürebileceği endişesiyle bu düşünceye katılmaz. Mutlulukları genel mutluluk toplamının dışında tutulmadıkça hiç kimsenin seçme hakkının hariç tutulamayacağını düşünür (Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 410-2).

¹³⁶ CW XIX, s. 525.

¹³⁷ Capaldi, **a.g.e.**, s. 308. Parlamenteoya girmesi konusunda farklı zamanlarda teklifler almış olmasına rağmen onları reddeden Mill, 1865 yılında Westminster temsilcisi olarak seçime girme teklifini kabul etmişti. Mill'in yürüttüğü kampanya ve seçildikten sonra parlamentoda takındığı tutum, tam da ondan beklenecek tarzdadır. Mill, kampanyasına kendisi para harcamayacak, başkalarının maddi katkılarını ciddi şekilde sınırlı tutacak, seçim propagandası yapmayacak, hiçbir söz vermeyecek, yerel çıkarların sözcülüğünü yapmayacak ve konumunu yalnızca toplumun vicdanı olarak hizmet etmek değil, aynı zamanda kadınların oy hakkını desteklemek amacıyla kullanacaktı (Capaldi, 2011: s. 338)

Mill'e.¹³⁸ Bu dönüşüm çerçevesinde artık nispeten küçük sayılabilecek toplumlar haricinde doğrudan demokrasinin uygulanabilirliğinin mümkün olmadığını düşünmeye başlar. Küçük bir kent nüfusunu aşan toplumlarda herkesin kamu görevlerine kişisel olarak katılması mümkün olamayacağından, mükemmel yönetimin en ideal biçimi temsili yönetimdir. Modern toplumlarda sanayinin ve teknolojinin ilerlemesiyle ulaşım ve iletişim imkânlarının gelişmesi sonucunda kamusal ve siyasal tartışmaların yapıldığı agoranın yerini artık tüm ülke almıştır.¹³⁹ Ona göre en iyi hükümet şekli, egemenlik hakkının ve denetim yetkisinin nihai noktada toplumun tamamının elinde olduğu hükümet şeklidir. Böylece her vatandaşın egemenliğin kullanılmasında söz hakkına sahip olmasının yanında, yerel ve ulusal kamu görevlerinde bulunmak suretiyle hükümetin yürütülmesine de katılması sağlanacaktır.¹⁴⁰ Ona göre erdemli ve ussal davranan insanların kurdukları bir ideal olarak temsili demokrasi, fayda ilkesine ve bireysel özgürlüğe hizmet edecek en ideal ve insan doğasına en uygun hükümet şeklidir. Çünkü temsili hükümet diğer hükümetlere göre daha iyi bir yönetim olduğu gibi, daha yüksek bir ulusal karakter oluşmasını da sağlar.

Mill'e göre temsil organının en önemli işlevi, toplumdaki her türlü düşüncenin ifade edilebilmesine imkân sağlayan bir tartışma platformu oluşturmasıdır. Parlamento, her bireyin ve grubun kendinin açıkça ifade edebildiği, böylece rakip ve karşıt fikirlerin birbiriyle mücadele edebildiği bir alan haline gelir. Mill'e göre demokraside iki tür tehlikenin varlığından bahsedilebilir: bunlardan ilki temsil organındaki entelektüel zekâ seviyesiyle ilgiliyken, diğeri de temsil organındaki sayısal çoğunluğun kendi sınıf çıkarlarına yönelik hareket etmesiyle ilgili tehliktir. Temsili demokratik yönetimin bu tehlikelerin ortadan kaldırılmasına veya en azından minimuma indirgenmesine yönelik düzenlemeleri yapması gerekir. Ona göre tek bir

¹³⁸ CW I, s. 199-201.

¹³⁹ CW XVIII, s. 165.

¹⁴⁰ CW XIX, s. 404.

sınıfın sayısal çoğunluğu oluşturduğu bir demokrasi bu kötülöklere maruz kalacaktır. Yönetimin elindeki gücü bireylerin çıkarları aleyhine kullanacağına pek ihtimal vermemekle beraber, eğer demokrasi sayısal çoğunluğun yönetimi olarak görülürse, iktidarı elinde bulunduranların tarafsızlığının mümkün olamayacağını, toplumsal fayda yerine temsil ettiği kesimlerin veya sınıfların çıkarlarına hizmet etme tehlikesinin ortaya çıkacağını düşünür.¹⁴¹ Büyük bir yanılsama olarak gördüğü niceliksel farklılıkların ortaya çıkardığı bu tür sorunların üstesinden de ancak temsili hükümet vasıtasıyla gelinebilir. Ona göre hükümetin ve toplumun birey üzerindeki otoritesinin sınırlandırılması ancak temsili demokrasi ile mümkündür. Parlamantonun görevi, her türlü düşüncenin tartışıldığı bir Sorunlar Komitesi veya Kanaatler Kongresi işlevi görmektir. Parlamento başka hiçbir amaca hizmet etmiyorsa bile, bu işleviyle de büyük bir kazanım olarak görülmelidir.¹⁴² Parlamento üyeleri seçmenlerinden bağımsız hareket etmeli ve oy kullanırken seçmenlerin baskınından uzak, tamamen kendi düşünceleri çerçevesinde hareket etmelidir. Hatta temsilcilerin partilerinden ziyade kendi bireysel düşüncelerini temsil etmesi gerektiğini savunur.

Mill, demokratik bir yönetimde sayısal çoğunluğun iradesinin üstün olması gerektiğini kabul eder. Ancak siyasette doğruluk ölçütü, çoğunluğun iradesi değil, halkın yararı olmalıdır. Mill, seçime dayanan bir temsili demokrasinin toplumsal otorite çeşitleri ile bireysel özgürlük arasındaki gerilimi tam anlamıyla çözmeyeceğinin farkındadır.¹⁴³ Yönetenlerle yönetilenler arasında basit bir çıkar özdeşliğini kabul eden Benthamcı faydacılığın aksine, basit bir nicelik ölçütü olarak çoğunluğun yönetimi kamuoyunun baskısına yol açabilir. Kitleler, modern temsili demokrasinin gerektirdiği entelektüel düzeye henüz ulaşmamıştır. Entelektüel seviyedeki düşüklük temsili bir demokratik hükümetin beklenen faydalarını zaafa

¹⁴¹ CW XIX, s. 446-8.

¹⁴² CW XIX, s. 432-3.

¹⁴³ Şaylan, a.g.e., s. 137.

düşürecektir. Bu nedenle de entelektüel ve ahlâki seviyeleri yükseltilmeden iktidar gücünün kitlelere teslim edilmesi beraberinde çoğunluğun despotizmi tehlikesini getirecektir. Kamuoyunu büyük bir baskı aracı olarak kullanan bu despot çoğunluk toplumda vasatlığın ve sıradanlığın hakim olmasına yol açacaktır. Bu durum bir anlamda sınıf hukuku tehlikesini ortaya çıkaracaktır.¹⁴⁴ Bu tür bir kötüye kullanımı önlemek adına hükümetin sınırlandırılması gerektiğini savunur. Ona göre hükümetin iki önemli işlevi vardır: Kamu görevlerini yürütür ve kendisi başlı başına insan zihnini etkileyen bir şeydir. Vatandaşların kamu görevlerine katılması yurttaşlık erdemlerini geliştirmek için bir fırsat olarak görülmelidir.¹⁴⁵ Özgür bir hükümetin en önemli avantajlarından biri de toplumun her kesiminin, ülkenin büyük çıkarlarını doğrudan etkileyen faaliyetlere katılmasını sağlayarak, zekâ ve duygularının eğitilmesidir.¹⁴⁶ Böylece yönetenler ile yönetilenler arasındaki bütünlük sağlanarak toplumsal ve siyasal otorite ile bireysel özgürlük arasındaki gerilim yumuşatılmış olacaktır.

Mill, yasama ve yürütme erklerinin birbirinden ayrılması gerektiğini düşünür. Böylece toplumda var olan niteliklerin iyileştirebilmesi sağlanabilir. Yürütme organı parlamentoda yasa yapan küçük grubun bir komite gibi birlikte hareket etmeleriyle oluşur. Yani yürütme organı bir anlamda yasama organının içindeki elitlerden oluşan bir kabinedir. Mill, özgürlük ve toplumsal ilerleme adına bilge elitlere büyük görevler yükler. Ona göre yürütme görevi uzmanlık gerektirmektedir. Özel eğitilmiş ve deneyimli kişilerin işlek zekâsına büyük güven duyarak, yasaların düzenlenmesini seçilmiş temsilciler yerine atanmış bir uzman komisyona havale eder. Çünkü yönetme işi özel yetenek, eğitim ve adanmışlık ister. Ona göre bürokrasinin özü ve anlamı hükümet işlerinin profesyonel yöneticilerin elinde olmasında yatar. Mill bürokrasiyi hem yasama komisyonları hem de idari yapı için ele alır. Diğer yandan hükümetin

¹⁴⁴ CW XIX, s. 446.

¹⁴⁵ Capaldi, *a.g.e.*, s. 315.

¹⁴⁶ CW XIX, s. 467-8.

teknik işlerini yürüten bürokrasi ile onu denetleyen parlamento bürokrasisinin birbirinden ayrılmasını teklif eder. Böylece yönetim kademelerinin profesyonel düzeyi yükseltilmiş olacağı gibi bürokratik iktidarın denetlenmesi de sağlanabilir.¹⁴⁷

Temsili hükümetin en önemli tehlikelerinden veya zaaflarından biri, hükümetin makam ve mevki avcılarının eline geçmesidir. Bu nedenle de parlamento üyeliğinin nasıl olması gerektiği konusunda birtakım öneriler sunmaya çalışır. Ona göre parlamento üyeliği ücret karşılığı yapılan bir iş olmamalıdır. Çünkü parlamento üyeliği esasında bir meslek olarak değil, bir kamu hizmeti olarak düşünülmelidir.¹⁴⁸ Aksi halde temsili hükümetin bir diğer tehlikesi veya zaafı olan bürokratikleşme ortaya çıkacaktır. Halbuki bürokrasi ve temsil mevkileri, buna yönelik olarak eğitim görmüş ve buna bağlı olarak yüksek siyasi beceriler edinmiş bireylerin elinde olmalıdır. Yetkin kişiler tarafından işlerinin yürütülmesinin en büyük avantajı, bunların entelektüel ve mesleki olarak yetiştirilmiş olmalarıdır. Beceri gerektiren çalışmaların ona sahip olanlar tarafından yapılmasında istekli olunmadıkça işleyebilir bir demokrasi elde etme konusunda hiçbir ilerleme olmayacaktır. Mill, entelektüel nitelikler açısından yönetim biçimleri arasında yapılacak bir karşılaştırmının temsili demokrasi ile bürokrasi arasında yapılması gerektiğini, diğer yönetim biçimlerinin bunun dışında tutulması gerektiğini söyler. Bürokratik bir hükümet tarzının bazı açılardan önemli avantajlara sahip olmasına rağmen, entelektüel bireylerin enerjilerini sisteme kanalize etmesinde elverişli olmadığını, zamanla rutinleşme hastalığına kapılarak geleneklerinin esiri haline geldiğini ve bu nedenle de artık ilerleme ve gelişme için gerekli olan zihinsel faaliyetleri bünyesinde taşımadığını vurgular. Ona göre bürokrasi, entelektüel seçkin üyelerinin bireyselliklerini aşağı çekmekte

¹⁴⁷ Capaldi, **a.g.e.**, s. 314; Warner, Beth E.; “John Stuart Mill’s Theory of Bureaucracy within Representative Government: Balancing Competence and Participation”, **Public Administration Review**, Volume 61, Issue 4, July/August 2001, ss. 403-413, s. 408.

¹⁴⁸ CW XIX, s. 499.

ve her zaman bir pedantocracy (bilgiçlik taslayanların yönetimi) olma eğilimi taşımaktadır.¹⁴⁹

Mill, yasama organının parlamentoda egemen olması gerektiğini savunur. Parlamantonun yürütme organına tavsiye verme, onu eleştirme ve denetleme görevi vardır. Parlamento kamu çıkarlarının en geniş anlamda tanımlandığı ve tartışıldığı bir platformdur. Ona göre parlamento iki meclisten oluşmalıdır. Birinci veya alt meclis olan Avam Kamarası nispi temsile dayalı seçimlerle belirlenmelidir. İkinci veya üst meclis ise entelektüel bilge elitlerden oluşmalıdır. İki meclisli parlamentolara sıcak bakmakla beraber İngiltere'deki Lordlar Kamarası'nın o zamanki haliyle bir anakronizm olduğunu düşünür. Çünkü gerçek demokratik toplumda Lordlar Kamarası'nın bir demokrasi yönlendiricisi olarak pratik bir değerinin olduğuna inanmaz. Mill için parlamentodaki ikinci meclis siyasal güce karşı olduğu kadar kamuoyu baskısına karşı da bir direnç noktası oluşturmalıdır. Halbuki aristokratik kalıntıların etkisi altındaki Lordlar Kamarsası bu işlevi yerine getirecek ahlâki ve entelektüel yeterliliğe sahip değildir. Ona göre parlamento üyeliği topluma entelektüel liderlik yapabilecek vasıflara haiz üyelerden oluşmalıdır. Bu nedenle de kamu hizmetlerinde kendilerini kanıtlamış olan saygın kişilerden oluşan ikinci bir meclisi tercih edilmelidir. Ona göre senatörlük hukuk, siyaset veya askeri çevrelere mensup kişilere verilmelidir.¹⁵⁰ Temsilci için gereken niteliklere ancak deneyimleri ve yetenekleriyle kendilerini kanıtlamış olan bu kişilerin sahip olabileceğini savunur. Bu tür temsilcilerin çoğunluk karşısında kaybetme ihtimali olmakla beraber, kendilerini dinleterek yol gösterici vazifelerini yerine getireceğine inanır.

¹⁴⁹ CW XIX, s. 439-40.

¹⁵⁰ CW XIX, s. 514-7.

3.2.2.2. Sınırlı Hükümet

Mill, bireye toplumsal ve siyasal otorite biçimlerinin hiçbir şekilde müdahale etmeyeceği bir alan tanımlamaya çalışır. Buna bağlı olarak da devlet faaliyetlerinin sınırlandırılması gereği üzerinde durmuştur. Faydacılar da esasında sınırlı bir hükümetin iyi bir hükümet olduğunu iddia ederler. Ancak sınırlı hükümetin ilk felsefi savunucuları görüşlerini doğa durumuna, doğal hukuka, doğal haklara ve bir toplum sözleşmesine dayandırdığı halde, faydacı felsefe bu özelliklerden hiçbirine dayanmaz. Onların tümünün yerine acı ve zevk ilkesi konur.¹⁵¹ Demokrasi lehine faydacı argüman aynı zamanda bireysel çıkarların korunması ve geliştirilmesi ihtiyacına da dayanır.¹⁵² Faydacı felsefede hükümetin görevi kamu çıkarını yükseltmek yani mümkün olan en büyük sayının mümkün olan en büyük mutluluğunu sağlamak amacıyla sınırlandırılmıştır. Böyle olmakla beraber sınırlandırılmış bir hükümetin her durumda kamu çıkarına uygun kullanılacağı düşünülür.

Mill, doğal hak veya toplum sözleşmelerini reddederek faydacı felsefeye olan bağlılığını sürdürür. Ancak bireysel özgürlüğü düşüncelerinin temeline yerleştiren Mill, temsili hükümetin kamu çıkarının sağlanması amacına ulaşmak adına en etkili hükümet olduğunu düşünmekle beraber, demokrasinin barındırdığı potansiyel zaatlardan da endişelenmiştir. Yönetenlerle yönetilenler arasında bir çıkar özdeşliği bulunduğunu varsayan faydacı felsefeye karşı Mill, gerçekte böyle bir özdeşlik olsa bile, uygulamada bunun bir önemi olmayacağına, çünkü eylemde fiili anlayışlara göre davranıldığına işaret eder.¹⁵³ Mill, demokrasinin nihai olarak halkın üstünlüğüne ve çoğunluğun yönetimine dayalı olduğunu kabul etmekte ancak bunun siyasetin temel ölçütü olmasına karşı çıkmaktadır.

¹⁵¹ Tannenbaum, Schultz, **a.g.e.**, s. 360.

¹⁵² Heywood, **Siyaset**, s. 104.

¹⁵³ Tunçay, **a.g.e.**, s. 78.

Mill'e göre özgürlük ve otorite arasındaki mücadelede özgürlüğün önceki dönemlerdeki görünümü yöneticilerin despotizmine karşı korunmak şeklindeydi. Buna bağlı olarak da özgürlük mücadelesi iktidarının sınırlandırılmasına yönelik olarak kendini ortaya koymaktaydı. Bunun gerçekleşmesi adına iki yöntemin varlığından bahseder: siyasal hak ve özgürlükler denen bazı dokunulmazlıkların kabul ettirilmesi ve anayasal önlemlerin alınması.¹⁵⁴ Mill, özgürlük mücadelesinde dokunulmaz temel hak ve özgürlüklere ulaşmanın nispeten daha kolay gerçekleştiğini, anayasal gelişmelerin ise daha fazla çaba gerektirdiğini ifade eder. Ona göre devlet iktidarını elinde bulunduranların yönetilenler açısından bir memur veya vekil olması gerektiği düşüncesinin yerleşmesiyle, seçime dayalı geçici yöneticilerin özellikle de halka dayalı partiler aracılığıyla yönetime gelmesi anlayışı gelişmişti. Böylece iktidarın sınırlandırılmasının da ötesinde yöneticilerin halkla ve yine iktidarın çıkarlarının halkın çıkarlarıyla özdeşleştirilmesi düşüncesi kendini kabul ettirmişti. Bu düşünceye göre halkın bizatihi kendi iradesine karşı korunmasına ihtiyaç yoktu, çünkü onun kendi kendine zorbalık yapması düşünülemezdi. Yöneticiler halka karşı gerekli sorumluluğu yerine getirdiği ve onun tarafından değiştirilebildiği takdirde sorun kalmayacaktı. Mill, halkın kendi yetkisini kendisine karşı kısıtlanmasına gerek olmadığını ileri süren bu anlayışın monarşik ve aristokratik zorbalığa karşı isyanın eseri olan Fransız İhtilâli tarafından bile yıkılamadığına işaret eder. Halbuki artık “kendi kendini yönetme” ve “halkın kendi üzerindeki iktidarı” gibi sözlerin sorunun gerçek yüzünü ifade etmediği anlaşılmıştır. İktidarı elinde bulunduranlarla onlar tarafından yönetilenler daima aynı insanlar değildirlere. Kendi kendini yönetme aslında her bireyin kendisi tarafından yönetilmesini değil, aksine diğer kimseler tarafından yönetilmesini ifade etmektedir. Mill'e göre halkın iradesi, pratikte halkın en aktif olan veya sayıca en fazla olan kısmının iradesi anlamına gelmektedir. Bu nedenle de çoğunluk olmayı başararak veya kendisini çoğunluk kabul ettirerek iktidarı elinde bulunduranlar diğerleri üzerinde baskı uygulayabilir.

¹⁵⁴ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 40.

Dolayısıyla da diğer iktidar biçimlerine karşı olduğu gibi, demokrasinin de gücünü istismar etmesine karşı önlem almak gerekir. Ona göre hükümetin bireyler üzerindeki gücünün sınırlanması konusu, yöneticilerin topluma ya da toplum içindeki en güçlü gruba karşı düzenli olarak sorumluluk duygusu taşıyor olmaları halinde bile öneminden hiçbir şey kaybetmemiştir.¹⁵⁵

Mill'e göre insan özgürlüğünü ve ilerlemesini tehlikeye düşüren noktayı belirlemek yönetme sanatının en zor yönlerinden biridir. Toplumun mutluluğu önündeki engelleri kaldırmak için kurulmuş olan yönetim mekanizmasının faydadan çok zarar getirmeye başladığı noktanın tespit edilmesinin kolay olmadığını düşünen Mill için bu durumla ilgili olarak birçok görüşün göz önünde tutulması gerekli olup, kesin bir ilke konamaz.¹⁵⁶ Mill, pratikte hükümet eylemlerinin veya müdahalelerinin sınırları konusunda ilkesel bir düşüncenin olmadığını, be nedenle de hükümet müdahalesine ilişkin taleplerin bazen yerinde olmayarak ileri sürüldüğünü, bazen de yerinde olmayarak mahkûm edildiğini ifade eder.¹⁵⁷ Her şeye rağmen sınırlı hükümet, her bir kişiyi hayat ve mülkiyete yönelik tehditlerden ve özellikle çoğunluk tiranlığının özgürlüğe yönelttiği tehlikelerden koruyarak, bireyin bir ortağı olarak hizmet eder.¹⁵⁸ Bireysel özerkliğe büyük önem atfeden Mill'in temel ilkesi şudur: etkinlik ehliyeti izin verdiği sürece iktidar mümkün olduğu kadar geniş bir şekilde dağıtılmalıdır. Hükümet eylemlerine ilişkin olarak "kötülük ne zaman ve nasıl mı başlar?" sorusuna Mill'in cevabı hükümetin, bireyin ve özel teşebbüsün güçlerini ve faaliyetlerini harekete geçirmek yerine, kendisinin

¹⁵⁵ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 41-3.

¹⁵⁶ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 182.

¹⁵⁷ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 49. Mill, kitlelerin arzularını dönüştürmek adına kurumsal çerçeve oluşturmaya çalışan ideal bir faydacı ve bu anlamda sosyal bir reformcudur. Onun özgürlük ilkesi eğer refahın maksimizasyonuysa ve refahın maksimizasyonu da faydanın maksimizasyonu demekse, Mill'i bir faydacı olarak görmeye devam edebiliriz. Bunun aksini söylememiz için elimizde kanıt yoktur. Bu yoruma bakıldığında Mill, hükümet müdahalelerinin sınırlandırılmasına ilişkin a priori bir ilke sunmamaktadır. Hükümet müdahaleleri refahı arttırdığı her durumda haklılaştırılmaktadır. Buna bağlı olarak Mill'in sosyal refah fonksiyonu vasıtasıyla faydacılık ilkesine bağlanmış olan hükümet müdahaleleri teorisine varılmış olur (Kurer, Oskar; "John Stuart Mill: Liberal or Utilitarian?", **European Journal of the History of Economic Thought**, Vol. 6, Issue 2, Summer 1999, ss. 200-215, s. 212).

¹⁵⁸ Tannenbaum, Schultz, **a.g.e.**, s. 379.

bunların yerine güç kazanması ve faaliyete geçmesi ile başladığı yönündedir. Hükümetin, bireylerin ve özel teşebbüsün elini kolunu bağlayan ve işleri kendi eline almasını sağlayan faaliyetlerine karşı çıkan Mill için hükümetin görevi bilgi ve tavsiye vermek ve ara sıra da uyarılarda bulunmakla sınırlı olmalıdır. Çünkü bir devletin değeri, nihayetinde o devleti oluşturan bireylerin değerleri toplamından ibarettir. Bireylerin fikren gelişip yükselmelerindeki nihai faydalara dikkati çeken Mill'e göre, hayırlı maksatlar için bile olsa halkı kendi elinde itaatkâr birer alet olarak görüp onları cüceleştiren bir devlet, işin sonunda küçük insanlarla gerçekten büyük hiçbir şeyin başarılamayacağını anlayacaktır. Bu devlet, uğruna her şeyi feda ettiği makine mükemmelliğinin, kendisine sonunda hiçbir şey sağlamadığını; bunun da makine daha iyi işlesin diye uzaklaştırmış olduğu hayati gücün yokluğundan ileri geldiğini fark edecektir.¹⁵⁹

Mill'e göre özgürlüğü sınırlandırmayan durumlar için hükümet müdahalesine itiraz edilebileceği veya hükümet eylemlerinin bireyselliğe tercih edilebileceği üç durum söz konusudur. İlk olarak bir eylemin bireyler tarafından hükümetlerin yaptığından daha iyi ve verimli şekilde yapılabildiği her durumda hükümetin karışmaması esastır.¹⁶⁰ İkinci olarak bireylerin belirli bir işi hükümetten daha iyi yapamayacağı durumlarda bu işlerin de bireyler tarafından yerine getirilmesi onların düşünsel eğitimlerine katkısı açısından tercih edilir bir durumdur. Bir eylemin hükümetler tarafından bireylere göre daha iyi ve verimli yapılabileceği durumlarda dahi bireysel gelişme ve ilerlemenin teşvik edilmesi adına hükümetler gerekli şartların oluşturulmasını sağlamalı ve mümkün olduğu kadar müdahale etmemelidir. Bunlar temelde özgürlükle ilgili sorunlar olmaktan ziyade, gelişme ile ilgili sorunlardır. Örneğin siyasi olmayan davalarda jüri usulü ile yargılama yapılması, yerel yönetimler ve belediyeler gibi kurumların tesis edilmesi, sanayi kuruluşlarının ve toplumsal amacı olan teşebbüslerin bireylerin bizzat kurdukları ortaklıklar

¹⁵⁹ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 184.

¹⁶⁰ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 176-7.

ve dernekler tarafından yönetilmeleri bu kapsamda değerlendirilmelidir. Mill'e göre hükümet işlemleri her yerde birbirinin benzeri olmak eğilimindedir. Oysa bireylerde ve onların kurmuş oldukları topluluk ve şirketlerde ise sonsuz sayıda tecrübe çeşitliliği bulunur. Bu durumda devletin yapabileceği en verimli şey, kendisini bu tecrübelerin merkez deposu haline getirmek ve bu bikrimi etkin bir şekilde etrafa yayarak dağıtmaktır. Devletin işi, kendisi haricindeki tecrübeleri yasaklamak yerine, herkese başkalarının tecrübelerinden yararlanma imkânı sağlamaktır.¹⁶¹ Üçüncü ve en önemli gerekçe, hükümetin gücünü gereksiz arttırmasının sakıncalı oluşudur. Mill, hükümetin gücüne gereksiz ilavede bulunacak olan herhangi bir faaliyete karşı çıkar. Ona göre hükümet tarafından yapılmakta olan görevlere eklenen her yeni görev, hükümetin nüfuzunun daha geniş bir şekilde yaygın hale gelmesinin zeminin hazırlar. Üstelik devlet, baskıcı güç kullanmadan, yolsuzluğa bulaşmadan veya yarardan çok zarar vermeden bireyin özgürce eylemde bulunmasına engel olamaz.¹⁶² Diğer yandan da hükümet eylemlerinin genişlemesi halinde halk arasında çeşitli emeller peşinde koşan insanların gitgide hükümetin ya da hükümet yolunda olan partinin dalkavukları haline gelmesine neden olur.¹⁶³ Büyük hükümetten ya da devasa bürokrasiden korkan Mill'e göre bunlar bireysel özgürlüğe karşı tehlike oluştururlar. Ona göre her şeyin bürokrasi aracılığıyla yapıldığı bir yerde, bürokrasinin gerçekten karşı olduğu bir şey asla yapılamaz.¹⁶⁴ Hükümetin başına reform eğilimli bir idareci ya da idareciler iş başına geçse bile, bunlar bürokratlar sınıfının çıkarlarına aykırı herhangi bir reform gerçekleştiremezler. Her şeyi devlete soran, kendiliklerinden bir şey yapmaya alışmamış olan halk, başlarına gelen her fenalıktan devleti sorumlu tutarlar. Bu fenalıklar sabırlarını aşan bir noktaya ulaştınca da hükümete karşı ayaklanırlar. Halbuki kendi işlerini kendisi görmeye alışmış bir millet mutlaka

¹⁶¹ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 178.

¹⁶² CW X, s. 156.

¹⁶³ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 178.

¹⁶⁴ Tannenbaum, Schultz, *a.g.e.*, s. 370-1.

özgür olur.¹⁶⁵ Her bireyin temel iyilik olarak kendi hazzını arayacağına yönelik psikolojik öncülün yönetim için de geçerli olduğunu düşünen Mill, yöneticilere, toplumun güvenliği için gereksinim duyacaklarından daha fazla güç vermenin onlara aynı zamanda kaynakları yönetilenlerin zararına olarak kendi hazları için kullanma yolunda daha fazla yetenek sağlayacağını söyler. O nedenle de yönetimin temel sorunu, aslında kurulma amacı olan iyilikleri sağlayamayacak kadar güçsüz kılmaksızın gücünü kötüye kullanmasının yükleyeceği maliyetin nasıl en aza indirgeneceğidir. Ona göre bunun yolu yönetimi oluşturan bireyleri yönetilenlere karşı sorumlu, dolayısıyla onların çıkarlarını yönetilenlerin çıkarlarıyla ayıt edilemez kılmaktan geçer.¹⁶⁶

Mill'e göre devlet eliyle daha iyi yapılabileceği kesin olsa bile verimlilik gerektiren her şeyin gönüllü birliklerce yapılması gerekir. Çünkü devlet müdahaleleri bireysel girişimlerin işleyişini zayıflatır. Onun nihai amacı gelişmenin ve ilerlemenin bireyselliğidir. Bu nedenle de devletin gücünün ve faaliyet alanının artışı konusuna dikkati çekmekte, bu anlamda da bir tür gece bekçisi devlet anlayışına yakınlaşmaktadır. Ona göre devletin bireyselliğe yönelik tehdit oluşturabilecek düzenleyici eylemleri asgari düzeyde tutulmalıdır. Ancak temsili demokrasinin en büyük değeri, bireylerin ahlâki ve entelektüel anlamda geliştirilmesi ve kamu çıkarı konusunda eğitilmesi sürecinde kendini gösterir. Mill için devlet, insanlığın yararına olan bütün amaçlar için vardır. Bu amaçların en yücesi ve önemlisi de insanların ahlâki ve düşünsel açıdan kendilerini geliştirmeleridir.¹⁶⁷ Devletin müdahalelerine

¹⁶⁵ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 180-1. Mill'e göre Amerikalılarda bu kabiliyetleri sivil işlerde görmek mümkündür. Amerikan toplumu hükümete kaldığı zamanlarda hemencecik bir hükümet kuruverme kabiliyetine ve zekâsına sahip bir toplumdur. Her özgür millet işte böyle olmalıdır (Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 180).

¹⁶⁶ Hampsher-Monk, **a.g.e.**, s. 407.

¹⁶⁷ CW XII, s. 36. Toplumda mutluluğun nasıl arttırılacağına dair temel sorun üzerinden hareket eden Mill, bunun ancak ahlâki ve entelektüel gelişmeyle mümkün olabileceği sonucuna varmıştı. Entelektüel ve ahlâki anlamda gelişme ve ilerleme insanda bulunan bazı psikolojik eğilimlere bağlı olduğu gibi, ondan daha önemli olan koşullar sosyal alanda bulunmaktadır. Bu sosyal koşul veya şartlar hükümetin gelişme ve ilerlemeyi destekleyen eylemlerini zorunlu kılmaktadır. Bu anlamda hükümet eylemlerini bireylerin önceden belirlenmiş kaderlerini ve tarihsel anlamda doğumla gelen

kesinlikle yararlı olduğu durumlar dışında izin verilmemelidir gibi basit ama muğlâk bir kuraldan söz edilebileceğini¹⁶⁸ belirten Mill, yüksek yaratılışlı karakterlerin ve deha bireylerin ilerleme ve gelişme adına taşıdıkları önem üzerinde ısrarla durmaktadır. Ona göre bu tip yüksek nitelikli bireylerin yetiştirilmesi amacıyla hükümet müdahalelerine cevaz verilebilir. Çünkü devlet, büyük bölümü kendi ayakları üzerinde duramayacak durumda olan üyelerine, kötüye kullanımı engelleyen gerekli düzenlemeler çerçevesinde yardımcı olan büyük bir çıkar toplumu ya da ortak sigorta şirketi gibi görülmelidir.¹⁶⁹ Dolayısıyla da sınırlı bir meşru hareket alanı olarak görülen devletin zorunlu yasal müdahaleleri, bireylerin kendi çıkarlarının farkında olmadıkları ve bu çıkarları elde etmek için devlet veya başka herhangi bir kamu kurumundan daha iyi bir araç bilmedikleri noktada haklı görülebilir.¹⁷⁰ Bu açıdan bakıldığında devlete karşı bir bireyci olan Mill, devletin düzenleyici eylemlerinin zorunlu olduğunu kabul eden bir tür kolektivisteye dönüşmektedir. İlk dönemlerde faydacı felsefeyle uyumlu olarak, tüm iyi ve yararlı şeylerin bireylerin eylemleri sonucu olduğunu düşünmekte, devletin ve toplumun bireylere gerçek bir yararda bulunamayacağını ve bu nedenle de siyasal sistemi olası bir tehlike ama başka tehlikelere karşı da zorunlu bir denge unsuru olarak görmektedir. Ancak zaman içerisinde bu tavrından uzaklaşarak, devlet müdahalelerine göz yuman, hiçbir zaman açıkça söylememekle beraber, sonuçta devletin hem toplumsal bozuklukların gidericisi hem de toplumsal yararların yaratıcısı olduğunu kabul eden bir noktaya gelmiştir.¹⁷¹ Bu noktada bireyselliğin gelişip güçlendirilebilmesi adına

şanssızlıklarını gidermede çok daha etkili olarak görmektedir (Kurer, Oskar; **John Stuart Mill: The Politics of Progress**, New York and London, Gerland Publishing, 1991, s. 30).

¹⁶⁸ CW III, s. 804.

¹⁶⁹ CW X, s. 156. Benthamcı faydacılığını reddettiği ölçüde, temel kaygısını genel kamu refahına kaydıran Mill'in devlete yönelik bu bakışı ancak kamu yarına çalışan yardımsever politikacıların iktidara gelmesini umut etmekle mümkün olabileceğinden, onun esas problemi imkânsızlıktan öte bir ihtimâlsizlik sorunudur (Hunt, E. K.; **İktisadi Düşünce Tarihi**, çev. Müfit Günay, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2002, s. 262).

¹⁷⁰ Capaldi, **a.g.e.**, s. 225.

¹⁷¹ Lipson, **a.g.e.**, s. 184-5. Lipson'a göre tutarsızlıkla nitelenmesine neden olan bu değişimin nedeni ekonomik kurumların toplumsal etkilerini artık haklı gösteremeyeceğini görmesinde yatmaktadır. The Principles of Political Economy'nin son baskılarında ve Essay on Liberty'nin son bölümünde, kendi güçleri yetersiz olan bireylere yardım etmek için devlet aracılığıyla ortak eylemde bulunulması görüşünü savunmaktadır. Fakat bunu gerçekleştirebilmek için devlet güçlendirilmelidir ve

devlet faaliyetlerinin genişlemesini hoş görülebilecek bir durum olarak görür. Her şeyden önce devletin bireysel gelişim imkânlarını maksimize etme yükümlülüğü vardır. Bu yükümlülük basitçe resmi ve gayri resmi baskıların ortadan kaldırılması ile “negatif bir biçimde” elde edilebileceği gibi, insanların yararına bir şeyler yaparak onları güçlendirme ve onlara yardım etme amacıyla, belli şartlar altında devlete aktif ve pozitif bir rol de yükleyebilir.¹⁷² Devlet gücünün artmasına ve merkezileşmeye ilişkin çok ciddi kaygılar duymakla beraber, modern ticaret ve sanayi toplumunda ortaya çıkan sorunların üstesinden gelebilmek adına devletin olumlu eylemlerine olan ihtiyacın farkına varmıştır. Eğitim, mülkiyet ve miras gibi alanlarda devlet müdahalesi sayesinde toplumda fırsat eşitliğini sağlama konusu üzerinde durmuştur. Ancak her şeye rağmen bireysellikten ve özgürlükten yana olan Mill’in temel prensibi, başka bir şekilde yapılmasının mümkün olmadığı açıkça kanıtlanmış olan durumlar dışında, devlet faaliyetlerinin sınırlandırılması gerektiğidir. Topluma dair faaliyetlerin önemli bölümü esasında bunlarla ilgilenecek olan bireylere bırakılmalıdır. Her bireyin devletin müdahalelerine kapalı olan dokunulmaz bir alana sahip olduğunu kabul eden Mill’e göre devletin bu alana müdahalesi için oldukça güçlü gerekçelere ihtiyaç vardır. Çünkü insan özgürlüğü ve onuruna saygı duyan herhangi biri için müdahale adına kabul edilebilecek sınır, yalnızca bireyin yaşamını kapsayan, öteki bireylerin çıkarlarını da hiçbir şekilde etkilemeyen bir yer olmalıdır. Ona göre devlet, bireylerin kendi amaçlarına ulaşmaya yönelik çabalarına karışmamalı ancak kendini de tamamen dışarıda tutmamalıdır. Bunun için bireyleri desteklemeli, onları teşvik etmeli, onlara gereken bilgileri ve tavsiyeleri vermeli hatta onlarla birlikte çalışacağı ortamları ve kurumları oluşturmalıdır. Bu türden müdahaleler veya devletin bu tür faaliyetleri otoriter olmayan müdahaleler olarak kabul edilmelidir.

geliştirilmelidir. Bu nedenle Mill, seçim sistemi ve parlamento yapısında reforma gidilmesi, yönetsel hizmetlerin örgütlenmesi, kamu eğitiminin yaygınlaştırılması ve benzeri konulara artan ilgi göstermiştir (Lipson, **a.g.e.**, s. 185).

¹⁷² Boyd, **a.g.m.**, s. 195.

Mill, kitleler lehine olan devlet müdahalesinin kabul edilebilir olduğunu düşünür.¹⁷³ Faydacılığa bağlılığını sürdüren Mill için gelişme ve ilerlemenin bireyselliği kadar toplumsal mutluluğun artırılması da önemlidir. Bu anlamda devlet toplumda fırsat eşitliğini sağlama ve yoksulları gözetmekle yükümlüdür. Ona göre hayat meseleleri bireylerin uygulamalı eğitim alanlarıdır ve kendi başlarına bırakıldıklarında daha iyi yürütülmektedir. Böyle olmakla beraber ahlâki bir varlık olarak gördüğü devletin, bireylerin zihinsel ve ahlâki gelişimine önem vermesi ve bireyleri yalnızca kendi yetenekleri ile sınırlı bırakmaması gerektiğini savunur. Devlet, bireylerin kendi yaşam biçimlerini ve tercihlerini oluşturabilmeleri için onları teşvik etmeli ve yönlendirmelidir. Sivil toplum alanında gönüllülük esasına dayanan çalışmaların desteklenmesi şeklinde müdahil olmalıdır. Mill için devlet müdahalesinin gerekçesi herkesin özgürlüğünün güvence altına alınmasıdır. Özellikle bağımsızlık ruhuna hizmet eden ve bireyselliğe ulaşmanın aracı olan eğitim üzerinde önemle durmaktadır. Bu nedenle de başta eğitim olmak üzere, vergilendirme, mülkiyet, miras ve sözleşmelerin düzenlenmesi gibi alanlarda devlet müdahaleleri bireysel özgürlükle veya onların meşru çıkarlarıyla çelişmeyecek müdahalelerdir. Burada söz konusu olan, devletin, bireylerin özgürlüklerini sınırlamadan genel çıkar doğrultusunda çeşitli araçlar tahsis etmesi ve bazı yükümlülükleri üstlenmesidir.

¹⁷³ Çaha, **a.g.m.**, s. 25. Mill, bu anlayışı sosyalistlere sempatik gelecek bir düşünce örgüsü içinde ortaya koyar. İnsanların güç bakımından birbirinden farklı olduğunu düşünen Mill, mevcut malvarlıklarının da tarihsel birikimin sonucunda oluştuğunu, dolayısıyla insanların eşit koşullardan hareketle yarışa geçemediklerini ileri sürer. Toprak, sanayi, sermaye, hatta bilgi küçük bir azınlığın elinde yoğunlaşmıştır. Devletin kitlelerin lehine harekete geçeceği en belirgin alan ise eğitimidir. Devlet, kitlelerin eğitim düzeyini, dolayısıyla entelektüel seviyesini yükseltmekle yükümlüdür. Bu bakımdan, sonuçları kitlelerin lehine olduğu için “zorunlu eğitim” devlet eliyle yürütülen bir faaliyet olmalıdır. Bununla birlikte, devlet ekonomik faaliyetin en baskın kurumu haline gelerek, bu faaliyet alanını toplumun talep ettiği sonuçlar istikametinde yönlendirmelidir (Çaha, **a.g.m.**, s. 25).

3.2.2.3. Yerel Yönetimler ve Demokrasi

Merkezileşmeden ve demokratik devletin artan gücünden kaygılanan Tocqueville, bireysel özgürlükleri koruyacak ara kurumlara önem verilmesi gerektiğini savunuyordu. Mill de Tocqueville'in düşüncelerini benimsemekte ve bireyi devlete karşı koruma amacına dönük olarak devletin sınırsız gücünü sınırlamak için yerel yönetimlere önem verilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Ona göre yalnızca yerel nitelikte olan işlerin yerel halk tarafından yerine getirilmesi doğru demokrasi uygulaması adına son derece önemli olduğu gibi doğal olan da odur. Bu anlamda özerk yerel yönetimler ve demokrasi zorunlu olarak birbiriyle ilgili ve iç içedir.¹⁷⁴ Buna bağlı olarak da Tocqueville'i izleyerek federal sistemi savunmuştur.¹⁷⁵ Ona göre yerel yönetimlerin güçlü olması devlet gücünün sınırlandırılması ve merkezileşmeye karşı önemli bir engelleyici kuvvet oluşturacaktır. Üstelik halkın siyasal süreçlere katılımı olan demokrasi ancak güçlü yerel yönetimlerin varlığıyla amaçlanan neticelere varabilir. Çünkü halkın katılımını sağlayan esas unsur yerel yönetimlerdir. Bu bağlamda Mill, siyasal katılımı arttırmanın bir yolu olarak yerel yönetimlerin önemi üzerinde durmaktadır.

Merkezileşmeden büyük kaygı duyan Mill'e göre işlerin gereğinden fazlası hükümetin elinde olmaksızın merkezileşmenin sağlanması çok güçtür. Bu bağlamda göz önünde tutulması gereken ideal veya ölçü, verimliliği bozmamak şartıyla gücün mümkün olduğunca dağıtılmasıdır. Hükümetin görevi bunların denetiminde ortaya çıkmaktadır. Çünkü merkezi hükümetin bütün yapılanları bilmeye hakkı olmalıdır. Ancak merkezi hükümetin pratikteki yetkisi yerel yönetimlerin kanunlara uyması konusunda uyarılması ile sınırlı olmalıdır. Merkezi hükümet yasaların yerine getirilmesine nezaret etmeli ve

¹⁷⁴ Görmez, Kemal; **Yerel Demokrasi ve Türkiye**, Ankara, Vadi Yayınları, 1997, s. 62-69; Tortop, Nuri, v.d.; **Mahalli İdareler**, Ankara, Nobel Yayınları, İkinci Basım, 2008, s. 20.

¹⁷⁵ Capaldi, a.g.e., s. 315.

yerel yönetimler yasalara aykırı hareketleri için hukuki olarak sorumlu olmalıdırlar. Bunun dışında kendi seçmenlerine karşı sorumlu olmak kaydı ile kendi düşüncelerine göre hareket etmekte serbest bırakılmalıdırlar. Diğer yandan merkezi hükümet bilgiyi imkânın elverdiği ölçüde merkezde toplamalı ve merkezden yaymalıdır. Çünkü merkezi hükümetin esas görevi de bir yerde edinilen bilgiyi diğer yerlerin istifadesine hazır bulundurmak olmalıdır.¹⁷⁶ Böylece merkez hükmedici olurken, yerel yönetimler de uygulayıcı konumda kalırlar.¹⁷⁷

Mill'e göre yalnızca yerel olan işler yerel yönetimlere ait olmalıdır. Böyle olmakla beraber yerel olarak görülen birtakım işlerin aynı zamanda merkezi hükümetin görev alanında da düşünülebileceği çok sayıda örnek vardır. Örneğin genel çıkarı ilgilendiren ve merkezi hükümetin temel siyasetini oluşturan eğitim gibi işlevler, yerel yönetimlere devredilebilme niteliğine haiz olmalarına rağmen, merkezi hükümetin insiyatifi altında olmalıdır. Mill, Bentham gibi, ekonomik ve ideolojik üstünlüğü merkezi otoriteye vermekte ve uygarlığın bu sayede tüm ülkeye yayılacağını varsaymaktadır.¹⁷⁸

Mill, güçlü yerel otoriteleri kamu görevi yapmaya imkân veren fırsatları genişletebileceği inancından hareketle savunmuştur.¹⁷⁹ Yerel idarelerde yerel halk tarafından seçilen temsilcilerin kamu görevi yapması ve kendi aralarında bir işbölümü sağlanmasıyla yerel yönetimler aynı zamanda bir siyasal eğitim işlevi görmektedir. Dolayısıyla yerel yönetimler siyasal katılımı arttırdığı gibi, bireylere vatandaş olma bilincini vermek suretiyle siyasal eğitim aracı olarak da ele alınmaktadır. Mill, yerel yönetimleri demokrasi öğrenimi için "ideal

¹⁷⁶ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 182-3.

¹⁷⁷ Şentürk, Hulusi; "Liberalizm ve Yerel Siyaset", **Yerel Siyaset**, Yıl: 3, Sayı: 26, Şubat 2008, ss. 14-18, s. 15.

¹⁷⁸ Keleş, Ruşen; **Yerinden Yönetim ve Siyaset**, Cem Yayınevi, Üçüncü Baskı, İstanbul, 1998, s. 33.

¹⁷⁹ Heywood, **Siyaset**, s. 107-8.

okul” olarak görmektedir.¹⁸⁰ Bu eğitici rol hem işlevsel hem de coğrafi anlamda kendini göstermektedir. Yerel yönetimlerin demokratikleşmedeki önemine ve gereğine vurgu yapan Mill, “halk vergi ödüyorsa, ulusal düzeyde olduğu kadar yerel düzeyde de söz sahibi olmalı” diyerek, yerel düzeyde halkın yönetime katılmasıyla yönetimin etkin hale gelebileceğini ifade eder.¹⁸¹ Üstelik yerel siyaset kendi içinde çok büyük çeşitliliği barındırmaktadır. Diğer yandan yerel yönetimler, bireylerin toplumun genel çıkarlarıyla herhangi bir uzlaşma içinde olmadan da katılımına imkân vermesi yönüyle de değerlidir. Ancak her şeye rağmen merkezi hükümette olduğu gibi yerel yönetimlerde de entelektüel anlamda birikimli karakterlerinin öneminin göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgular.

Mill, siyasal alanda yerel yönetimlerde geniş bir katılımdan yana olduğu gibi, ekonomik alanda da işçilerin öz-yönetiminin artmasını istemiştir.¹⁸² Ona göre iktisadi işletmelerde çalışanların bireysel özgürlüklerinin sağlanması adına yönetimin oluşmasında söz sahibi olmaları önemlidir. İşletmelerde var olan paternalist yapının çalışanları işverenin insiyatifine bıraktığını düşünen Mill, modern sanayi ve ticaret toplumunda çalışanların kendilerini yöneteceği bir yapıya doğru gidildiğini iddia eder. Böyle bir anlayışın kooperatif birlikler içinde işbirliğine dayalı bir örgütlenmede gerçekleşebileceğini düşünür. Demokratik özyönetim olarak ifade edilebilecek böyle bir yapıda çalışanların eşitlik içinde yönetimde söz sahibi olması gibi demokratik bir ideal üzerinde durur. Böyle bir işletmede işçiler sermayeyi müşterek olarak sahiplenmekte ve kendilerinin seçtiği ve görevden alabildiği yöneticiler altında çalışmaktadırlar. Böylece çalışanlar

¹⁸⁰ Keleş, **a.g.e.**, s. 64. Mill’in düşüncelerinde yerel yönetimlerin temel rolü liberal demokrasinin istikrarına katkı sağlamaktır. Onun gözünde yerel yönetimler vatandaşlığa dair sorumlulukları öğretmek ve katılımı kolaylaştırmak suretiyle liberal demokrasiyi meşrulaştırdıkları için değerlidir (Chandler, James A.; “Liberal Justifications for Local Government in Britain: The Triumph of Expediency over Ethics”, **Political Studies**, Volume 56, Issue 2, June 2008, ss. 355-373, s. 370).

¹⁸¹ Akdoğan, Yalçın; “Yerel Siyaset-Kavramlar”, **Yerel Siyaset**, Yıl: 3, Sayı: 26, Şubat 2008, ss. 25-28, s. 26.

¹⁸² Gray, **John Stuart Mill: Liberalizmin Krizi**, s. 208.

daha özgür olacak, işverenlerle işçiler arasında adil bir gelir bölüşümü sağlanacak ve toplumsal ayrıcalıklar ortadan kalkacaktır.

3.3. JOHN STUART MILL'DE ELİTİZM

3.3.1. Entelektüel Aydın Sınıfın Rolü

Mill, bireyler olarak gelişmeleri için herkese fırsat eşitliğini savunmasına rağmen buna elitist bir bakış açısı ekler. Ona göre kişisel gelişim düzensizdir ve dolayısıyla da kendine mahsus farklılıklar tanınmalıdır. Mill, faydacı felsefenin eşitlikçi duruşuyla tutarlı bir şekilde bütün insanların eşit, rasyonel varlıklar olduğuna inanarak, insan doğası hakkındaki görüşlerini herhangi bir doğa durumuna dayandırmaksızın sunmaktadır. Ancak faydacılığın bütün bireylerin benzer muamele görmesindeki ısrarına karşı Mill, bu tür tekdüzeciliğe karşı çıkarak, daha karmaşık insan doğası görüşü paralelinde farklı oranlarda gelişen eşit bireyleri esas alır.¹⁸³ Bütün bilgi ve soylu şeylerin başlangıcının bireylerden geldiğini savunan Mill, ilerlemenin ve gelişmenin gerçek kaynağı olan bu bilgi bireylerin aslında küçük bir azınlık olduğunu düşünür. Adına halk denen toplum, aslında birkaç akıllı ile birçok akılsız bireyden meydana gelen bir topluluktur.¹⁸⁴ Ona göre kendiliğinden aşikar olmayan herhangi bir konuda, onu muhakeme edebilecek kabiliyette bir kişiye karşılık, bu kabiliyetten mahrum doksan dokuz kişi vardır. Hatta yüzüncü kişinin kabiliyeti de sadece görecelidir. Zira geçmişteki her kuşağın seçkin insanların çoğunluğu şimdi hatalı olduğu

¹⁸³ Tannenbaum, Schultz, **a.g.e.**, s. 362-3. Pareto'nun kabul ettiği anlamda "elit" kavramını ilk kullanan Mill olmuştur (Sartori, **a.g.e.**, s. 190).

¹⁸⁴ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 64.

malum olan birçok düşünceyi benimsemişlerdir.¹⁸⁵ Diğer yandan hazlar arasındaki niteliksel ayırımı bağlı olarak, bazı tercihlerin en üstün iyi olarak kabul edilmesinin ötesinde, toplumun niçin tüm tercihleri eşit kabul etmesi gerektiği de sorgulanır.¹⁸⁶ Bu anlamda entelektüel azınlığın en önemli özelliği düşük zevklerle yüksek zevkler arasında yaptıkları tercihlerde kendini gösterir. Bunlar bencil ve kaba arzuların peşinden gitmek yerine uzun erimli ve soylu amaçların peşinden giderler. Kitleler de ancak onlara öncülük eden bu azınlık entelektüel bilge bireyleri takip ederek mutluluğa ulaşabilir.

Mill'in insan doğasına yönelik bu bakışı, herkesin bir ve eşit sayıldığı, dolayısıyla da çoğunluğun yönetimine dayanan demokratik bir yönetimin potansiyel tehlikelerini ortaya koyarken de kendini göstermektedir. Onun demokrasiye ilişkin düşüncelerinde temsili hükümet sisteminin, halkın istencinin yönetim gücüne dönüşmesinin zorunlu mekanizması olduğunu kabul ederek, kimin temsil edilmesi gerektiğini ve bunun ne gibi sonuçları olacağını tartışmaktadır. Madalyonun iki yüzü olan nicelik ve niteliğe ilişkin tartışmada niceliksel eşitliğe bağlı kalınması, hiç kimsenin öbüründen üstün olmayacağı bir şekilde herkesin bir oya sahip olması gerektiği yolundaki Benthamcı ilke ile birleştirildiğinde, çoğunluk yönetimi uygulaması ile sonuçlanmaktadır. Sayısal çoğunluğun yönetiminden demokrasinin genel algılanış biçimi olarak söz eden Mill, yönetim yetkilerinin her durumda sayısal çoğunluğa verilmesinin demokrasinin görünürdeki amacı olduğunu söylemektedir. Eşitlik ve çoğunluk anlayışının cehaletin bilgiye üstünlüğü anlamına gelme ihtimalinden dehşete düşen Mill, genel oy hakkına yönelik süreci kaçınılmaz bir şey olarak görerek, temsil organındaki denetiminin eğitimsiz kitlelere teslim edileceğinden korkmaktadır. Bu durumda eski kalıtsal aristokrasi tarihe karışabilir ancak onun yerini aydınlardan oluşan yeni bir seçkin sınıf almalıdır. Ona göre tehlike, bayağılığa ve sıradanlığa

¹⁸⁵ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s. 62-3. Mill, yeni bir aydın sınıf kavramını hem Coleridge'tan hem de Comte'tan almıştı (Capaldi, *a.g.e.*, s. 178).

¹⁸⁶ Sandel, *a.g.e.*, s. 70.

kaymada yatmaktadır. Çözüm ise üstünlüğü, kişinin miras aldığı değil de hak ettiği üstünlüğü onurlandırmada yatmaktadır. Buna bağlı olarak Mill, demokrasinin doğru ve yanlış iki türü arasında ayırım yapmaktadır.¹⁸⁷ Demokrasinin uygulanagelen yanlış türü esasında halkın tümünün temsil gücünü elinde tutan çoğunluk tarafından yönetilmesine dayanmaktadır. Bu durumda da entelektüel azınlığın temsil edilememesi sorunu ortaya çıkmaktadır. Mevcut yanlış demokrasi uygulamaları entelektüel aydın sınıfın temsil edilmesini zorlaştırdığı gibi, bu demokrasi anlayışının iktidar gücünü eğitimsiz kitlelere vermekle doğal eğiliminin kolektif sıradanlığa yönelik olduğunu düşünmektedir.¹⁸⁸ Mill, temsili parlamenter demokrasi fikrini desteklemekle beraber, bir noktada şekli siyasi eşitliği reddederek çoklu bir oy verme sistemi önermektedir. Onun parlamenter demokrasi sistemi savunusu entelektüel bilge bireylerin seçmenlerin çıkarlarını onlardan daha iyi tanımlayabileceklerine ilişkin varsayımdan kaynaklanmaktadır. Buradan hareketle de onun parlamenter demokrasi anlayışı, parlamenterlerin onları seçenler adına kendilerinin düşünüp karar vermesini gerektirir.¹⁸⁹ Böylece yanlış demokrasi uygulamalarının kötülüklerinden arındırılmış, sadece çoğunluğun değil toplumun tamamının temsil edildiği, sahip olduğu sayısal güce bağlı olmayacak şekilde entelektüel aydın sınıfın kendi karakterini ve

¹⁸⁷ Lipson, **a.g.e.**, s. 54.

¹⁸⁸ CW XIX, s. 457.

¹⁸⁹ Heywood, **Siyaset**, s. 108. Heywood'un "mütevelli modeli" olarak adlandırdığı ve ilk klasik ifadesini Edmund Burke'un düşüncelerinde bulan temsil sistemine göre temsilciler "olgun/yerinde kararlar" vererek ve "aydınlanmış vicdan muhasebesi" yaparak seçmenlere hizmet etmekte, dolayısıyla da temsil ahlâki bir görev olarak ele alınmaktadır. Güçlü elitist anlamlar taşıyan bu görüşe göre eğitim ve bilgi edinme şansına sahip olanlar, onlardan daha az şanslı olanların menfaati yönünde hareket etmelidir. Benzer bir görüş Mill tarafından liberal temsil teorisi biçiminde geliştirilmiştir. Bu, bütün bireylerin temsil edilme hakkına sahip olmasına rağmen bütün siyasi görüşlerin eşit değere sahip olmadığı varsayımına dayanır. Buna bağlı olarak da belli bir eğitime sahip olanlara daha fazla oy hakkı tanıyan çoğul/çoklu oy kullanma sistemini ortaya koyar. Mill, ayrıca rasyonel düşünen seçmenlerin sadece oy veren insanların görüşlerini yansıtan siyasetçilerden ziyade bilinçli biçimde kendileri adına hareket eden siyasetçileri destekleyeceklerini iddia eder. Dolayısıyla, mütevelli temsil profesyonel siyasetçileri eğitilmiş elit grubun bir üyesi oldukları sürece temsilci olarak tanımlar. Bu, bütün vatandaşların kendileri için neyin en iyisi olduğunu bilmediği görüşünden yola çıkılarak ortaya konan, bilginin ve aklın toplum içinde eşit olarak dağıtılmadığı yönündeki inanca dayanır (Heywood, **Siyaset**, s. 326). Mill'in eğitime dayanan çoğul oy hakkını savunması kötü niyetli seçkincilik olarak yorumlanmaktadır. Ancak onun tek niyeti, sadece zenginlerin değil, aynı zamanda eğitilmişlerin de seçilmesini sağlamaktır. Böylece yalnızca çıkarların değil aklın sesi de duyulacaktır (Capaldi, **a.g.e.**, s. 308).

bağımsız gücünü ortaya koyduğu doğru demokrasi anlayışına ulaşılmış olacaktır.

Mill'in doğru demokrasi anlayışında en iyi hükümet şeklinin temsili hükümet olduğu kabul edilmekle beraber, katılımın çerçevesini oluşturan şartlar oldukça elitist bir görünüm arzeder. Ona göre cahil bir bireyi entelektüel bir birey kadar söz sahibi kılan bir anayasa yararsız olmanın ötesinde zararlıdır. Onun doğru demokrasisinde herkesin katıldığı ancak entelektüel seçkin bir azınlığın topluma rehberlik ettiği bir temsili demokratik yönetim düşüncesi kendini gösterir. Mill için ehliyet katılımdan önce geldiğinden, seçmenlerin kendilerini temsil edecek en ehliyetli temsilcileri seçmeleri gerekmektedir. Bu anlamda entelektüel elit azınlığın parlamenter demokrasideki rolünü güçlendirmek amacıyla geliştirilmiş yöntemler önerir. Bu doğrultuda toplumdaki bazı kesimlere çoğul oy hakkı tanınırken, kendi kaderini tayin etme konusunda gerekli ehliyete sahip olmayanlar ise dışlanır. Böylece sıradanlığın hakim olduğu kitlelerin bencil çıkarlarının yönetimde egemen olması ve çoğunluğun tahakkümü tehlikesi bertaraf edilebilir. Ona göre demokrasi ya da kalabalık bir aristokrasi ile yönetilen hiçbir hükümet ne siyasi davranışlarında ne de beslediği düşüncede sıradanlığın üstüne çıkar ya da çıkabilir. Bu durumun tek istisnası, yöneten çoğunluğun (en parlak dönemlerde hep yaptıkları gibi) kendilerinden daha yüksek yaradılışlı ve daha kültürlü olan bir tek adamın ya da birkaç kişinin önderliğini kabul etmeleridir.¹⁹⁰ Ona göre iyi yönetimin ilk ögesi, topluluğu meydana getiren

¹⁹⁰ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 121. Dahl yönetime katılma konusunda iki temel ilkenin varlığından bahsetmektedir. Birinci ve kategorik olan ilkeye göre bir yönetime ve onun yasalarına tabi olan her kişi, demosun üyesi (yurttaş) olmak için nitelendirilmemiş bir hakka sahiptir. İkinci ve koşullu olan ilkeye göre demosun üyeleri (yurttaş) olmaları şartıyla, sadece yönetme yeterliliğine sahip olan kişiler bu hakka sahip olmalıdır. Bu açıdan bakıldığında Mill'in, bu iki ilke arasında bir çatışma olması durumunda ikinci ilkeden yana göründüğünü söylemektedir. Dahl'a göre temelde kategorik ilkeden yana görünmesine ve dili evrenselci bir tona sahip olmasına rağmen Mill, ehliyet ölçütünün, demosun kapsamına dahil olmayı yasalara tabi olan tüm yetişkinler için bir hak konusu haline getiren, ister kategorik, ister faydacı herhangi bir ilkeye göre öncelik sahibi olması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu anlamda insanların yönetime katılma yeterliliğine sahip olduklarını göstermek için gerekli niteliklere sahip olduklarının kanıtlanması gerekmektedir. Dolayısıyla bir demosun önemli bölümünün dışlanabileceği ilkesini Mill de savunmuştur. Üstelik yeterli olanlar küçük bir azınlık da olabilirler. Bu

insanların erdem ve zekalarıdır. Bu nedenle de herhangi bir yönetim biçiminin niteliği ile toplumu oluşturan bireylerin erdem ve zekalarının geliştirilmesi birbiriyle bağlantılı meselelerdir. Çünkü iyi bir devlet veya yönetim fazilet sahibi, bilgili ve yetenekli bireylerden oluşan bir toplumda ortaya çıkar. Devlet, sadece seçim ve temsil ilkesinin işlerliği içinde, rızaya dayalı olarak oluşmuş bir kuramsal yapıdan ibaret değildir. Toplumu oluşturan bireylerin ve doğal olarak da yönetenlerin entelektüel yeteneklerinin yeterli olması gerekmektedir. Bütün üyeleri entelektüel kapasitesi yüksek olan bireylerden oluşmayacağına göre, temsil organının ve yasama sürecinin faziletli ve bilgili üyelerce yönlendirilmesi gerekmektedir.¹⁹¹ Buradan hareketle de Mill'in doğru demokrasisi bir "elit demokrasisi" olarak tanımlanmaktadır. Ona göre entelektüel olarak yüksek niteliğe sahip olanların sıradan temsilcilere göre daha kolay seçilmesini sağlayacak, çoğunluğu değil de niteliği ön plana çıkaracak bir nispi temsil sistemi geliştirilmelidir. Bu sistem aynı zamanda çoğunluğun tiranlığını önleyecek bir sistemdir. Bu da ancak iki yoldan önlenebilir: ya entelektüel ve ahlâki olarak üstün olan seçkin insanların yönetime gelmesini sağlanmalı ya da kitlelerin eğitim seviyesini yükseltilmelidir.¹⁹²

Her şeye rağmen Mill, bir dahinin genel idareyi zorla ele almasını, halka rağmen onları yönetmesini ve o soylu kahramana tapılmasını desteklemediğini söyler.¹⁹³ Onun üzerinde durduğu esas konu sanayi ve

açıdan bakıldığında, demosun, bir yönetici seçkinler grubuna dönüşerek daralmasına izin verilmiş görünmektedir. Siyasi katılımın sınırlarını geliştirmeyi savunmuş, kendi sınıfı içinde istisnai bir kimse olan Mill bile, her şeye rağmen, kendi savunduğu özel dışlamaları haklı göstermek amacıyla ikna edici nedenler ileri sürmeye çalışmıştır. Yine de Mill, dışlayıcı bir demosu haklı gösterirken, önceki demokratik teori ve pratiğin bütününde genel olarak örtülü bir durumda kalmış olan şeyi zımniştirmekten fazlasını yapmış değildir (Dahl, **Demokrasi ve Eleştirileri**, s. 153-61).

¹⁹¹ Şaylan, **a.g.e.** s. 140. Bir rejimin niteliği ile o rejimin insanların nitelikleri arasında bir biçimde ilişki olduğu siyaset felsefesinde Eski Yunan'dan beri kabul gören bir fikirdir. Mill, *Considerations on Representative Government* eserinde bu eski fikri dile getirmektedir (Dahl, **Demokrasi ve Eleştirileri**, s. 114).

¹⁹² Çaha, **a.g.m.**, s. 28. Saf demokrasi savunucusu Mill'den nitelikli demokrasi savunucusu Mill'e geçişte Tocqueville'in önemli etkisi olduğu vurgulanır (Pappé, H. O.; "Mill and Tocqueville", **Journal of the History of Ideas**, Vol. 25, No. 2, Apr. - Jun. 1964, ss. 217-234, s. 225).

¹⁹³ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 121.

endüstri çağının modern toplumunda sıradanlığın hakim olduğu kitlelerin bireyselliği bastırmasına karşı deha sahibi entelektüel azınlığa daha fazla rol veren bir sistemin teşvik edilmesidir. Kalıtsal seçkinciliğe karşı açık bir tavır alan Mill'in seçkinciliği, entelektüel aydın sınıfın toplumdaki öncü rolüne dayanmaktadır. Ona göre modern toplumda sayıları sürekli artan kitlelerin sıradanlığına karşı kültürel seçkinciliğe ve aydın bir sınıfa ihtiyaç vardır. Kendini de bu sınıfla özdeşleştiren Mill, toplumdaki ilerleme ve gelişmeye bu sınıfın öncülük etmesi gerektiğini düşünmektedir. Çünkü toplumun en erdemli ve eğitimlilerinin kitlelerin düşüncelerini etkileme görevi vardır. Modern endüstri ve ticaret toplumun gelişimi dikkate alındığında, yönetim gücünün kitlelere doğru geçişini içeren önlenemez bir süreç vardır. Ancak kitleler söz konusu demokratik ilerlemenin gerektirdiği niteliklere haiz değildir. Bu nedenle de kitlelerin bu yeni sürece hazırlanması gerekir.¹⁹⁴ Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, entelektüel aydın sınıfa yüklenen rolün bir iktidar veya otorite değil, kitleleri yönlendirme sorumluluğunu içeren bir rol olduğudur. Ona göre kendisini bildiği en iyi ve en yetenekli kişinin ellerine bırakan biri, esasında onun yanlış yönlendirmelerinin kölesi haline gelecektir. Her türlü entelektüel diktatörlüğe veya sosyal teknokrasiye karşı olan Mill'in düşüncesinde kişisel bağımsızlık ve kişinin kendi kendini yönetebilmesi özgür bir toplum açısından hayati bir önem taşımaktadır. Özgür insanlar baskıya değil ikna edilmeye ihtiyaç duyarlar. Herkesin özgürlüğünü tanımayan hiçbir toplum kendini despotizmin karanlıklarından kurtaramaz.¹⁹⁵ Ona göre çoğul oy sisteminden yararlanma ayrıcalığını ellerinde bulunduranlar bu sistem aracılığıyla toplumun geri kalanına karşı ağır basma noktasına gelmemelidir.¹⁹⁶ Bu nedenle de Mill'in kadınları da içerecek şekilde genel oy

¹⁹⁴ CW XVIII, s. 127. Makul bir süre içinde gerekli nitelikleri kazanmak için katılımın zorunlu ya da yeterli olabileceğine yönelik düşünce açısından, halen nitelikli olmayan kişilerin tam yurttaşlığa kabul edilmesi ve buna bağlı olarak da bunların iyi tanımlanmış bir grubun üyeleri olarak çıkarlarını koruyacak başka kimselerin olmaması durumunda çözümün ne olacağı önemlidir. Mill, *Considerations on Representative Government* eserinde bu ikilemi zımni olarak kabul etmiş, ancak hiçbir zaman bütünüyle karşısına almamıştır. Bunun yerine, niteliklerin katılımın sağlayacağı yararlar göze öncelikli olması gerektiği sonucuna varmayı seçmiştir (Dahl, **Demokrasi ve Eleştirileri**, s. 441).

¹⁹⁵ Capaldi, **a.g.e.**, s. 188.

¹⁹⁶ CW XIX, s. 475-6.

haklarını desteklemesine rağmen çoğul oy hakkını savunmasındaki hedefi otoriter bir seçkinler grubu yaratmak şeklinde görülmemektedir.¹⁹⁷ Onun arzusu modern dünyada kitlelerin yönlendirilmesinde entelektüellere önemli bir rol verilmesiydi. Bu nedenle de toplumdaki orta ve alt sınıfların entelektüel aydın sınıfı desteklemesi gerektiğini düşünüyordu.

3.3.2. Geri Toplamlar ve Demokrasi

Mill, çocuklar veya eğitimsiz kitleler içi öngördüğü paternalist yaklaşımı gelişmemiş geri toplumlar için de onaylar. Onun tarih tezine göre uygarlığın vahşilik, barbarlık ve uygarlık olmak üzere üç aşamasından bahsedilebilir ve özgürlüğü sadece uygar toplumların sahip olması gereken bir değer olduğu sonucuna varır. Onun özgürlük anlayışı yalnızca yetenekleri gelişmiş insanlar için uygun olduğu gibi, toplumun geri aşamalarında da söz konusu olamaz.¹⁹⁸ Ona göre bir prensip olarak özgürlüğün, insanların serbest ve eşit tartışma ile düzelebilir hale gelmelerinden önceki herhangi bir duruma uygulanmasına imkân yoktur. Bu nedenle de o zamana kadar, onlar için (şayet böyle birini bulacak kadar şansları varsa) aydınlanmış bir despotizme mutlak surette itaatten başka yapacak bir şey yoktur.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Capaldi, **a.g.e.**, s. 312. Çoğul oy ve oranlı temsile ilişkin önerileri her ne kadar itiraz edilebilir görünse de, Mill'in tezleri azınlıkta kalan düşüncelerin de seslerini duyurabilmelerine imkân vermek adına düşünülmüştü. Bu nedenle de Hürriyet Üstüne eserindeki düşünceleriyle uyumsuz olarak görülmemesi gerektiği söylenir (Ten, C. L.; "Mill and Liberty", **Journal of the History of Ideas**, Vol. 30, No. 1, Jan.-Mar. 1969, ss. 47-68, s. 55).

¹⁹⁸ Tunçay, **a.g.e.**, s. 78. Mill, gerekli koşulların varlığı durumunda, her bireyin arzu edilen yaşamı elde etme kapasitesine sahip olduğunu düşünür. Fakat insani kapasitenin bir kendinde iyi olarak değil de, mutluluğa ulaştırmadaki elverişli konumu nedeniyle değerli olduğu düşüncesi vardır (Qızılbash, Mozaffar; "Capability, Happiness and Adaptation in Sen and J. S. Mill", **Utilitas**, Volume 18, Issue 1, March 2006, s. 20-32, s. 24).

¹⁹⁹ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 51.

Mill'e göre insanlık vahşilikten uygarlığa aşamalı geçmiştir. Toplamlar bu gelişme sürecinin değişik yerlerinde bulunduklarına göre, bütün toplamlar için geçerli tek bir yönetim biçiminden bahsetmek anlamsızdır.²⁰⁰ Bir süreç olarak gördüğü ilerlemenin büyük güçlüklerle dolu olduğunu söyleyen Mill, bu güçlüklerin üstesinden kendi beğendiğimiz yoldan gelebilmemizin nadiren gerçekleştiğini düşünür. Bu nedenle de içi reform ruhu ile dolu bir liderin, muhtemelen başka türlü varılamayacak olan bir amaca ulaştıracak her türlü çareyi kullanması meşrudur. Dolayısıyla da medeni olmayan toplamları idarede onların ıslah edilmesi amacına yönelik kullanılacak bir baskı rejimi meşru bir hükümet tarzı olarak görülür.²⁰¹

Mill'in özgürlük prensibi medeni toplamlarda yalnızca yetişkinler açısından uygulanabilir niteliktedir. Onun zarar ilkesine göre henüz başkaları tarafından gözetilmeye muhtaç halde olanların, başkalarından gelecek zararlara olduğu kadar, bizzat kendi eylemlerine karşı da himaye olunmaları gerekir. Ona göre aynı nedenden dolayı, bir ırkın daha erginlik çağına gelmemiş sayılabileceği geri toplum hallerini de bu ilkenin dışında bırakabiliriz.²⁰² Medeniyet aşamasına henüz ulaşmamış geri toplamlar, çocuklar gibi özgürlük sorumluluğunu kullanma yeteneğinden mahrum olduklarından²⁰³ bunların özgürlüğün nimetlerin yararlanmalarına da gerek yoktur. Bu toplamlar özgürlüklerin nimetlerin yararlanmak için gerekli olan seviyeye ulaşmamışlardır ve bu nedenle de onların yararına kullanılabilecek koruyucu bir düzen meşrulaştırılır. Mill'e göre böyle bir düzen haklılaştırılmanın ötesinde bir gerekliliktir. Fakat despotizmin haklılaştırıldığı

²⁰⁰ Çağla, **John Stuart Mill'in Siyaset Felsefesi**, s. 47.

²⁰¹ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 51.

²⁰² Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 51.

²⁰³ Tannenbaum, Schultz, **a.g.e.**, s. 366. Mill'in zarar ilkesinin kültür çatışmasından kaynaklanan özel durumları ihmal etmesinin yanında, uygarlaşmamış geri toplamlar açısından uygulanacak bir ilke olmadığı görülür. Mill, insanlığın geliştirilebileceğini öngörerek, uygarlaşmamış toplamların gelişmesi adına pedagojik bir zorlamanın ve baskı rejiminin kullanılmasını destekler. Bu açıdan bakıldığında Mill, ahlâki emperyalist olarak nitelendirilir (Tunick, Mark; "John Stuart Mill and Unassimilated Subjects", **Political Studies**, Vol. 53, 2005, ss. 833–848, s. 833-5).

toplumlarda bu tür bir yönetimin esas amacının toplumu daha ileri uygarlığa taşımak adına insanları eğitmek olduğunu söyler.

Mill, vahşilik, barbarlık ve uygarlık sürecinde toplumların siyasi geri kalmışlığının aslında geçici olduğunu ve geri kalmış toplumların gelişime kapalı olmadığını düşünür.²⁰⁴ Uygarlaşmanın en önemli göstergelerinden biri mülkiyetin ve eğitimin yaygınlaşmasıdır. Uygarlaşmanın bir diğer temel niteliği de kanunların hakimiyeti ve işbirliği ilkesidir. Ona göre her dönemde olduğu gibi, uygar olmayan bir toplumda da bireyler gerekli erdemlere sahiptir. Ancak bu tür toplumlarda bireylerin sahip olmadığı şey disiplin ve işbirliğidir. Uygarlaşmamış toplumları gelişmemiş ve disipline edilmemiş bir toplumsal hayat ile kanun hakimiyetinin olmadığı bir durumla karakterize eder. Disiplin ve işbirliği ile kanunların hakimiyeti ilerleme ve uygarlaşma ile doğrudan bağlantılıdır. Mill, sadece uygar bireylerin birlik oluşturabileceğini iddia eder. Ona göre işbirliği kültürü ve buna bağlı olarak da uygarlaşma ilerledikçe devletin düzenleyici işlemleri de azalacaktır.²⁰⁵

Mill, en iyi hükümet şeklinin temsili hükümet olduğunu kabul etmekle beraber, uygarlaşmamış toplumlarda insanların bu sistemin işleyişi için gerekli olan niteliklerden yoksun olduğunu düşünür. Uygar olamayan toplumlar temsili demokrasinin işleyişi için gerekli enerji ve istekli çabalara yeterince sahip değildir. Bu toplumlarda bireyler uygar yaşamı koruyacak siyasal katılım konusunda fazlasıyla bencil ya da tembel olabilirler. Halkın zekâ ve erdemi yükselten siyasal katılımın gerekli seviyede olmaması nedeniyle siyaset eğitici rolünü yerine getiremez. Bu koşullar altında nitelikleri yükseltmekle görevli olan yönetimin işi daha da zorlaşacaktır. Bütün bu niteliklerin elde edilebilmesi için de düzen ve adalet ihtiyacı vardır. Mill için uygarlığa doğru gelişme ve ilerleme adına yapılacak tek yol buyurgan bir

²⁰⁴ Boyd, **a.g.m.**, s. 199.

²⁰⁵ CW XVIII, s. 120-4.

hükümetten kanun devletine geçiştir. İhtiyaç duyulan şey buyurgan bir hükümet değil, bir kılavuz hükümetidir. Ancak uygarlaşma süreci kendiliğinden gelişen bir süreç olmadığı gibi, her zaman için kötüye gidiş mümkün olduğundan bilinçli biçimde takip edilmesi gereken bir süreçtir. Aşamalar arasındaki geçişler otomatik olmadığından ve durağanlık veya geriye gidiş ciddi bir tehlike olduğundan, insanoğlu gelişmenin bir sonraki aşaması için çaba göstermeli ve bu yolda en uygun hükümet şeklini kurmalıdır. İnsanlık tarihini bir uygarlaşma tarihi olarak ele alan Mill'e göre uygarlaşmış olan hemen hemen her toplum bu aşamalardan geçmiştir.²⁰⁶ İnsanları gelişmenin bir sonraki aşamasına hazırlamanın en tesirli aracı ise hükümet şeklidir. Uygar toplumlarda yasalarca sağlanan düzen ve adalet, geri toplumlarda otoriter liderlerin buyruklarıyla sağlandığından, bu toplumlar için uygulanabilir tek yönetim biçimi de despotizm olmaktadır.²⁰⁷ Çünkü uygarlaşmamış toplumlarda gelişme ve ilerleme adına gerekli olan en temel nitelik itaat veya otoriteye boyun eğmedir. Bu nedenle de despotik bir yönetimin topluma itaat etme alışkanlığını kazandırması gerekir. Mill'in anlayışında despotizm uygarlık yolunda gerekli ancak geçici bir aşamayı ifade eder. Ona göre despotizm, uygarlaşmamış toplumların siyasal gelişimlerini hızlandıran bir niteliğe sahip olduğu sürece başka yönetimler kadar meşrudur. Ancak despotik otoritenin toplumu uygarlaştırma görevi hiçbir halde toplumu köleleştirmeye varmamalıdır.

Mill için en iyi-ideal yönetim biçimi tüm medeniyetlerde uygulanabilir ya da tercih edilebilir olan değil; uygulanabilir ve tercih edilebilir olduğu koşullarda bugün ve gelecekte en çok fayda sağlayandır. Bu niteliği taşıdığı söylenebilecek tek rejim, tümüyle halkın olan yönetimdir. Mill'e göre anlamlı bir gerçek olarak kabul edilebilecek tek şey bir halkın kendi kendini yönetmesidir. Ona göre bir halk başka bir halk tarafından yönetilmemelidir. Böyle olmakla beraber, henüz bağımsızlığa hazır olmayan toplumlarda

²⁰⁶ Jahn, Beate; "Barbarian Thoughts: Imperialism in the Philosophy of John Stuart Mill", **Review of International Studies**, Volume 31, Issue 03, July 2005, ss. 599-618, s. 601-4.

²⁰⁷ CW XIX, s. 394.

sömürgeciliği haklılaştıracak bir gerekçe ortaya koyar. Onun özgürlük ve bağımsızlık anlayışına göre, bu tür toplumlar için sömürge yönetimini haklı gösterebilecek olan tek gerekçe, bu toplumları özgürlük ve bağımsızlığa hazırlamaktır. Bu durumda özgür bir halkın barbar veya yarı barbar bir halkı yönetmesi de böyle bir ideal durumdur.²⁰⁸ Mill'in tarih felsefesinde modern uygar toplum ahlâki ve siyasi anlamda bütün diğer uygarlaşma süreçlerinden üstündür. Bu temel üzerinden hareketle Mill, uygarlaşmamış geri toplumlar üzerinde uygar kurallara dayanan uluslararası ilişkilere ahlâki bir haklılaştırma sunmaktadır.²⁰⁹ Bu gibi durumlarda sıradan uluslararası ahlâk normlarına başvurulamayacağını düşünür. Çünkü uygarlaşmamış geri toplumların faydaları uygar toplumlar tarafından itaat altına alınmaya bağlıdır. Ancak onun müdahalesizlik ilkesine göre, medeni ülkelerin uygarlaşmamış geri toplumlara olan müdahaleleri yalnızca ahlâki kaygılara dayanabilir. Bunun yanında eğer bir halk kendi özgürlüğünü zorba yönetimlere karşı koruyacak kadar özgürlüğe karşı ilgi duymuyorsa, onlara başkalarının bahsedilecek bir özgürlüğün bir gerçeklik taşımayacağını düşünür.²¹⁰

²⁰⁸ CW XIX, s. 562. Mill, özgürlüğü “insanın talep ettiği şey” temelinden ele alarak müdahaleye kapı aralayan bir anlayış ortaya koymuştur. Medeni olmayan toplumlarla ilgili söyledikleri de bu düşünceden kaynaklanmaktadır. Özgürlüğün bir boyutu insanın talep ettiği ancak elde edemediği şey olunca, birinin ona bunu bahşetmek için müdahalesi kendiliğinden meşru hale gelir. Bu da Mill'i birilerini medenileştirmek ya da özgürleştirmek için müdahalenin meşru olduğu düşüncesine götürmektedir (Çaha, **a.g.m.**, s. 25). Bu açıdan bakıldığında Mill'in dili kolaylıkla oryantalist, etnosentrik ve emperyalist olarak karikatürize edilebilir. (Rapport, Niggel; “Cosmopolitanism and Liberty”, **Social Anthropology**, Volume 18, Issue 4, November 2010, ss. 464–470, s. 469).

²⁰⁹ Jahn, **a.g.m.**, s. 613; Prager, Carol A. L.; “Intervention and Empire: John Stuart Mill and International Relations”, **Political Studies**, Vol. 53, Issue 3, Oct. 2005, ss. 621-640, s. 636.

²¹⁰ Doyle, Michael W.; “A Few Words on Mill, Walzer, and Nonintervention”, **Ethics & International Affairs**, Vol. 23, Issue 4, 2009, ss. 349-369, s. 353.

SONUÇ

On Sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda meydana gelen değişim ve dönüşümlerin etkileri yaşamının ve düşüncelerinin her alanına sinmiş olan Mill, Britanya’da yaşanan sorunların üstesinden gelebilmek amacıyla geniş toplumsal reformlara olan ihtiyacı dile getiren ve buna yönelik mücadele eden Felsefi Radikaller’in içinde yetişmiştir. Faydacı felsefenin bir halefi olarak yetiştirilmek üzere kendileri de Felsefi Radikaller’den olan James Mill, Jeremy Bentham ve David Ricardo gibi isimlerin gözetiminde yoğun bir eğitim sürecinden geçmiştir. Ancak faydacı felsefeyi esas itibarıyla Mill’in işleyip geliştirildiği kabul edilmektedir.

Mill’in ilk dönem faydacılığı birey eylemlerine yön veren temel amacın mutluluk arayışı olduğunu söyleyen Benthamcı faydacılığa dayanmaktadır. Fakat geçirdiği bunalım sonrası Benthamcı faydacılığa olan inancını yitiren Mill, mutluluğun kendinden bir amaç olmadığı, daha yüksek idealleri izlemenin bir neticesi olduğu sonucuna varmıştır. Bentham faydacılığını romantik ve muhafazakâr düşüncelerle destekleyerek kendine özgü bir sentez ortaya koymaya çalışan Mill’e göre insan ahlâki bir varlıktır ve ahlâkta her hareket belli bir gayeye matuf olarak yapılmaktadır. Bütün insan eylemlerinin nihai amacı da en büyük fayda veya mutluluk ilkesinde saklıdır. Diğer yandan ahlâkın çıkara indirgenmesi anlamına gelecek şekilde görülen niceliksel bakış yerine hazların niteliksel farklılığına dayanan bir temel ortaya koymaya çalışmıştır. Herkesi eşit kabul eden ve bireysel tercihler arasında ahlâki bir yargılama yapılmasını doğru bulmayan Benthamcı faydacılığa karşı Mill, hiyerarşik bir fayda veya haz anlayışı ortaya koymakta ve niteliksel anlamda bazı hazların daha üstün olduğunu kabul etmektedir. Bu hiyerarşik

faydacı anlayışta yüksek hazlar gelişen ve ilerleyen bir varlık olan insanın zihinsel, entelektüel, ahlâki ve estetik duyarlılıklarını geliştirir. Diğer yandan Bentham faydacılığının evrensel psikolojik dürtülerle hareket eden ve sadece haz peşinde koşan varlıklar şeklindeki insana bakışını eleştiren Mill, haz veya mutlulukların insanın kültürel ve tarihsel deneyimlerinden bağımsız ele alınamayacağını ileri sürmüştür. Hazların niceliksel hesaplamaya konu edilmesine karşı çıkararak, bazı manevi haz veya mutlulukların maddi olanlardan çok daha iyi ve arzulanır olduğunu kabul etmiştir. Hangi hazların daha yüksek olduğunu belirlemek için de entelektüellerin öngörülerinden yararlanılabileceğini ifade etmiştir. Bir yönüyle ahlâki erdemleri maddi ve bencil çıkar veya hazlara önceleyen bir değerler sistemine ulaşan Mill, klâsik faydacılığa ve Betham'a getirdiği bütün bu eleştiriler neticesinde farklı bir ahlâki felsefe ortaya koymuştur.

Mill'in Bentham faydacılığından farklılaştığı diğer bir nokta, dış koşulların mutlak belirleyiciliğine karşı duyguların ve iradenin insan eylemlerindeki belirleyici gücüne yapılan vurguda yatmaktadır. Evrendeki her şeyin değişmez yasalarla yönetildiğine dair determinist faydacılığı terk ederek, bireyi evrensel psikolojik dürtülerle hareket eden bir varlık olarak gören düşünceyi reddetmiştir. Fayda ilkesini nihai ilke olarak kabul etmekle beraber, insan eylemlerini belirleyen özgürlük gibi ikincil ilkelerin önemine vurgu yapmıştır. Sosyal çevrenin belirleyici rolüne dikkat çekerek bireysel çıkarların toplumun ortak çıkarlarıyla özdeşleştirilmesinin gereğine vurgu yapmıştır. Toplumsal bir bakış açısıyla, bireyin mutluluk arayışı ile toplumun mutluluk arayışı arasında temelde bir çatışma olmadığına dair klâsik faydacı anlayışı kabul ederek bireysel çıkarla toplumsal çıkarları özdeşleştirmiştir. Bireye toplumsal faydayı gözetmek gibi bir ahlâki sorumluluk yükleyen Mill'e göre, bireyin mutluluğu temelde toplumsal mutluluğa bağlıdır. Böyle olmakla beraber bireylerin kamusal çıkarlara nasıl hizmet edeceğine yönelik genel veya ortak çıkara dayalı anlayışları da reddetmekte ve meseleyi kamusal yaşamın bireyselliğe nasıl hizmet edeceği şeklinde ortaya koymaktadır.

Böylece hem bireye hem de topluma ahlâki bir sorumluluk yüklemiş bulunmaktadır. Bir noktada “sosyal liberal” olarak nitelendirilmesine sebep olan bu yaklaşımıyla rasyonel bireyi merkeze alan klâsik liberal düşünce akımının da ötesine geçmiştir. Mill, en büyük mutluluk ilkesindeki çoğunluğun daima haklı olacağına yönelik kabulünün çoğunluğun tahakkümüne yol açacağına vurgu yapar. Bu bağlamda devlet de çoğunluğun mutluluğunu veya çıkarını gözetten bir organizasyon olarak ele alınmamalıdır. Devlet, bireysel fayda ile toplumsal faydanın uyumlaştırılmasından oluşan yüce ideali gözetten ahlâki bir varlıktır. Hem devleti hem de bireyi ahlâken sorumlu bir varlık olarak ele alan Mill, bireysel özgürlük ile toplumsal sorumluluk arasında salınıp durmaktadır.

Mill, otobiyografisinde Hürriyet Üstüne eserin diğer eserlerinden daha fazla yaşayacağını söylerken, dayandığı temel nokta bireysel özgürlük ve çeşitlilik meselesinin geleceğin de hayati meselelerinden olacağına dair öngörüsüdür. Sosyal veya bireysel hayatı belirlediğini iddia eden herhangi bir düşünceyi kabul etmeyerek özgürlüğün insan doğasının en kuvvetli arzusu olduğunu ifade eder. Ona göre ister ideolojiden gelsin, ister dinden veya ister gelenekten, toplumu ve bireyi şekillendirmeyi vazeden düşünce sistemleri özgürlüğe dolayısıyla da ilerlemeye ve gelişmeye karşıdır. Gelişmenin ve ilerlemenin kaynağını bireyde gören Mill için ne kadar özgür birey varsa o kadar sayıda gelişme kaynağı var demektir. Halbuki tüm bireylerini benzer kılan bir toplumda gelişme ve ilerlemeden bahsedilemez. Mill, var olan herhangi bir sosyal düzenin mükemmelliği iddiasına bağlı olarak kendi hayat planlarını sürdüren bireylerin aslında hiçbir tercihte bulunmadığını, cüceleştirilmiş birer varlık olarak yalnızca maymun gibi taklit ettiklerini ve bu tür bireylerin de uygarlığın gelişmesine ve ilerlemesine gerçekte hiçbir katkıda bulunmadıklarını ifade eder. Böylelikle de bireysel özerklik ile ilerleme ve gelişmeyi faydacı temelde birbiriyle özdeşleştirmektedir. Toplumsal gelişme ve ilerlemenin de bireysel gelişme ve ilerlemeye bağlı olduğunu düşünen Mill, özgürlük ortamında gelişme imkânı bulan karakterin önemine

vurgu yapar. Ona göre “özgürlük adını hak eden tek özgürlük... kendi iyiliğimizi kendi bildiğimiz yolda arama özgürlüğüdür.” Her birey, kendi karakterinin ve tecrübelerinin ışığında, kendi kaderini ilgilendiren meselelerde kendi kararını alma hakkına sahiptir. Tercih özgürlüğünü aynı zamanda ahlâki eylemde bulunmanın bir gereği olarak ele alan Mill, gelişme ve ilerlemeyi iki temel koşula bağlar: özgürlük ve durumların çeşitliliği. Tercih özgürlüğünün farklılıkların ve çeşitliliğin varlığıyla ancak anlam kazanacağını düşünen Mill, bireyselliği ve özerkliği çeşitlilik mefhumuyla birlikte ele almaktadır. Bireysellik ve çeşitlilik aynı zamanda farklılığa ve çoğulculuğa olan inancı ortaya koymaktadır. Diğer yandan bireyselliği ve bireysel gelişmeyi özgürlükle toplumsal denetim arasındaki hassas çizginin belirlenmesi açısından zorunlu bir nokta olarak ele almaktadır. Ona göre gelişme ve ilerlemenin kaynağı olması nedeniyle özgürlük esasen fayda veya en büyük mutluluk ilkesine ulaşma adına araçsal rolüyle değerlidir. Böyle olmakla beraber, özgürlüğü salt faydacı temelde savunmaktan ziyade, ahlâki ve estetik temelde de haklılaştırmaya çalıştığı ve bu anlamda özgürlüğü kendinde bir değer olarak ele aldığı kabul edilmektedir.

Mill'in özgürlük anlayışında esasen müdahalesizlik anlamında kısıtlama ve sınırlandırmaların olamaması veya “-den özgürlük” anlamında negatif özgürlük anlayışı egemendir. Çünkü Mill için herhangi bir kısıtlama sırf kısıtlama olması nedeniyle temelde kötüdür. Onun rasyonel birey anlayışına göre her bir birey kendi iyiliği ve mutluluğu adına neyin doğru olduğunu başkalarına göre çok daha iyi şekilde belirleyebilecek durumdadır. Her bir birey kendi iyiliğinin yegâne bekçisidir ve kendi bedeni ve ruhu üzerinde egemendir. Ancak yaşadığı dönemin sanayi toplumuna özgü sosyal ve siyasal sorunlardan etkilenerek özgürlüğü ahlâki sorumluluk çerçevesinde ele almıştır. Bu anlamda bir yandan ortaya çıkan her yeni toplumsal otorite yapısının özgürlüğün alanını daraltacağını ortaya koymaya çalışırken, diğer yandan da özgürlüğü bireylerin kendi yaşamlarını denetim altına alabilmeleri adına gerekli fakat yeterli olmayan bir şart olarak görmüştür. Böylece

bireylerin mutluluklarını elde etmeleri adına gereken imkânların hazırlanması anlamında pozitif özgürlük anlayışına doğru kaymıştır. Buna bağlı olarak da özgürlüğün yanında eşitlik, adalet ve kendi kendini yönetme idealleri çerçevesinde bir düşünce ortaya koymaya çalışmıştır. Fakat kendi dönemi açısından özgürlüğün nimetlerinden yararlanabilmek adına gereken niteliklere yalnızca küçük bir azınlığın sahip olduğunu ifade ederek elitist bir tavır ortaya koymuştur.

Mill faydayı insanın daimi çıkarları çerçevesinde ele alarak, toplumsal bir varlık olarak kabul ettiği insanın içinde doğduğu sosyal yapıdaki ahlâk ve hukuk kurallarının oluşturduğu düzene uymakla yükümlü olduğunu düşünür. Bu sorumluluk her bir birey başkalarının mutluluğunu düşünmekle de mükelleftir. Ona göre bunun aksini düşünmek bireyselliği anlamamak ve bütün kötülüklerin kaynağı olarak gördüğü bencilliğe kapı aralamak demektir. Ancak her türlü paternalizme karşı çıkarak, bireyin toplum içinde kaybolmasına da razı olmamakta ve bireyin kendisini ilgilendiren alana müdahale edilmeme ilkesiyle de bireysel özerkliği sağlam bir temele oturtmaya çalışmaktadır. Mill, kendisiyle özdeşleştirilen “zarar” ilkesine göre, bireysel ve kamusal alan, yani bireyin kendisine ait olan saha ile topluma ait olan saha arasındaki ayırimda kullanılacak ölçüt ortaya koymaya çalışmıştır. Buna göre, bir bireyin özgürlüğü diğerinin çıkarlarına zarar (ya da zarar verme tehdidi) vermediği sürece kısıtlanamaz. Bu ilke aynı zamanda bireyin topluma ve devlete karşı ileri sürdüğü mutlak dokunulmaz alanının çerçevesini çizmektedir. Bireyin iradesine rağmen müdahaleye maruz kalmasının yegâne meşru gerekçesi kendini koruma veya başkasına gelecek olan zararın engellenmesidir. Bu noktada yalnızca kendilerini ilgilendiren eylemlerle başkalarının menfaatlerini etkileyen eylemler olarak iki farklı eylem türü ortaya koymuştur. Kendisine yönelik eylemler ile başkalarına yönelik eylemler ayırımında, bir bireyin başkaca hiçbir kimseyi ilgilendirmeyen eylemleri açısından özgürlüğü mutlak ve ne topluma ne de başka bir bireye karşı sorumlu değildir. Mill'e göre bu özgürlüklere sahip olmayan hiçbir

toplum gerçekte anlamda özgür bir toplum değildir. Başkasına yönelik eylemler açısından ise, başkalarının menfaatlerini etkileyen eylemler yasal ve toplumsal yaptırımlara tabi tutulabilirler. Bu tür eylemler açısından bireyin sorumluluğu esastır ve birey hem menfaatini ihlâl ettiği bireye hem de topluma karşı sorumludur. Çünkü başkalarına zararlı olan eylemler artık özgürlüğün konusu olmaktan çıkmıştır. Mill açısından her türlü kısıtlama sırf kısıtlama olması nedeniyle başlı başına kötüdür. Fakat bu durum kısıtlamanın hiçbir şekilde haklı gösterilemez olduğu anlamına gelmemektedir. Ancak her halükarda gerekçe gösterme külfeti kısıtlamayı yapacak olanların omuzlarındadır.

Mill'in bireysel özerklik ve çeşitlilik düşüncesi iktisadi özgürlük anlayışına da yansımıştır. Bireyselliğe olan müdahalelere karşı kuşkucu tavrını ortaya koyan Mill, iktisadi anlamda da gelişme ve ilerlemenin kaynağını bireysellikte görmekte ve devletin keyfi müdahalelerine karşı olumsuz bir tavır sergilemektedir. Bu anlamda rekabete dayalı piyasa ekonomisini gelişme ve ilerlemenin vazgeçilmez unsuru olarak ele almaktadır. Ancak sanayileşmenin yarattığı sosyo-ekonomik sorunların ve reform taleplerine yönelik özellikle sosyalist çevrelerden gelen eleştirilerin etkisinde kalmıştır. Modern toplumun siyasal anlamda baskın olan zengin bir azınlık ile çoğunluğu oluşturan orta sınıf ve işçi sınıfından oluşan çatışan iki sınıftan meydana geldiğini düşünen Mill, yaşanan değişim ve dönüşüme bağlı olarak sosyal ve ekonomik gücün orta sınıfa doğru kaymakta olduğunu ifade eder. Ancak gelişen kapitalist sosyo-ekonomik düzenin de paternalist bir yapı üreteceğine dair uyarılarda bulunarak, sınırlandırılmış devlet, bireysel haklar ve hukukun üstünlüğü gibi ilkelerin ancak bireyselliğe ve özgürlüğe katkıda bulunması halinde bir anlam kazanacağını söyler. Bu noktada iktisadi özgürlüklerin siyasal özgürlükler kadar gelişmediği eleştirisinde bulunmakta ve ilerlemenin nimetlerinden herkesin faydalanması adına fırsat eşitliği üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ticaret ve sanayi ruhunun ahlâki sorunları üzerine eğilerek doğuştan gelen eşitsizlikler üzerine vurgu yapmaktadır.

Üretimden ziyade dağıtım koşulları ile servet ve gelirin yeniden bölüşümü üzerinde durmaktadır. Sosyalist düşüncelerden etkilenmiş ve pek çok noktada aynı düşüncede olduğunu ifade etmiştir. Sosyalist sistemin doğru veya işleyebilir olmadığını söylemekle beraber, sosyalist eleştirilere kulak verilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bir anlamda servet ve gelirlerin yeniden paylaşımına dayanan bir piyasa sosyalizmi anlayışını ortaya koymaktadır. Ancak eşitlik adına özgürlüğü feda eden bir sosyalizm anlayışına karşı çıkmış ve her durumda özgürlük lehine tavır almıştır. Bireyin üstünde ve onu aşan kolektif fayda anlayışını reddeden Mill, rekabete dayalı piyasa ekonomisindeki adaletsizliklere rağmen, bunların giderek azaldığını ve çözümün de esasen bu sistem içinde var olacağını düşünür. Ancak bencilliği reddederek bireylerin elde ettiklerini toplumla paylaşmaya ve ortak fayda adına çaba göstermeye teşvik eden kooperatifler gibi sosyalist uygulamaları desteklemektedir. Meseleyi Marksist veya sosyalist kavramlarla ele almayan (sömürü gibi) Mill, bu anlamda özel mülkiyet karşıtı bir tutum sergilemediği gibi, zorunlu bir sınıf çatışması fikrine de katılmaz. Onun aradığı şey, devletin rehberliğinde ve öncülüğünde gerçekleşecek rekabete dayalı piyasa ekonomisinin mevcut sorunlara çözüm üretebileceği reform arayışındır.

Mill açısından iktisadi özgürlük meselesinden esas sorun özel mülkiyet değil, herkesin yarışa eşit ve adil bir şekilde başlamasını engelleyen mevcut mülkiyet yasalarıdır. Bireylerin kendi yetenek ve çabalarından kaynaklanan mülkiyet eşitsizlikleri özel mülkiyet ilkesinin katlanmak zorunda olduğumuz bir parçasıdır. Halbuki sorun bireylerin kendi emeklerinin ürünü olmayan mülkiyettedir. Doğuştan tamamen şansa bağlı olarak elde edilen mülkiyet hakkını sorgulayan Mill, miras ve vergi alanında, mülkiyet bölüşümünde adaletin sağlanması adına, devletin pozitif müdahalelerine kapı açmaktadır. Meseleyi faydacı temelde ele alan Mill, başkaları üzerinde tahakküm kurma aracı olabilecek mülk edinmelerinin sınırlandırılması gerektiğini ifade etmektedir. Böylece bireyleri özgürleştiren hükümetin pozitif müdahalelerini olumlamaktadır. Diğer yandan kapitalist işletmelerdeki çalışanlar üzerinde

tahakküme dayanan otoriter yapıların çalışanların bireyselliklerine ve kendilerini gerçekleştirmelerine en büyük engel olduğunu düşünür. Rekabete dayalı piyasa ekonomisinin kaçınılmaz bir şekilde sınıf çatışmasına yol açacağına inanmamakla birlikte, mevcut yapının paternalist yapısından kaynaklanan bir özgürlük sorunu olduğunu ifade etmektedir. Bu anlamda iktisadi işletmelerin kendi kendini yönetme idealine doğru evrildiğini düşünen Mill, çalışanların ortak mülkiyetine dayanan kooperatif türü yapıların gelişeceğini varsaymaktadır. Dolayısıyla da çalışanların özyönetimine dayanan rekabet halindeki kooperatif yapıların mevcut iktisadi işletmelerin yerini alacağı öngörüsünde bulunmaktadır. Ona göre bu tür iktisadi yapılar sayesinde bölüşümde adaletin gerçekleşebileceği gibi, demokratik kültürün yaygınlaşması da sağlanacaktır.

Mill'in özgürlüğe dair bütün düşüncelerinin temelinde eğitime duyduğu büyük güven vardır. Onun için eğitim bireyselliğe ve bağımsızlık ruhuna ulaşmanın en temel aracıdır. Hem bireysel hem de toplumsal erdemlere ulaşılabilmesi, böylece hem bireylerin kendilerini gerçekleştirebilmesi hem de ahlaki bir topluma ulaşılabilmesi adına zihinsel özgürlüğe büyük bir önem atfederek, devletin her vatandaşı için zorunlu eğitim imkânlarını hazırlamasına pozitif bir rol yüklemektedir. Böyle olmakla beraber türdeşliği yeniden üreten ve tekbiçimliliğe yol açan zorunlu devlet eğitimi konusunda da uyarılarda bulunmakta ve eğitimdeki çeşitliliği dışlamamaktadır. Burada da bireysel tercih özgürlüğünün ve çeşitliliğin yaratacağı rekabet ortamının önemine yapılan vurgu temel değerdedir.

Mill'in özgürlük meselesine ilişkin bir diğer kaygısı kadınların toplumsal alandaki ikincil konumuna ilişkindir. Kadının doğasına ve karakterine ilişkin ahlaki kodların meşruiyetini, bütün özgürlük meselelerindeki eşitlikçi yaklaşımıyla paralellik gösterecek şekilde, zamanının çok ötesinde bir duruş sergileyerek her alanda cinsiyet eşitliğini savunmaktadır. Kadın özgürlüğüne

dair sorunların temelinde geleneklerin dayattığı sosyal düzenin yattığını düşünen Mill, gerçek anlamda bir fırsat eşitliğinin sağlanması halinde cinsiyetler arasında doğal olmayan farklılıkların ortadan kalkacağını ileri sürmektedir. Onun cinsiyet ayırımı gözetmeyen özgürlük anlayışında kadınların da kendi bireyselliklerini kazanabilmelerini sağlayacak hukuk önünde eşit olma hakkı, genel oy hakkı, mülk edinme hakkı, yüksek öğrenim görme hakkı, meslek edinme hakkı gibi temel haklara sahip olmaları gerektiğini savunmaktadır. Buna rağmen kamusal ve özel alana ilişkin katı ayırımında aile içindeki geleneklerden gelen işbölümünü ve aile içindeki rolleri koruyan tavrıyla bir anlamda kendi özgürlük anlayışıyla çelişiyor görünmektedir.

Genel olarak Mill'in özgürlük anlayışının temelinde birey üzerindeki paternalist ilişki tarzlarının reddedilmesi yatmaktadır. Her ne kadar çocuklar, zihinsel yeterliliğe sahip olmayanlar ve barbarlar için yardımsever bir despotizmi haklılaştırıyor ve bireysel fayda ile toplumsal faydanın uyumlaştırılmasında paternalist karşıtı duruşuyla faydacı düşünceleri arasında belirgin bir gerilimin varlığından söz edilebiliyor olsa da, bireysel özerklik ve çeşitlilik anlayışı çerçevesinde özerkliğe yüklediği kendinden değerde tercih özgürlüğünün mutlak değerine olan inanç vardır. Mill, toplumun birey üzerindeki paternalist ilişki tarzını zarar ilkesi çerçevesinde ele almaktadır. Temel ilke olarak her bireyin neyin kendi çıkarına olduğunu en iyi yine kendisinin bileceği kabulü vardır. Buna göre bireylerin iyiliği adına bile olsa onların arzuları ve iradelerine rağmen toplumun müdahale etme hakkı yoktur. Üstelik böyle bir paternalist ilişki tarzının işleyebilmesi kesin olmadığı gibi, çoğu durumda yarardan ziyade zarar yol açmaktadır. Ancak temel ilke müdahalesizlik olmakla birlikte, devletin zorunlu ve ihtiyari müdahaleleri ayırımına giderek, eğitim gibi bazı kamusal alanlarda devletin müdahalelerine pozitif bir rol yüklemektedir.

Mill için insanın gelişebilmesi adına gerekli olan koşulların varlığı muhakkaktır. Gelişme ve ilerlemenin sınırı olmadığı gibi, bunun tersini iddia etmek var olan düzenin kusursuzluğunu iddia etmekten farkı yoktur. Sosyal hayatın değişmez yasalara tabi olduğunu ileri sürmek esasında bir yanılmazlık taslama olarak değerlendirilmelidir. Halbuki insanoğlu hep daha iyiye doğru gelişen ve ilerleyen bir varlıktır. Bu aynı zamanda çeşitliliğin ve farklılıkların varlığını gerekli gören bir düşüncedir. Bunun anlamı şudur ki, insanın gelişmesi ve ilerlemesi adına gerçek anlamda bir düşünce, ifade ve tartışma özgürlüğünün varlığı gereklidir.

İfade özgürlüğüne yönelik ilk felsefi savunulardan biri de Mill'in Hürriyet Üstüne eseridir. Mill, uygarlaşmayı bir gelişme ve ilerleme süreci olarak olumlamanın yanında, modern toplumlarda özgürlük karşıtı fikirlerin yayılmakta olduğu uyarısında bulunmaktadır. Ona göre toplumsal güç hem kamuoyu gücü hem de yasal güçle beraber bireysel alanı daraltacak şekilde gittikçe artmaktadır. Üstelik de kendi düşüncelerini başkalarına dayatma eğilimi insanın doğasında var olan güçlü bir duygudur. Toplumun artan iktidarına karşı alınabilecek en etkili önlemlerden biri de toplumsal iktidarın ve yetki alanının sınırlandırılması olmasına rağmen, modern toplumlarda söz konusu yetki alanı gittikçe genişlemektedir. Mill'e göre modern toplumun ürettiği bu soruna yönelik çözüm düşünce, ifade ve tartışma özgürlüğünde yatmaktadır.

Mill için ifade özgürlüğü bir yandan gerçekliğin keşfedilmesindeki araçsal rolüyle faydacı temelde haklılaştırılırken, diğer yandan da ona kendinden bir değer atfederek ahlâki temelde ele almaktadır. İfade özgürlüğünün faydacı temelde araçsal rolüyle haklılaştırılmasına göre, hem bireyin hem de toplumun uzun erimli mutluluğu gerçekliğin keşfedilmesinin sağlayacağı faydaya bağlı olacaktır. Düşünce ve ifade özgürlüğü sayesinde hem büyük düşünürlerin ortaya çıkması adına gerekli olan ortam

hazırlanacak hem de toplumdaki her bireyin zihinsel seviyeleri yükseltilmiş olacaktır. Bireysel ve toplumsal ilerleme ve gelişme de buna bağlıdır. İlerleme ve gelişmenin tek koşulu farklılıkların tam bir özgürlük içinde kendilerini ifade edebilmeleridir. İfade özgürlüğünün bulunmadığı hiçbir toplumda uygarlık da gelişmemiştir.

İfade özgürlüğünün ahlaki temelde haklılaştırılmasında onun bizatihi iyi bir şey olduğu düşüncesi vardır. Düşünce ve ifade özgürlüğü bireyselliğin sağlanması adına kendinden bir değer olarak ele alınmaktadır. Buna göre ifade özgürlüğünün değeri yalnızca ondan beklenen faydaya bağlı olarak ele alınmamalıdır. Bugünün çoğunluğu tarafından yanlış olarak mahkûm edilen düşüncelerin sonraki nesillerce baş tacı edilebileceği ihtimalinden hareketle, bir düşüncenin azınlıkta olmasının onun yanlış olduğunu göstermediğini söyler. Bu anlamda düşünce ve ifade özgürlüğünü susturmanın yalnızca yaşayan nesle karşı değil, gelecek nesillere karşı da bir soygunculuk anlamına geldiğini ifade eder. Mill'e göre toplumdaki çoğunluk kamuoyunu bir bahane olarak kullanmakta, buna bağlı olarak da türdeşlik ve tektiplilik üretmekte, buna karşı da farklılıklara ve çeşitliliğe verdiği önemi güçlü bir şekilde vurgulamaktadır.

Mill'in kendisine yönelik ve başkalarına yönelik eylemler ayırımında bireyin müdahaleden azade olan kendisine yönelik eylemleri açısından bakıldığında iki yön ortaya çıkmaktadır: düşünce ve ifade özgürlüğü açısından bireysellik, eylem özgürlüğü açısından bireysellik. Eylem açısından bireyselliğin temel kriteri zarar ilkesidir. Düşünce ve ifade özgürlüğü açısından bireysellik ise toplumsal yaşam alanının dışında ele alınmakta, bireyin toplumu ilgilendirmeyen kendine yönelik eylem alanındaki özgürlüğü olarak değerlendirilmekte ve mutlak bir hak olarak savunulmaktadır. Buna göre bütün insanlar aynı düşüncede olsa bile farklı düşünen tek bir kişiyi bile susturmaya hakları yoktur.

Mill'in düşünce ve ifade özgürlüğüne yönelik savunmasında dört temel argümanın varlığından bahsedilebilir. İlk olarak susturulan herhangi bir düşüncenin doğru olma ihtimali üzerinde durmaktadır. Bu durumda ifade özgürlüğünün olmaması doğru olma ihtimali olan bu düşüncelerden faydalanılmasını engelleyecektir. İkinci olarak susturulan bir düşünce doğrunun bir kısmını ihtiva ediyor olabilir. Düşünceler nadiren gerçekliğin tamamını barındırdığından, gerçeklik farklı fikirlerin birbiriyle çatışması sürecinde inşa edilebilir. Üçüncü argümana göre genel kabul gören düşünceler doğrunun tamamı bile olsalar, eleştirilmelerine izin verilmemesi halinde birer peşin hüküm haline geleceklerdir. Bu durumda da bireyler düşünmeyi elden bırakma eğiliminde olacak ve “kesinleşmiş düşüncenin derin uykucusu” haline geleceklerdir. Dördüncü argümana göre genel kabul görmüş olan düşünceler doğru olsalar bile, eleştiriye açık olmazlarsa körü körüne inanılan birer dogmaya dönüşeceklerdir. Bu tür dogmalar zamanla anlamını kaybederek toplumun temel ihtiyaçlarına cevap üretebilme kapasitelerini kaybedeceklerdir. Düşünce ve ifade özgürlüğü sayesinde bu tür düşünceler kendileri yenileyebilecek ve zamanın şartlarına ayak uydurabileceklerdir.

Mill'in düşünce, ifade ve tartışma özgürlüğüne yönelik tezleri temelde gerçekliğin keşfedilmesi argümanına dayanmaktadır. Mill için gerçekliğin keşfedilmesi bir süreç meselesidir ve önemli olan sürecin kendisidir. Gerçekliğin keşfedilmesi konusunda insan doğasına ilişkin iyimser bir bakışa sahip olan Mill'e göre insanlık geliştikçe artık üzerinde tartışılmayan veya şüphe edilmeyen öğretilerin sayısı artacaktır. Ancak insanlık tarihi de gerçeklik konusunda pek çok noktada yanıldığını göstermektedir. Üstelik “fikirlerin pazaryeri” argümanındaki gerçeklerin yanlışlar karşısında er geç galip geleceğine yönelik düşünceye de katılmaktadır. Çünkü tarih zulüm ile susturulmuş hakikat örnekleri ile doludur. Bu açıdan bakıldığında Mill'in ifade özgürlüğüne yönelik tezleri bir anlamda yanlışlanabilirlik veya yanılabilirlik tezi olarak da okunabilir. Gerçekliğin keşfedilmesinde iyimser olmakla

beraber, insanın gerçekliğin ancak kısmi bilgisine sahip olduğunu ve gerçekliğin tamamlanmamış bir süreç olduğunu düşünür. Birey, toplum ve tarih yanılmaz olmadığından düşünce, ifade ve tartışma özgürlüğünün engellenmesi esas itibarıyla bir yanılmazlık taslama anlamına gelecektir.

Mill, içsel bir eylem olarak gördüğü düşünce özgürlüğünü vicdan özgürlüğüyle birlikte ele almakta ve bu anlamda mutlak bir özgürlük talep etmektedir. İfade özgürlüğü ise başkalarına yönelik eylemler kategorisinde ancak her türlü kontrolden azade olan başkalarına yönelik bir eylem olarak görülmektedir. Çünkü ifade özgürlüğünün amacı ve aynı zamanda anlamı başkalarına yönelik olmasında yatmaktadır. Bu anlamda düşünce özgürlüğüyle ifade özgürlüğünün pratikte birbirinden ayrılamayacağını düşünen Mill, hiçbir bireyin incinmeme hakkının olmadığını ve bu nedenle de başkalarının menfaatlerine zarar vermedikçe ifade özgürlüğünün sınırlandırılmayacağını söyler. Benzer şekilde, suçun işlenmesine teşvik veya tahrik oluşturmadığı müddetçe tartışma özgürlüğüne de herhangi bir sınırlandırma getirilmesine karşı durmaktadır. Ancak her şeye rağmen sınırsız bir ifade özgürlüğünden bahsetmek mümkün değildir. Ona göre ifade edildikleri şartlar ve zaman dikkate alındığında fikirler bile dokunulmazlıklarını kaybedeceklerdir. Bu anlamda başkalarını etkilemek ile onlara zarar vermek arasında yaptığı ayırım temel noktayı oluşturmaktadır.

Mill, ifade özgürlüğünün sınırlarına ilişkin düşüncelerinde fayda kavramına açıkça başvurmamışsa da, toplumsal bir varlık olarak ele aldığı insanın genelin mutluluğuna karşı duyarlı hareket etmesi ve kendi mutluluğunun da genelin mutluluğuna bağlı olduğunu bilmesi gerektiğini düşünür. Bu açıdan da bireysel olduğu kadar toplumsal mutluluğun da zarar görmemesi adına bazı meşru sınırlandırmaların getirilebileceğini kabul eder. Ancak her durumda devletin ve toplumun yanılmazlığı iddiası anlamına gelebilecek ve yasaklama alanını genişletecek her türlü müdahalelere de

karşı çıkar. Her şeye rağmen ifade özgürlüğüne ilişkin meşru sınırlandırmaların varlığını kabul etmekle beraber, bu sınırların konulacağı yerin neresi olduğuna dair kesin bir yargıya da varılamayacağını kabul eder.

Mill, bireysel özgürlüğe yönelik olarak bireylerden gelebilecek tehditler üzerinde fazlaca durmamaktadır. Çünkü devleti ve yasal düzenlemeleri bu konuda yeterli bir güvence olarak ele almaktadır. Özgürlüğe yönelik devletten gelebilecek tehditlere karşı ise klasik liberal düşüncedeki sınırlı ve anayasal hükümet anlayışını benimsemektedir. Ona göre özgürlük mücadelesi, siyasal hak ve özgürlüklerin tanınması ile anayasal önlemlerin alınması yoluyla, iktidarının sınırlandırılmasına yönelik çabalarla kendini ortaya koymaktadır. Mill, iktidarın gücünün gereksiz arttırılmasının sakıncaları üzerinde vurgu yaparak bu tür önlemleri yeterli bir güvence olarak kabul etmemektedir. Ona göre toplumun birey üzerindeki tahakkümüne yönelik de önlemlerin alınması gereklidir.

Mill, klasik faydacı düşüncenin araçsal rolüyle ela aldığı yönetim biçimi anlayışına bağlılığını sürdürmekle birlikte, bir mühendislik ürünü olarak ortaya çıkacak ideal veya evrensel bir yönetim biçiminin mümkün olmadığını düşünmektedir. Ona göre her bir yönetim biçimi kendi özel şartlarının ürünü olduğundan, insanlığın ilerlemesi ve gelişmesine paralel olarak, uygarlığın farklı aşamalarında farklı siyasal kurumlar oluşacaktır. Devlet ve iktidar her durumda toplumun en güçlü kesimin elinde olmakla beraber, toplumsal gelişme ile özgürlük arasında gördüğü mutlak ilişkiye bağlı olarak, uygarlığın ilerlemesiyle birlikte özgürlüklerin de geliştiği siyasal sistemlerin kaçınılmaz olduğunu düşünmektedir. Ona göre aristokrasi feodal dönemde topluma önderlik yapmıştır ancak modern endüstri ve ticaret çağında gerekli olan erdemlere sahip değildir. Böyle olmakla beraber bir anakronizm örneği olarak toplumsal ve siyasal güç olmaya devam etmektedir. Toplumsal ve siyasal güç artık orta sınıflara doğru kaymakta olduğundan modern toplumda büyük

bir değişim yaşanmalıdır. Bu yeni dönemin yönetim sistemi de halkın katılımın dayanan çoğulcu bir yönetim olacaktır. Bu nedenle de demokrasi uygar bir toplumun kaçınılmaz olan yönetim sistemidir. Ancak Mill için demokrasi faydacı anlayışa bağlı olarak araçsal rolüyle ele alınmaktadır. Onun için önemli olan özgürlüğü korumaya, bireysel ve toplumsal mutluluğu arttırmaya en elverişli olan yönetim sisteminin hangisi olduğudur. Dolayısıyla da demokrasi bu noktadaki işe yararlılığıyla değerlidir. Mill için özgür yönetimin ideal ve kusursuz tanımı, özgürlüğün nimetlerinden toplumun tümünün faydalanabilmesinde yatar. Böyle bir yönetimin henüz gerçekleşmemiştir ancak demokrasi özgürlüğe en uygun yönetim sistemidir. Bütün eksikliklerine rağmen demokrasiyi söz konusu amaçlara en uygun olan yönetim sistemi olarak görmekte ve kendisini radikal bir demokrat olarak tanımlamaktadır.

Mill'in en iyi yönetimin ne olduğuna dair düşüncelerinin temelinde herkesin kendi hak ve çıkarlarına sahip çıkabilmesi yatar. Bireyler ancak bu şekilde kendilerini koruyabilecek donanıma sahip olabileceklerdir. Bu anlamda devletten gelebilecek kötülöklere karşı korunabilmek için de yönetime katılma hakkına sahip olabilmeleri elzemdir. Herkesi yönetimde bir hakka sahip olması demek olan demokrasi, özgürlükleri güvence altına alan tek yönetim sistemidir. Kamusal işlerin büyüklüğü dikkate alındığında da uygulanabilir tek yönetim sistemi olarak temsili demokratik sistem görölmektedir. Ona göre temsili demokrasi özgürlüğe ve insan doğasına en uygun hükümet şeklidir. Ancak bireyselliği boğan çoğunluğun nüfuzu her yönetim sisteminde iktidar üzerinde büyük bir etkide bulunmaktadır. Bu nedenle demokrasilerde bile çoğulcu yapıların susturulması ve farklılıkların bastırılmasından endişe duymak gerekir. Mill için demokrasi ve özgürlük mutlak anlamda özdeş veya birbirini destekleyen kavramlar değildir. Demokrasi özgürlükler açısından en müsait ortamı yaratan yönetim sistemi olabileceği gibi, aynı zamanda bir baskı rejimine dönüşme potansiyeline de sahiptir. Mill'in özellikle dikkatimizi çekmeye çalıştığı nokta demokratik siyasal

sitemlerdeki kamuoyu gücüdür. Ona göre modern toplum iktidar gücünü bilgi ve ahlak düzeylerini yükseltmeden halk kitlelerine vermiştir. Devleti ahlaki bir varlık olarak gören Mill'e göre devletin görevi, yönetilenlerin veya çoğunluğun çıkarlarını gözetmek değil, ahlaki görevlerini yerine getirmektir. Bu ahlaki görevlerin en önemlisi de bireylerin erdem ve zekâlarını geliştirmektir.

Uygarlaşmanın, sanayileşmenin ve Aydınlanma Projesi'nin beraberinde getirdiği sorunlar üzerinde kafa yoran Mill, bu süreci birey olarak kalmayı zorlaştıran ve tektipleşmeyi dayatan bir süreç olarak ele alır. İktidar kitlelere doğru kayarken, kitlelere karşı değersizleşen birey kalabalık içinde kaybolmaktadır. Demokraside çoğunluğun kamuoyu gücü tek boyutlu öznellikler yaratmaktadır. Mill, modern toplumda sıradanlığın yaygınlaştığını ve bireyler üzerindeki baskının toplumun ahlaki zabıta rolünden kaynaklandığını düşünür. Buna bağlı olarak da çoğunluğun birey üzerindeki tahakkümünün önüne geçebilecek bir demokratik sistem arayışındadır. Tocqueville'in Amerika'da Demokrasi eserinden de etkilenerek demokratikleşme sürecini önlenemez bir süreç olarak görmekle birlikte, demokrasinin, iktidar gücünü verdiği çoğunluğun mutlak iktidarına karşı yapısal anlamda güvenceler ve kurumlar geliştirmesi gerektiğini düşünür. Toplumun bireyler üzerinde meşru olarak kullandığı iktidarın doğasını sorgulayan Mill, toplum içinde bireylerin tercih özgürlüğüne saygı gösterme anlayışının çok da kabul görmediğini ve genel olarak farklılıkların hoş görülmenin ötesinde dışlandığını ve müdahalelere maruz kaldığını söyler. Ahlâki bir tutuculuğun içinde olan toplum farklılıkları ve çeşitliliği bastırarak tektipliliği ve sıradanlığı dayatır. Bu anlamda modern çağda toplum bireye karşı üstünlüğü ele geçirmiştir. Bunun tek bir anlamı vardır: esasında çoğunluğu oluşturan toplumun birey üzerindeki tahakkümü veya tiranlığı.

Mill'e göre modern çağda yönetim biçiminin demokrasiye doğru evrilmesiyle iktidar gücünün kötüye kullanılması sorunu çözüme kavuşmadığı

gibi, özgürlük sorunu da öneminden hiçbir şey kaybetmemiştir. Daha “çok” olmak, daha “iyi” veya daha “haklı” olmak demek değildir. Çoğunluk anlayışının tek ilke olarak kabul edilmesi durumunda demokrasinin despotizme kayması tehlikesi vardır. Mill açısından çoğunluğun birey üzerindeki tahakkümünün yalnızca iktidar vasıtasıyla gerçekleşebileceğini düşünmek hatadır. Esasen demokratik bir yönetimin iktidar gücünü bireylerin çıkarları aleyhine kullanacağına da pek ihtimal vermez. Ancak tahakkümün asıl endişe verici olanı toplumsal alanda var olanıdır. Bu sorun kitlelerin iktidar gücünü elinde bulundurduğu modern demokratik siyasal sistemlerde daha da vahim hale gelebilme potansiyeline sahiptir. Çünkü çoğunluğun tahakkümü demokratik yönetim sisteminin olağan ve mantıklı bir neticesidir. Bu nedenle de özgürlüklerle uyumlu olarak gördüğü tek siyasal yönetim biçimi olarak demokrasiyi görmekle birlikte, demokrasinin barındırdığı bu güçsüzlükleri aşacak tedbirleri alması gerekir. Çoğunluğun iradesinin yönetim mekanizmasında üstün olmasına dair demokratik ilkeyi kabul eder ancak çoğunluğun iradesinin doğrunun ölçütü olarak kabul edilmesine karşı çıkar. Ona göre doğrunun ölçütü halkın yararı olmalıdır. Mill’ göre bu sorunların üstesinden gelebilmek için iktidarın sınırlandırılmasına ilişkin alınacak yapısal önlemler yeterli değildir. Modern demokratik toplumlarda kitlelerin veya çoğunluğun birey üzerindeki tahakkümüne karşı da tedbirlerin alınması gerekir. Her şeyden de öte iktidarın birey üzerindeki zorlama gücü kamuoyuyla birlikte kullanıldığında, kamuoyuna rağmen kullanıldığından daha kötü sonuçlara yol açacaktır. Dolayısıyla da asıl korkulması gereken şey, farklılıklara ve çeşitliliğe karşı hoşgörüsüz bir tutum içinde olan ve niceliksel üstünlüğü kullanarak azınlıkta kalan düşünceleri boğmaya çalışan çoğunluk ve onun ifade bulan şekli olan kamuoyudur. Bu nedenle de kamuoyunun bireyselliğe yönelik baskısını kırarak bir demokrasi anlayışına ihtiyaç vardır. İnsan toplumsal bir varlıktır ve toplum, insanın kendini başka türlü tasarlayamayacağı şekilde doğal bir olgudur. Bunun anlamı şudur ki, her birey toplumdan sağladığı korumanın karşılığında toplumsal düzene uymakla görevlidir. Böyle olmakla beraber toplumun gerçek amacı birey ihtiyaçlarıdır. Devletin veya toplumun değeri onu oluşturan bireylerin değerinin üstünde

veya ötesinde değildir. Bireyleri cüceleştiren ve kamuoyunun ahlâki zabıtasına teslim eden bir toplumda hiçbir ilerleme olamayacağı gibi, böyle bir toplumda sıradanlık, kölelik ve konformizm hakim olacaktır.

Özgürlüğe yönelik son derece hassas tavrının yanında Mill, en büyük mutluluk ilkesi temelinde özgürlükten yapılabilecek meşru fedakârlıkların çerçevesini de oluşturmaya çalışır. Kendini koruma ve zarar ilkesi çerçevesinde bireyin toplum müdahalesi dışındaki özel alanının sınırlarını ortaya koymaya çalışır. Başkalarının çıkarlarını etkileyen eylemler özgürlüğün konusu olmaktan çıkarak ahlâk ve yasaların alanına girer. Bunun yanında diğer bireylerin zarardan korunmasın açısından da bireye fedakârlığa katlanma yükümlülüğü yükler. Çünkü her birey başkalarının mutluluğu ile veya toplumun iyiliği ile ilgilenmek zorundadır. Toplumsal bir varlık olan bireyin bu tür sorumluluklarının bulunduğu kabul edilmelidir. Yani bireyin eylemleri yasal haklarını ihlâl etmeden de başkalarına zarar verebilir. Bu durumda da toplumun yasal olmasa bile ahlâki veya manevi yaptırımını söz konusu olacaktır. Dolayısıyla da özgürlük ancak bireyin başkalarını ilgilendirmeyen özel yaşam alanında bir anlam ifade eder. Mill, diğer yandan da “toplumsal kulp takmak” anlamına gelecek gerekçelerle müdahale sınırlarının özgürlüğe tecavüz edilinceye kadar genişletilmesinin topluma ahlâki zabıta rolü vermek anlamına geleceğini ifade eder. Kuşkusuz ki Mill, toplumun birey üzerindeki otoritesinin sınırlarını çizmeye ve bu anlamda birey hayatının ne kadarının bireyin kendisine ne kadarının topluma ayrılması gerektiğini belirlemeye çalışırken, bu sorunun mutlak anlamda çözülebileceğini düşünmenin yanlış olduğunu farkındadır.

Mill, ifade etmeye çalıştığı analizler neticesinde potansiyel olarak bazı zaafları içinde barındıran demokrasinin nasıl insanlık yararına işleyen ideal bir sistem haline getirilebileceğine dair düşüncelerini ortaya koyar. Her şeyden önce ideal bir yönetim sisteminin zamanın ve mekânın şartlarına göre

ele alınması gerektiğini düşünür. Bunun anlamı şudur ki, evrensel anlamda mutlak bir ideal yönetim sisteminden bahsedilemez. Uygarlığın değişik gelişme evrelerinde kendine özgü farklı yönetim sistemleri ortaya çıkacaktır. Bu anlamda uygarlığın ulaştığı modern toplumlarda özgürlükleri güvence altına alacak en ideal yönetim sistemi demokrasidir. Ancak Mill, demokrasinin doğru ve yanlış uygulamaları arasında ayırma giderek kendi demokrasi anlayışını ortaya koymaya çalışır. Bütün vatandaşların eşitliğine ve temsiline dayanan bir yönetim sistemi olan demokrasinin uygulamada yalnızca çoğunlukların temsil edildiği bir haline geldiğini söyle. Demokratik sistemin mantığında iktidar gücünün çoğunluğun elinde olması genel kabul gören bir düşüncedir ancak çoğunluklar da yanılmaz değildir. Demokrasinin bu yönüyle kaçınılmaz olarak azınlıkların dışlanacağı bir yöne doğru evrileceğini söyler. Mill'in yanlış demokrasi olarak tarif ettiği şey çoğunlukçu demokrasi anlayışından başka bir şey değildir. Onun doğru demokrasi anlayışı ise halkın gerçek anlamda temsil edildiği ve çoğunluğa karşı azınlıkların korunup güçlendirildiği çoğulcu demokrasi anlayışdır.

Mill'in yanlış demokrasi olarak tarif ettiği diğer bir uygulama da popüler ve sıradan fikirlerin temsil edilmesi ve entelektüel seviyenin düşüklüğüdür. Ona göre demokrasideki çoğunluğun haklılığı inancı ve toplumun sıradanlaştırıcı etkisi bireyleri "ahmak uyumculuğun" tehdidi altına sokmaktadır. Bu durumu gelişme ve ilerlemenin önündeki en büyük engellerden biri olarak gören Mill için entelektüel ve eksantrik bireylerin toplumda belli bir ağırlığa sahip olması elzemdir. Gelişme ve ilerlemenin kaynağını olan bu entelektüel bilge bireylerin aslında küçük bir azınlık olduğunu söyler. Ona göre toplum esasında birkaç akıllı ile birçok akılsız bireyden meydana gelen bir topluluktur. Toplumda azınlıkta bulunan bu entelektüel bilge bireylerin kitlelere öncülük etmesi gerektiğini düşünür. Ona göre niceliksel eşitliğe dayalı herkesin bir oya sahip olduğu demokrasi anlayışı çoğunlukçu bir yapıyı ortaya çıkaracaktır. Bu durumun bir diğer

vahim yönü de cehaletin bilgeliğe üstün gelmesi olacaktır. Böyle bir yapıda ilerleme ve gelişmeden bahsetmek ise mümkün değildir.

Mill'in temel hareket noktası bir bireyin çıkarlarını ancak bunları savunabildiğinde korumuş olabileceğine yönelik düşüncedir. Çünkü bireylerin hak ve çıkarlarının yalnızca siyasi katılım vasıtasıyla korunabileceğini düşünür. Bu nedenle de bireylerin her alanda kendi kaderlerini ilgilendiren işlere katılmaları gerektiğini savunur. Diğer yandan siyasi veya kamusal katılım bireyin kişisel, ahlaki ve entelektüel gelişimine katkıda bulunması bakımından eğiticiidir. Ancak kitleler demokratik siyasi katılmanın gerektirdiği niteliklere haiz değildir. Uygulanagelen yanlış demokrasi anlayışı iktidar gücünü eğitimsiz kitlelere vermekle cahil bir bireyi entelektüel bir birey kadar söz sahibi kılan bir sistem haline gelmiştir. Mill, temsili parlamenter demokrasi fikrini desteklemekle birlikte, şekli siyasi eşitliği kabul etmemektedir. Çünkü nitelik nicelikten, ehliyet katılımdan önce gelir. Onun düşüncesine göre insanların ahlâki olarak eşitliği siyasi katılımdaki eşitliklerini gerektirmez. Siyasi katılım büyük bir ahlaki sorumluluk olarak görüldüğünden, kendi kaderini tayin etme konusunda gerekli ehliyete sahip olmayanlar dışlanmaktadır. Amaç sıradanlığın ve çoğunluğun tahakkümünün bertaraf edilmesidir. Ancak bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, entelektüel aydın sınıfa yüklenen rolün bir iktidar veya otorite değil, kitleleri yönlendirme sorumluluğunu içeren bir rol olduğudur.

Mill, yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi gelişmelerinden büyük oranda etkilenmiş ve buna bağlı olarak da genel oy taleplerine karşı olumlu bir tavır sergilemiştir. Ancak onun için oy verme bir hak olmaktan ziyade, genelin mutluluğuna yönelik ahlâki sorumluluk içeren bir vazifedir. Mill, toplumdaki bütün azınlıkların temsiline imkân sağlayan nispi temsili savunur. Daha çok entelektüel sınıfın temsil edilmesini kolaylaştıracak bir seçim sistemi üzerinde kafa yoran Mill, nispi temsilin bu amaca uygun olduğunu

düşünür. Diğer yandan da entelektüel aydınların temsil organına seçilmesini kolaylaştırmak adına niteliğe (eğitime) dayalı çoğul oy ilkesini savunur. Onun amacı genel oy ilkesinin korunması ancak temsil organında entelektüel aydınların belirleyici çoğunluğa sahip olmasıdır. Mill'in doğru demokrasi anlayışı herkesin katıldığı ancak entelektüel aydın sınıfın topluma rehberlik ettiği, kendi karakterini ve bağımsız gücünü ortaya koyduğu bir temsili demokrasi anlayışıdır. Buna bağlı olarak da onun doğru demokrasisi genel itibarıyla bir "elit demokrasisi" olarak tanımlanmaktadır.

Mill'in yönetim sistemi anlayışının bir başka eleştiriye açık olan noktasını da uygarlaşmamış geri toplumlara olan bakış açısı oluşturmaktadır. İlerlemeci tarih anlayışı açısından insanlık tarihini vahşilik, barbarlık ve uygarlık aşamalarına ayıran Mill, insanlığın uygarlık aşamasına aşamalı bir şekilde ulaştığını ve özgürlüğün de yalnızca uygarlaşmış toplumların sahip olması gereken bir değer olduğunu düşünür. Toplamlar da bu sürecin değişik evrelerinde bulunduklarından bütün toplamlar için evrensel anlamda geçerli olacak tek bir yönetim sisteminin varlığından bahsedilemez. Buna bağlı olarak uygarlık aşamasına henüz ulaşamamış geri toplamlar adına despotizmin zorunlu olarak en ideal yönetim sistemi olduğunu düşünür. Bu tür toplamlarda bireyler siyasal katılım için gerekli olan niteliklere sahip olmadıkları ve siyaset de eğitici rolünü yerine getiremediği için, temsili demokratik sistemin uygulanabilirliği mümkün değildir. Geri kalmış toplamlar adına meşrulaştırılan bir tür aydınlanmış despotizm, topluma rehberlik ederek onu uygarlığa doğru taşıyacaktır. Mill'in temel ilkesi şudur ki, bütün medeniyetlerde uygulanabilir olan evrensel bir yönetim sisteminden ziyade, var olan koşullarda uygulanabilir olan ve en çok fayda sağlayan yönetim sistemi ancak ideal bir yönetim sistemi olabilir.

Mill, devletin büyümesinden, gücünün artmasından ve merkezileşmeden kaygı duyar. Bu doğrultuda devletin gücünü sınırlandırmak

adına yerel yönetimlere büyük önem atfeder. Onun doğru demokrasi anlayışının önemli bir yönünü de yerel nitelikte olan işlerin yerel halk tarafından yerine getirilmesi ilkesi oluşturur. Hatta demokrasi ile özerk yerel yönetimleri zorunlu bir ilişki içinde ele alır. Ona göre siyasal katılımın temeli yerel yönetimlerden geçer. Önemli olan nokta verimliliği bozmamak şartıyla gücün mümkün olduğunca dağıtılmasıdır.

Mill için demokrasi halkın üstünlüğün ve çoğunluğun iradesine dayalı bir sistem olabilir ancak siyasetin temel ölçütü bu olmamalıdır. Demokrasi, yönetimden güç olgusunu çıkarmadığı gibi, demokrasilerde de iktidar gücünün istismarına karşı önlemler alınmalıdır. Mill, pratikte hükümet faaliyetlerinin sınırları konusunda kesin bir ilkenin varlığından bahsetmenin zor olduğunun farkındadır ancak ilkesel olarak özgürlüğe yönelik tehditlerden korunmak adına sınırlı hükümet savunusu yapar. Hükümetin bireylerin yerine geçerek faaliyette bulunduğu noktada kötülüklerin başladığını belirten Mill, bir anlamda minimal veya gece bekçisi devlet anlayışına yakınlaşmaktadır. Ancak diğer yandan devletin insanlığın yararına olan bütün amaçlar için var olduğunu söyleyerek devlete ahlâki yükümlülükler yüklemektedir. Devletin en önemli ve en yüce amacı da vatandaşlarının ahlâki ve zihinsel gelişimlerinin sağlanmasıdır. Buna bağlı olarak da devletin birtakım zorunlu müdahalelerini veya meşru hareket alanını halılaştırmaya çalışır. Temel felsefesi açısından bireyci olarak görülen Mill, bu noktada bir tür kolektivist dönüşmektedir. Devleti toplumsal kötülüklerin düzelticisi ve toplumsal faydaların yaratıcısı olarak ele alan bakışıyla, birtakım zorunlu devlet müdahalelerine göz yuman bir noktaya kaymıştır. Her şeyden önce devletin özgürlüklerin geliştirilmesi, gelişme ve ilerlemenin sağlanması adına negatif anlamda olduğu gibi pozitif anlamda da yükümlülükleri vardır.

Sanayileşme çağının kendine özgür sorunlarıyla kapitalist sistemin adaletsizliklerine ve yarattığı sıkıntılara yönelik insancıl tepkiler Mill'in

düşüncelerini derinden etkilemiş ve bu anlamda sosyalist gelenekten oldukça beslenmiştir. Bireyi kolektivite içinde eriten ve ona hükmeden, özel mülkiyet ve rekabete dayalı serbest piyasa karşıtı bir sosyalizmden yana olmamasına rağmen, hem kapitalizmin hem de sosyalizmin bireyselliğe ve özgürlüğü katkı sağlayan erdemleri arasında bir sentez yapmaya çalışmış gibi görünmektedir. Bu durum devletin niteliğine ve görevlerine olan bakış açısı üzerinde önemli değişikliklere yol açmıştır. Miras olarak devraldığı geleneğe toplumsalcı bir bakış açısını eklemlemeye çalışan, bireyi ve devleti tarihsel ve kültürel temelde ele alan Mill, hem bireye hem de devlete genelin çıkarlarını ve mutluluğunu gözetme sorumluluğu yüklemiştir. Özgürlük anlayışını yalnızca bireysel olmaktan ziyade toplumsal açıdan da ele alan Mill, bireyin fayda ve mutluluğunun toplumsal fayda ve mutluluktan geçtiği sonucuna varmıştır. Diğer yandan devletin özgürlüğün koşullarının geliştirilmesine ve toplumsal refahın arttırılmasına yönelik meşru pozitif eylemleri açısından herhangi bir sınırın kabul edilemeyeceğini düşünmektedir. Düşüncelerinde sosyalist doktrinlerin etkileri açıkça kendini gösterse de esas itibariyle özel mülkiyete, rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisine ve sınırlı devlete inanmaktadır. Ancak devlet müdahalelerine açtığı kapı, onun sosyalist olarak nitelenmesine yetecek kadar gerekçeler sunmasa bile, bir yönüyle ütopyacı sosyalist olarak değerlendirilmesine yol açacak şekilde kapitalizmin çok ötesine geçtiğini ortaya koymaktadır. Vergilendirme, kamulaştırma ve miras gibi meselelerde devlet müdahalelerinin meşrulaştırılmasına yönelik tutumu, zenginliklerin yeniden dağıtımında ve adil bölüşümünde devlete pozitif bir rol veren sosyal demokrasi anlayışının öncüsü olarak görülmesine neden olmuştur.

Mill, esas itibariyle liberal geleneğin bir temsilcisi olarak görülmektedir. Liberal düşüncenin temelinde yer alan bireysel haklar, hukukun üstünlüğü, piyasa ekonomisi, temsili hükümet ve hoşgörü gibi değerleri paylaşır. Klasik liberal anlayıştaki bireylerin hukuki ve ahlaki eşitliği ile toplumda en geniş anlamda ahlaki, siyasi ve kültürel çeşitliliğin sağlıklı bir şey olduğu düşüncesi

Mill felsefesinin temelinde yer alır. Ancak ahlaki ve kültürel değerler hiyerarşisinde niteliksel farklılıkların önemine vurgu yaparak, siyasi eşitliği reddeden ve niteliğe bağlı siyasal katılımı haklılaştıran bir anlayışa sahiptir. Buna bağlı olarak da liberal seçkinci bir düşünür olarak kabul edilmektedir. Mill, düşüncelerinin merkezine bireyi koymakta ve esas itibarıyla negatif özgürlük anlayışının bir temsilcisi olarak görülmektedir. Ancak Mill'in özgürlük anlayışı salt müdahalesizlik anlamında özgürlük olmayıp, bireyin kendini gerçekleştirebilmesi adına gerekli niteliklerin geliştirilmesi anlamında pozitif özgürlüğe yakındır. Bireyselliği, farklılıkları ve çeşitliliği toplumsal gelişme ve ilerlemenin de kaynağı olarak görmekte ve bir anlamda pozitif yönüyle ele almaktadır. Bu yönüyle de sosyal liberalizmde ifadesini bulan pozitif özgürlük anlayışını ve devlete aktif bir rol tanıyan liberal eğilimlerin ilk nüvesini Mill'in düşüncelerinde bulmaktayız. Bu eğilimde bireyin toplumsal kötülöklere karşı korunması ve sosyal refahın gerçekleştirilmesi görevi devlete yüklenmiştir. Mill'in kamu yararı adına ticaret ve sanayiye düzenlemeler getirilebileceğine kadar varan düşünceleri onun laissez-faire geleneğinden önemli ölçüde kopuşunun bir örneği olarak gösterilmektedir. Mill'in düşünceleri klasik liberalizmin sınırlı gece bekçisi devlet anlayışıyla, devlet müdahalelerine daha ılımlı bakan sosyal liberal veya modern liberalizm arasında bir anlamda köprü rolü oynamıştır. Her şeye rağmen Mill'in eserleri liberal düşüncenin gelişmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur.

KAYNAKÇA

AĞAOĞLU, Tezer; **Stuart Mill**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1931.

AKDOĞAN, Yalçın; “Yerel Siyaset-Kavramlar”, **Yerel Siyaset**, Yıl 3, Sayı 26, Şubat 2008, s. 25-28.

ANDERSON, Elizabeth S.; “John Stuart Mill and Experiments in Living”, **Ethics**, Vol. 102, No. 1, Oct. 1991, ss. 4-26.

ARCHARD, David; “Freedom not to be Free: The Case of the Slavery Contract in J. S. Mill’s On Liberty”, **Philosophical Quarterly**, Vol. 40, Issue 161, Oct. 1990, s. 453-465.

ARSLAN, Zühtü; “İfade Hürriyetinin Sınırlarını Yeniden Düşünmek: 'Açık ve Mevcut Tehlike'nin Tehlikeleri”, **Teorik ve Pratik Boyutlarıyla İfade Hürriyeti** (içinde), Ed. Bekir Berat Özipek, Yay. Haz. Haluk Kürşad Kopuzlu, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu, 2003, s. 49- 66.

ARSLAN, Zühtü; “Liberal Demokrasilerin Zor Zaman Krizi ve İfade Özgürlüğü”, **Teorik ve Pratik Boyutlarıyla İfade Hürriyeti** (içinde), Ed. Bekir Berat Özipek, Yay. Haz. Haluk Kürşad Kopuzlu, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu, 2003, s. 67-98.

BAIN, A.; “John Stuart Mill”, **Mind**, Volume 4, No. 14, Apr. 1879, ss. 211-229.

BAIN, A.; “John Stuart Mill”, **Mind**, Volume 4, No. 15, Jul. 1879, ss. 375-394.

BAIN, A.; “John Stuart Mill”, **Mind**, Volume 4, No. 16, Oct. 1879, ss. 520-541.

BAIN, A.; “John Stuart Mill”, **Mind**, Volume 5, No. 17, Jan. 1880, ss. 82-104.

BALASSA, Bela A.; “John Stuart Mill and the Law of Markets”, **The Quarterly Journal of Economics**, Vol. 73, No. 2, May 1959, s. 263-274.

BARRY, Norman P.; “Hukuki ve Siyasi Açıdan İfade Hürriyeti”, çev. Özlem Çağlar Yılmaz, **Liberal Düşünce**, Cilt 7, Sayı 27, Yaz 2002, s. 5-14.

BARRY, Norman P.; **Modern Siyaset Teorisi**, çev. Mustafa Erdoğan, Yusuf Şahin, Yay. Haz. Emrah Akkurt, Ankara, Liberte Yayınları: 101, İkinci Baskı, 2004.

BAŞDEMİR, H.Yücel; “Bireysel Hürriyet Düşüncesi ve John Stuart Mill”, **Teorik ve Pratik Boyutlarıyla İfade Hürriyeti** (içinde), Ed. Bekir Berat Özipek, Yay. Haz. Haluk Kürşad Kopuzlu, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu, 2003. s. 107-138.

BAUM, Bruce; “J. S. Mill’in İktisadi Özgürlük Anlayışı”, **Mill** (içinde), çev. Ece Cihan Ertem, Yay. Haz. Cengiz Çağla, İstanbul, Say Yayınları, Fikir Mimarları-12, 2007, s. 105-159.

BAUM, Bruce; “Feminism, Liberalism and Cultural Pluralism: J. S. Mill on Mormon Polygyny”, **The Journal of Political Philosophy**, Volume 5, Number 3, 1997, s. 230-253.

BAUM, Bruce; “J. S. Mill and Liberal Socialism”, **J. S. Mill’s Political Thought: A Bicentennial Reassessment** (içinde), Ed. Nadia Urbinati, Alex Zakaras, Cambridge University Press, 2007, s. 98-123.

BAUM, Bruce; **Rereading Power and Freedom in J. S. Mill**, Toronto, University of Toronto Press, 2000.

BEN-AMITTAY, Jacob; **Siyasi Düşünceler Tarihi**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Levent Köker, Ankara, Savaş Yayınları: 7, 1983.

BENTHAM, Jeremy; **An Introduction to the Principles of Morals and Legislation**, Batoche Books, Kitchener, 2000.

BERİŞ, Hamit Emrah; “Teoride ve Pratikte Demokrasi: Tarihsel ve Siyasal Gelişim”, **Feodaliteden Küreselleşmeye** (içinde), Ed. Tefik Erdem, Ankara, Lotus Yayınevi: 24, 2009, s. 113-150.

BEYDOĞAN, Ayhan; **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türk Hukukunda Siyasi İfade Hürriyeti**, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu, 2003.

BLADEN, Vincent W.; "John Stuart Mill's Principles: A Centenary Estimate", **The American Economic Review**, Vol. 39, No. 3, May 1949, ss. 2-12.

BOGEN, James, FARRELL, Daniel M.; "Freedom and Happiness in Mill's Defence of Liberty", **Philosophical Quarterly**, Vol. 28, Issue 113, Oct. 1978, s. 325-338.

BOYD, Richard; "John Stuart Mill ve Liberal Çoğulculuğun İkilemi", çev. Burcu Erdoğan, **Mill** (içinde), Yay. Haz. Cengiz Çağla, İstanbul, Say Yayınları, Fikir Mimarları-12, 2007, s. 161-206.

BOUTON, Clark W.; "John Stuart Mill: On Liberty and History", **The Western Political Quarterly**, Vol. 18, No. 3, Sep. 1965, s. 569-578.

BURGESS-JACKSON, Keith; "John Stuart Mill, Radical Feminist", **Social Theory&Practice**, Vol. 21, Issue 3, Fall 1995, s. 369-396.

BURNS, J. H.; "Happiness and Utility: Jeremy Bentham's Equation", **Utilitas**, Vol. 17, No. 1, March 2005, s. 46-61.

CAPALDI, Nicholas; **John Stuart Mill**, çev. İsmail Hakkı Yılmaz, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

CHANDLER, James A.; "Liberal Justifications for Local Government in Britain: The Triumph of Expediency over Ethics", **Political Studies**, Volume 56, Issue 2, June 2008, s. 355-373.

CLAEYS, Gregory; "Justice, Independence, and Industrial Democracy: the Development of John Stuart Mill's Views on Socialism", **Journal of Politics**, Vol. 49, Issue 1, Feb. 1987, ss. 122-147.

COHEN-ALMAGOR, Raphael; "Between Autonomy and State Regulation: J.S. Mill's Elastic Paternalism", **Philosophy**, Volume 87, Issue 04, October 2012, s. 557-582.

COLLARD, David; "Research on Well-Being: Some Advice from Jeremy Bentham", **Philosophy of the Social Sciences**, Volume 36, Number 3, September 2006, s. 330-354.

COLLINI, Stefan; **J. S. Mill On Liberty and Other Writings**, Cambridge University Press, 2003.

COMAN, B. J.; "Freedom, Religion and J. S. Mill", **Quadrant Magazine**, Volume 54, Issue 5, May 2010, s. 37-42.

COOK, Ian; **Reading Mill: Studies in Political Theory**, London, Macmillan Press, 1998.

COWLING, Maurice; **Mill and Liberalism**, Cambridge University Press, 1990.

CRISP, Roger; **Mill on Utilitarianism**, London, Routledge, 1997.

ÇAĞLA, Cengiz; "Ada'nın Harika Çocuğu", **Mill** (içinde), Yay. Haz. Cengiz Çağla, İstanbul, Say Yayınları, Fikir Mimarları-12, 2007, s. 11-39.

ÇAĞLA, Cengiz; "John Stuart Mill'in Siyaset Felsefesi", **Mill** (içinde), Yay. Haz. Cengiz Çağla, İstanbul, Say Yayınları, Fikir Mimarları-12, 2007, s. 41-63.

ÇAĞLA, Cengiz; **Tocqueville ve Özgürlük**, Yay. Haz. Deniz Zarakolu, İstanbul, Belge Yayınları: 560, 2007.

ÇAHA, Ömer; "John Stuart Mill Üzerine Bir Değerlendirme", **Hürriyet Üstüne** (içinde), John Stuart Mill, çev. M. Osman Dostel, Ankara, Liberte Yayınları: 109, Üçüncü Baskı, 2012, s. 11-29.

ÇUKURÇAYIR, Mehmet Akif; **Siyasal Katılma ve Yerel Demokrasi**, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları: 47, İkinci Basım, 2002.

DAHL, Robert A.; **Demokrasi Üstüne**, çev. Betül Kadioğlu, Yay. Haz. Melih Yürüşen, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2001.

DAHL, Robert A.; **Demokrasi ve Eleştirileri**, çev. Levent Köker, Ankara, Türk Siyasi İlimler Derneği ve Türk Demokrasi Vakfı Ortak Yayını, 1993.

DONNER, Wendy; "John Stuart Mill's Liberal Feminism", **Philosophical Studies**, Vol. 69, No. 2-3, 1993, s. 155-166.

DOSTEL, M. Osman; "Çevirenin Notu", **Hürriyet Üstüne** (içinde), John Stuart Mill, çev. M. Osman Dostel, Ankara, Liberte Yayınları: 109, Üçüncü Baskı, 2012. s. 31-36.

DOYLE, Michael W.; "A Few Words on Mill, Walzer, and Nonintervention", **Ethics & International Affairs**, Vol. 23, Issue 4, 2009, s. 349-369.

EBENSTEIN, William; **Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri**, çev. İsmet Özel, Ed. A. Ali Ural, İstanbul, Şule Yayınları: 36, Dördüncü Baskı, 2005.

ELSHTAIN, Jean Bethke; "Mill's Liberty and the Problem of Authority", **On Liberty** (içinde), John Stuart Mill, Ed. David Bromwich, George Kateb, New Haven and London, Yale University Press, 2003, s. 208-223.

ERDOĞAN, Mustafa; "Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif", **Teorik ve Pratik Boyutlarıyla İfade Hürriyeti** (içinde), Ed. Bekir Berat Özipek, Yay. Haz. Haluk Kürşad Kopuzlu, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu, 2003. s. 37-47.

ERDOĞAN, Mustafa; "İfade Özgürlüğü ve Sınırları", **İfade Özgürlüğü** (içinde), Ed. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları: 1267, 2007, s. 19-37.

FEINBERG, Joeel; **Harm to Self**, Oxford, Oxford University Press, 1986.

FEINBERG, Joel; **Social Philosophy**, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, 1973.

FEUER, Lewis S., "John Stuart Mill and Marxian Socialism", **Journal of the History of Ideas**, Vol. 10, No. 2, Apr. 1949, s. 297-303.

FISS, Owen; "A Freedom Both Personal and Political", **On Liberty** (içinde), John Stuart Mill, Ed. David Bromwich, George Kateb, New Haven and London, Yale University Press, 2003, s. 179-196.

FRANTZ, R.; "John Stuart Mill as an Anti-Intuitionist Social Reformer", **The Journal of Socio-Economics**, Volume 31, Issue 2, 2002, s. 125-136.

FEDE, Victoria; "Freedom of Conscience, Freedom of Confession, and 'Land of Freedom' in the 1860's", **Kritika: Explorations in Russian & Eurasian History**, Volume 13, Issue 3, Summer 2012, s. 561-584.

FUCHS, Alan E. ; "Autonomy, Slavery, and Mill's Critique of Paternalism", **Ethical Theory and Moral Practice**, Vol. 4, No. 3, s. 231-251.

GERSON, Gal; "From the State of Nature to Evolution in John Stuart Mill", **Australian Journal of Politics and History**, Volume 48, Number 3, Sep. 2002, s. 305-321.

GOODIN, Robert E.; **Utilitarianism as a Public Philosophy**, Cambridge University Press, 1995.

GORDON, Jill; "John Stuart Mill and the 'marketplace of ideas'", **Social Theory and Practice**, Vol. 23, Issue 2, Summer 1997, s. 235-249.

GÖKBERK, Macit; **Felsefe Tarihi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, On Sekizinci Basım, 2008.

GÖRMEZ, Kemal, **Yerel Demokrasi ve Türkiye**, Ankara, Vadi Yayınları, 1997.

GRAY, John; "John Stuart Mill: Liberalizmin Krizi", **Siyasi Düşüncenin Temelleri** (içinde), çev. Gonca Bayraktar, Der. Brian Redhead, İstanbul, Alfa Yayınları: 1012, 2001, s. 199-213.

GRAY, John; **John Stuart Mill: On Liberty and Other Essays**, Oxford University Press, 1998.

GRAY, John; "Mill's Liberalism and Liberalism's Posterity", **The Journal of Ethics**, Volume 4, Number 1-2, 2000, ss. 137- 165.

GÜNTÖRE, Sibel Öztürk; **John Stuart Mill'in Ahlak Anlayışı**, İzmir, İlya Yayınevi, 2004.

HAKYEMEZ, Yusuf Şevki; **Militan Demokrasi Anlayışı ve 1982 Anayasası**, Ankara, Seçkin Yayınları, 2000.

HAMBURGER, Joseph; "James and John Stuart Mill: Father and Son in the Nineteenth Century", **History and Theory**, Vol. 15, No. 3, Oct. 1976, s. 328-341.

HAMBURGER, Joseph; **John Stuart Mill On Liberty and Control**, Princeton University Press, 1999.

HAMPSHER-MONK, Iain; **Modern Siyasal Düşünce Tarihi**, Yay. Haz. Necla Arat, çev. Necla Arat, Deniz Hakyemez, Tüten Anğ, v.d., İstanbul, Say Yayınları, 2004.

HARRIS, Abram L.; "John Stuart Mill's Theory of Progress", **Ethics**, Vol. 66, No. 3, Apr. 1956, s. 157-175.

HAUSMAN, Daniel M.; "John Stuart Mill's Philosophy of Economics", **Philosophy of Science**, Vol. 48, No. 3, Sep. 1981, s. 363-385.

HEILBRONER, Robert L.; **İktisat Düşünürleri**, çev. Ali Tartanoğlu, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, İkinci Baskı, 2008.

HEYDT, Colin; "Mill, Bentham and 'Internal Culture'", **British Journal for the History of Philosophy**, Volume 14, Number 2, 2006, s. 275 – 301.

HEYWOOD, Andrew; **Siyaset**, Ed. Buğra Kalkan, Ankara, Liberte Yayınları: 118, 2006.

HEYWOOD, Andrew; **Siyasi İdeolojiler**, çev. Ahmet Kemal Bayram, Özgür Tüfekçi, Hüsamettin İnaç, v.d., Yay. Haz. Buğra Kalkan, Ankara, Adres Yayınları: 18, 2007.

HIRSCHMANN, Nancy J.; "Mill, Political Economy, and Women's Work", **American Political Science Review**, Vol. 102, No. 2, May 2008, s. 199-213.

HOG, Robert W.; "Happiness and Freedom: Recent Work on John Stuart Mill", **Philosophy & Public Affairs**, Vol. 15, No. 2, Spring 1986, s. 188-199.

HUNT, E. K.; **İktisadi Düşünce Tarihi**, çev. Müfit Günay, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2002.

JACOBSON, Daniel; "Mill on Liberty, Speech, and the Free Society", **Philosophy&Public Affairs**, Vol. 29, No. 3, 2000, s. 276-309.

JAHN, Beate; "Barbarian Thoughts: Imperialism in the Philosophy of John Stuart Mill", **Review of International Studies**, Volume 31, Issue 03, July 2005, s. 599-618.

JONES, H. S.; "John Stuart Mill as Moralism", **Journal of the History of Ideas**, Vol. 53, No. 2, Apr.-Jun. 1992, s. 287-308.

KAPANI, Münci; **Kamu Hürriyetleri**, Ankara, Yetkin Yayınları, Yedinci Baskı, 1993.

KELEŞ, Ruşen; **Yerinden Yönetim ve Siyaset**, İstanbul, Cem Yayınevi, Üçüncü Baskı, 1998.

KORS, Alan Charles; "The Paradox of John Stuart Mill", **Social Philosophy and Policy**, Volume 28, Issue 02, May 2011, s. 1-18.

KROPOTKIN, Pyotr Alekseyeviç; **Etik**, çev. Sinan Altıparmak, İstanbul, Öteki Yayınevi, 2007.

KURER, Oskar; **John Stuart Mill: The Politics of Progress**, New York and London, Gerland Publishing, 1991.

KURER, Oskar; "John Stuart Mill: Liberal or Utilitarian?", **European Journal of the History of Economic Thought**, Vol. 6, Issue 2, Summer 1999, s. 200-215.

KYMLICKA, Will; **Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş**, çev. Ebru Kılıç, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 59, 2004.

LE´GE, Philippe; "Hayek's Readings of Mill", **Journal of the History of Economic Thought**, Volume 30, Number 2, June 2008, ss. 199-215.

LEVIN, Michael; "John Stuart Mill: A Liberal Looks at Utopian Socialism in the Years of Revolution 1848-1849", **Utopin Studies**, Vol. 14, Issue 2, 2003, s. 68-82.

LEVY, Jacob T.; "Liberalism's Divide, After Socialism and Before", **Social Philosophy and Policy**, Volume 20, Issue 01, Jan. 2003, s. 278-297.

LIPSON, Leslie; **Demokratik Uygarlık**, çev. Haldun Gülalp, Türker Alkan, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 264, 1984.

LLOYD, Elisabeth A.; "Feyerabend, Mill, and Pluralism", **Philosophy of Science**, Vol. 64, Dec. 1997, s. 396-407.

LONG, Douglas G., "'Utility' and the 'Utility Principle': Hume, Smith, Bentham, Mill", **Utilitas**, Volume 2, Issue 01, May 1990, s. 12-39.

LYNDON, Mary; "Marital Slavery and Friendship: John Stuart Mill's The Subjection of Women", **Political Theory**, Vol. 9, No. 2, May 1981, s. 229-247.

MANN, Hollie; SPINNER-HALEV, Jeff; "John Stuart Mill's Feminism: On Progress, the State, and the Path to Justice", **Polity**, Volume 42, Number 2, April 2010, s. 244-270.

MEDEARIS, John; "Labor, Democracy, Utility, and Mill's Critique of Private Property", **American Journal of Political Science**, Vol. 49, No. 1, Jan. 2005, s. 135-149.

MILL, John Stuart; **Faydacılık**, çev. Şahap Nazmi Coşkunlar, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, İkinci Basılış, 1965.

MILL, John Stuart; **Hürriyet Üstüne**, çev. M. Osman Dostel, Ankara, Liberte Yayınları: 109, Üçüncü Baskı, 2012.

MILL, John Stuart; "Autobiography", **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume I, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1981, s. 1-290.

MILL, John Stuart; "On Genius", **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume I, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1981, s. 327-339.

MILL, John Stuart; "Principles of Political Economy", **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume II-III, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1965.

MILL, John Stuart; "Essays on Economics and Society", **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume IV-V, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1967.

MILL, John Stuart; "Chapters on Socialism", **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume V, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1967, s. 703-753.

MILL, John Stuart; "Remarks on Bentham's Philosophy", **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume X, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1969, s. 3-18.

MILL, John Stuart; "Bentham", **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume X, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1969, s. 75-115.

MIL, John Stuart; "Rationale of Representation", **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume XVIII, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1977, s. 15-46.

MILL, John Stuart; "De Tocqueville on Democracy in America I", **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume XVIII, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1977, s. 47-90.

MILL, John Stuart; "De Tocqueville on Democracy in America II", **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume XVIII, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1977, s. 153-204.

MILL, John Stuart; "Civilization", **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume XVIII, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1977, s. 117-147.

MILL, John Stuart; "Essays on Government", **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume XVIII, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1977, s. 149-152.

MILL, John Stuart; "Thoughts on Parliamentary Reform", **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume XIX, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1977, s. 311-339.

MILL, John Stuart; "Considerations on Representative Government", **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume XIX, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1977, s. 371-577.

MILL, John Stuart; "Centralisation", **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume XIX, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1977, s. 579-613.

MULNIX, M. J.; "Harm, Rights, and Liberty: Towards a Non-Normative Reading of Mill's Liberty Principle", **Journal of Moral Philosophy**, Vol. 6, Issue 2, 2009, s. 196-217.

O'ROURKE, K.C.; **John Stuart Mill and Freedom of Expression**, London and New York, Routledge, 2001.

ÖKTEM, Niyazi; **Özgürlük Sorunu ve Hukuk**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1977.

ÖZİPEK, Bekir Berat; **Teorik ve Pratik Boyutlarıyla İfade Hürriyeti**, Ed. Bekir Berat Özipek, Yay. Haz. Haluk Kürşad Kopuzlu, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu, 2003.

ÖZGÜR, M. Erdem; "John Stuart Mill on Justice in Property", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 64, Sayı 3, Yıl 2009, s. 149-165.

PAPPĚ, H. O.; "Mill and Tocqueville", **Journal of the History of Ideas**, Vol. 25, No. 2, Apr. - Jun. 1964, s. 217-234.

POPPER, Karl; **Açık Toplum ve Düşmanları**, Cilt I, çev. Mete Tunçay, İstanbul, Remzi Kitabevi, Dördüncü Basım, 2000.

POSNER, Richard A.; "On Liberty: A Revaluation", **On Liberty** (içinde), John Stuart Mill, Ed. David Bromwich, George Kateb, New Haven and London, Yale University Press, , 2003, s. 197-207.

PRAGER, Carol A. L.; "Intervention and Empire: John Stuart Mill and International Relations", **Political Studies**, Vol. 53, Issue 3, Oct. 2005, s. 621-640.

QIZILBASH, Mozaffar; Capability, Happiness and Adaptation in Sen and J. S. Mill, **Utilitas**, Volume 18, Issue 1, March 2006, s. 20-32.

QUALTER, Terence H.; "John Stuart Mill, Disciple of de Tocqueville", **The Western Political Quarterly**, Vol. 3, No. 4, Dec. 1960, s. 880-889.

RAPPORT, Niggel; "Cosmopolitanism and Liberty", **Social Anthropology**, Volume 18, Issue 4, November 2010, s. 464-470.

RILEY, Jonathan; "J. S. Mill's Doctrine of Freedom of Expression", **Utilitas**, Vol. 17, Issue 2, Jul. 2005, s. 147-179.

RILEY, Jonathan; "Interpreting Mill's Qualitative Hedonism", **The Philosophical Quarterly**, Vol. 53, No. 212, Jul. 2003, s. 410-418.

ROSEN, F.; "Individual Sacrifice and the Greatest Happiness: Bentham on Utility and Rights", **Utilitas**, Volume 10, Issue 02, July 1998, s. 129-143.

ROSHWALD, Mordecai; "on Freedom from Speech", **Contemporary Review**, Vol. 292, Issue 1696, Spring 2010, ss. 79-85.

RUSSEL, Bertrand; **Batı Felsefesi Tarihi**, III. Cilt, çev. Muammer Sencer, İstanbul, Say Yayınları, Beşinci Basım, 1996.

RYAN, Alan; **Utilitarianism and Other Essays: J. S. Mill and Jeremy Bentham**, London and New York, Penguin Books, 1987.

SABINE, George; **Yakınçağ Siyasal Düşünceler Tarihi**, çev. Özer Ozankaya, İstanbul, Cem Yayınevi, Dördüncü Basım, 2000.

SADURSKI, Wojciech; **İfade Özgürlüğü ve Sınırları**, çev. M. Bahattin Seçilmişoğlu, Yay. Haz. Metin Toprak, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu, 2002.

SANDEL, Michael J.; **Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?**, çev. Mehmet Kocaoğlu, Ankara, BigBang Yayınları, 2013.

SARTORI, Giovanni; **Demokrasi Teorisine Geri Dönüş**, çev. Tunçer Karamustafaoğlu, Mehmet Turhan, Ankara, Yetkin Yayınları, 1996.

SARVAYS, Wendy; "A Reconsideration of the Development and Structure of John Stuart Mill's Socialism", **The Western Political Quarterly**, Vol. 38, No. 2, Jun. 1985, s. 312-333.

SAUNDERS, Ben; "J. S. Mill's Conception of Utility", **Utilitas**, Mar. 2010, Vol. 22, Issue 1, s. 52-69.

SAVAŞ, Vural Fuat; **İktisadın Tarihi**, Ankara, Siyasal Kitabevi, Beşinci Baskı, 2007.

SCHAPIRO, J. Salwyn; "John Stuart Mill, Pioneer of Democratic Liberalism in England", **Journal of the History of Ideas**, Vol. 4, No. 2, Apr. 1943, ss. 127-160.

SCHAUER, Frederick; **İfade Özgürlüğü: Felsefi Bir inceleme**, çev. M. Bahattin Seçilmişoğlu, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu, 2002.

SCHMIDT, Manfred G.; **Demokrasi Kuramlarına Giriş**, çev. M. Emin Köktaş, Yay. Haz. Ercan Şen, Ankara, Vadi Yayınları: 173, İkinci Baskı, 2002.

SKIRBEKK, Gunnar, GILJE, Nils; **Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi**, çev. Emrah Akbaş, Şule Mutlu, İstanbul, Kesit Yayınları: 10, Üçüncü Baskı, 2006.

SKORUPSKI, John; "Liberal Doğalcılığın Kaderi", **Mill** (içinde), çev. Selim Dingiloğlu, Yay. Haz. Cengiz Çağla, İstanbul, Say Yayınları, Fikir Mimarları-12, 2007, s. 65-104.

SKORUPSKI, John; **John Stuart Mill**, London, Routledge Press, 1989.

SKOUSEN, Mark; **Modern İktisadın İnşası**, çev. Mustafa Acar, Ekrem Erdem, Metin Toprak, Ankara, Liberte Yayınları: 79, 2003.

SMART, J. J. C., WILLIAMS, Bernard; **Utilitarianism: For and Against**, Cambridge University Press, 1973.

SOROKA, Stuart N., WLEZIEN, Christopher; **Degrees of Democracy**, Cambridge University Press, 2010.

SOTIROPOULOS, Dimitris; "Why John Stuart Mill Should Not Be Enlisted Among Neoclassical Economists", **The European Journal of the History of Economic Thought**, Vol. 16, No. 3, September 2009, s. 455-473.

SULLIVAN, Eileen P.; "A Note on the Importance of Class in the Political Theory of John Stuart Mill", **Political Theory**, Vol. 9, No. 2, May 1981, s. 248-256.

ŞAHİN, Kemal; **İnsan Hakları ve Özgürlük Boyutuyla İfade Özgürlüğü, Gerekçeleri ve Sınırları**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2009.

ŞAYLAN, Gencay; **Temsili Liberal Demokrasinin Önlenemez Krizi**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2008.

ŞENTÜRK, Hulusi; "Liberalizm ve Yerel Siyaset", **Yerel Siyaset**, Yıl: 3, Sayı: 26, Şubat 2008, s. 14-18.

TANNENBAUM, Donald G., SCHULTZ, David; **Siyasi Düşünce Tarihi: Filozoflar ve Fikirleri**, çev. Fatih Demirci, Ankara, Adres Yayınları: 18, 2007.

TEN, C. L.; "Mill and Liberty", **Journal of the History of Ideas**, Vol. 30, No. 1, Jan.-Mar. 1969, s. 47-68.

THILLY, Frank; **Felsefenin Öyküsü: Çağdaş Felsefe**, Yay. Haz. Ledger Wood, çev. İbrahim Şener, İstanbul, İzdüşüm Yayınları: 6, İkinci Basım, 2002.

THILLY, Frank; "The Individualism of John Stuart Mill", **The Philosophical Review**, Vol. 32, No. 1, Jan. 1923, s. 1-17.

THOMSON, David; **Siyasi Düşünce Tarihi**, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Hüseyin Yılmaz, İzzet Akyol, v.d., İstanbul, Şule Yayınları: 31, Üçüncü Baskı, 2000.

TİMUÇİN, Afşar; **Düşünce Tarihi**, İstanbul, Bulut Yayınları, 2008.

TOCQUEVILLE, Alexis de; **Amerika'da Demokrasi**, çev. İhsan Sezal, Fatoş Dilber, Ankara, Yetkin Yayınları, 1994.

TORTOP, Nuri, v.d.; **Mahalli İdareler**, Ankara, Nobel Yayınları: 105, İkinci Basım, 2008.

TOURAINÉ, Alain; **Demokrasi Nedir?**, çev. Olcay Kunal, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997.

TRAGER, Robert, DICKERSON, Donna L.; **Yirmibirinci Yüzyılda İfade Hürriyeti**, çev. A. Nuri Yurdusev, Yay. Haz. Haluk Küşad Kopuzlu, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu, 2003.

TUNÇAY, Mete; **Batı'da Siyasi Düşünceler Tarihi, Seçilmiş Yazılar: Yakınçağ**, Der. Mete Tunçay, Yay. Haz. Işıl Baysal, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 55, 2004.

TUNICK, Mark; "John Stuart Mill and Unassimilated Subjects", **Political Studies**, Vol. 53, 2005, s. 833–848.

TURANLI, Rona; **İktisadi Düşünce Tarihi**, İstanbul, Bilim Teknik Yayınevi, Üçüncü Baskı, 2000.

VEGA, Judith; "A Neorepublican Cultural Citizenship: Beyond Marxism and Liberalism", **Citizenship Studies**, Vol. 14, No. 3, June 2010, s. 259–274.

WALDRON, Jeremy; "Mill as a Critic of Culture and Society", **On Liberty** (içinde), John Stuart Mill, Ed. David Bromwich, George Kateb, New Haven and London, Yale University Press, 2003, s. 224-245.

WARNER, Beth E.; "John Stuart Mill's Theory of Bureaucracy within Representative Government: Balancing Competence and Participation",

Public Administration Review, Volume 61, Issue 4, July/August 2001, s. 403-413.

WÄRNERDY, Karl-Erik; "Economics and Psychology: Economic Psychology According to James Mill and John Stuart Mill", **Journal of Economic Psychology**, Volume 29, Issue 6, December 2008, s. 777-791.

WARNOCK, Mary; "Introduction", **Utilitarianism and On Liberty**, Ed. Mary Warnock, Blackwell Publishing, UK, Second Edition, 2003, s. 1-16.

WATKINS, J. W. N.; "John Stuart Mill ve Bireyin Özgürlüğü", David Thomson, **Siyasi Düşünce Tarihi** (içinde), çev. Ali Yaşar Aydoğan, Hüseyin Yılmaz, İzzet Akyol, v.d., İstanbul, Şule Yayınları: 31, Üçüncü Baskı, 2000. s. 182-198.

WHEDBEE, Karen; "Authotiry and Liberal Judgment: The Presumptions and Presumptuousness of Whately, Mill and Tocqueville", **Quarterly Journal of Speech**, Vol. 84, Issue 2, May 1998, s. 171-189.

WHITE, Richard; "Liberalism and Multiculturalism: The Case of Mill", **The Journal of Value Inquiry**, Volume 37, Number 2, 2003, s. 205-216.

WILLIAMS, Geraint L.; **John Stuart Mill on Politics and Society**, Glasgow, Fontana Press, 1985.

WITZTUM, Amos; "Economic Sociology: The Recursive Economic System of J. S. Mill", **Journal of the History of Economic Thought**, Volume 27, Issue 03, September 2005, s. 251-281.

YAYLA, Atilla; **Siyasi Düşünceler Sözlüğü**, Ankara, Adres yayınları: 15, Üçüncü Baskı, 2005.

YAYLA, Atilla; **Siyaset Teorisine Giriş**, Yay. Haz. Emrah Akkurt, Ankara, Liberte Yayınları: 70, İkinci Baskı, 2002.

YAYLA, Atilla; "İfade Özgürlüğü Nedir ve Niçin Gereklidir?", **Liberal Düşünce Dergisi**, İlkbahar 2008, Sayı 50, Ankara, Liberte Yayınları, 2008, s. 159-176.

YILMAZ, Aytekin; **Çağdaş Siyasal Akımlar: Modern Demokraside Yeni Arayışlar**, Yay. Haz. Ercan Şen, Ankara, Vadi Yayınları: 148, 2001.

ZAKARAS, Alex; "J. S. Mill and the Active Mind", **Western Political Science Association 2004 Annual Meeting Conference Papers**, Portland, OR, s. 1-38, <http://ehis.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?sid=ae871f11-8a9c-4bf8-91d0-c862fe573a44%40sessionmgr11&vid=1&hid=1> (16.11.2012).

ZIVI, Karen; "Cultivating Character: John Stuart Mill and the Subject of Rights", **American Journal of Political Science**, Vol. 50, No. 1, January 2006, s. 49–61.

